

SOCIOLOGIJA
MINTIS IR VEIKSMAS

2001 Nr. 1-2

© KU Sociologijos katedra 2001

© VDU Sociologijos katedra, V. Kavolio tarpdalykinių studijų centras, 2001

© VU Socialinės teorijos katedra, 2001

Eina nuo 1997 metų. Nuo 1999 m. 4 kartus per metus.

2000 m. Nr. 1-2 (9)

Žurnalo kryptis: socialinė teorija, sociologija, socialinė filosofija.

Rankraščius recenzuoja redakcijos kolegija.

Sociologija. Mintis ir veiksmas.

Vyriausiasis redaktorius A.Valantiejus

Vyr. red. pavaduotojas V. Leonavičius

Klaipėda, 2001

Turinys

IDENTITETO RAIDĄ. ISTORIJA IR DABARTIS

<i>Algimantas Valantiejus</i>	Istorijos ir sociologijos sąlyčio beiškant	5
<i>Vladas Žulkus</i>	Tikėjimų kaita pagoniškuose baltuose. Kuršiai	9
<i>Algimantas Valantiejus</i>	Dvi istorinio aiškinimo alternatyvos: Mirosłavo Hrocho ir Czesława Miłoszo tezės	20
<i>Arvydas Juozaitis</i>	Knygnešystė – lietuviybės idealas	46
<i>Vygantas Vareikis</i>	Klaipėdiškių/memelenderių identitetas bei vokiečių ir lietuvių santykiai Mažojoje Lietuvoje XIX-XX a.	54
<i>Nijolė Strakauskaitė</i>	Mažosios Lietuvos elito identiteto problema: kultūrinis diskursas	66
<i>Silva Pocyė</i>	Mažosios ir Didžiosios Lietuvos integracijos problema XIX a. - XX a. pradžioje	77
<i>Vytautas Valevičius, Liutauras Kraniuskas</i>	Tautinės mažumos Lietuvoje ir Latvijoje: tarp politinės kategorijos ir etniškumo	90
<i>Saulius Pivoras</i>	Parapijinė pilietinė visuomenė (Šiaurės Švedijos atvejo analizė)	110
<i>Vygandas Aleksandravičius</i>	Tapatybės diskursai civilizacijų sandūros įtampoje	118

Istorijos ir sociologijos sąlyčio beiėdkant

Šis žurnalo numeris parengtas 2001 05 26 d. Klaipėdoje KU Istorijos ir Sociologijos katedrų organizuotos konferencijos “Identiteto raida. Istorija ir dabartis” (tarptautinės konferencijos “Transformacijos Rytų ir Centrinėje Europoje” sekcijos) pagrindu. Vienas iš esminių šios konferencijos tikslų buvo ne tik pateikti istorinės ir sociologinės analizės pavyzdžius, bet ir svarstyti tarpdalykinių ryšių tarp istorijos ir sociologijos klausimus.

Verta pažymėti, kad identiteto istorijos ir dabarties santykio tema pasirinkta kaip *socialinių reikšmių konstravimo* klausimas, kurio problemiškas pobūdis nusako ir *identiteto* apibrėžimą: kitaip negu *tapatumo* samprata, savo reikšmes konstruojanti iš tam tikrų išoriškai priskiriamų, sveiko proto požiūriu “natūralių” ar “patvarių” savybių, *identiteto* sąvoka sietina ne su išoriškai priskiriamomis *esmėmis*, bet veikiau su *padėtimis*, kurios perteikia visuomet kintantį santykį tarp kitų žmonių priskiriamų “tapatumo” savybių ir paties žmogaus konstruojamo naratyvinio aspekto, nusakančio tai, ko esamu laikotarpiu *stinga* pasakojančiam asmeniui. Dėl pastarosios priežasties vienas iš svarbiausių aspektų yra paties asmens konstruojamas reflektyvus ateities projektas. Toks identitetas yra fragmentiškas ir suskaidytas, neretai esantis tarp skirtingų ir prieštarinių padėčių bei kontekstų. Šio žurnalo numerio pateikiamuose straipsniuose dažnai aptariami *fragmentiški* ir *sudėtiniai* identiteto formavimo aspektai, kurie linę perteikti socialinius ateities lūkesčius, priskirtinio tapatumo neigimą, tam tikrą diferencijuotą identiteto stygiaus savivoką,

asmens egzistavimą “tarp”. Nepaisant to, ar būtų kalbama apie lietuvininkų elito tipą, kuriam buvo būdingas politinis amorfiškumas, kompromisinė laikysena, nuolatinio blaškymosi tarp tradicijos ir pragmatizmo sindromas, ar apie Didžiosios Lietuvos istorijos ir kultūros simbolių perkėlimo į mažlietuvių kultūrinę terpę problemišumą, ar apie XIX a. pabaigos *lietuvių bendruomenės* sąvokos fragmentiškumą, istorinė medžiaga liudija, kad identitetas gali būti įvardijamas tik kaip *problema*. Kitaip sakant, kruopštus mokslinis ar pragmatiškas ideologinis identiteto konstravimo procesas gali pasirodyti esąs beprasmis, nes identitetas nuo pradžios yra paradoksalus: pats jo egzistavimo pagrindas yra kintantis, nepatvarus, neužbaigtas. Ir iš tikrųjų: ateities projektas yra tam tikrų dabarties aspektų neigimas, abejojimas *tęstinės* erdvės ir laiko (kitaip sakant, tapatumo) samprata.

***

Iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti, kad identiteto klausimų svarstymas yra tam tikrų politinių ir ideologinių prioritetų paisymas, susijęs su populiariausia šių dienų tarpdalykine tema. Kita vertus, *identiteto* sąvoka nusako įtampą tarp dviejų nuolat besivaržančių pusių: viena iš jų ieško nekintamo ir objektyvaus identiteto pagrindo, tuo tarpu kita – kintant socialinei aplinkai nepaliaujamai peržiūri “objektyvias”, kitaip tariant, fiksuotas identiteto ribas. Šiandienos pasaulio politinių, ekonominių, kultūrinių ir socialinių ribų peržiūrėjimas skatina kritiškai įvertinti ir

identiteto sampratos reikšmių kaitą. Šiandienos pasaulyje šioji samprata praranda savo buvusį aiškumą, glaustą ir paprastą įvardijimo pagrindą. Į pirmą vietą iškyla identiteto sąvoka su daug skiriamųjų ženklų. Ten, kur identitetas apglėbia daugelį sutampančių ir išsiskiriančių kreivių, svarbu paisyti skiriamųjų bruožų, kuriuos asmuo linkęs turėti šiandieną ir galbūt pasirinkti rytoj. Istoriniu aspektu identiteto klausimas iškyla bandant suprasti santykį tarp kintančios *išcentrinės* asmens savivokos ir besikeičiančių identiteto formų. Identiteto formos, konstruodamos savo istorinį pasakojimą, linkusios užmiršti savo prielaidų naujumą. Visa tai turint galvoje, verta svarstyti identiteto konstravimo klausimą kartu kritiškai peržiūrint „objektyvias“, kitaip tariant, fiksuotas identiteto ribas.

***

Tarpdalykiškumas ir disciplinų skaidymas į šakas yra dvi svarbiausios šiandienos socialinių ir humanitarinių mokslų tendencijos, turinčios polinkį stiprėti. Turbūt niekam nekelia abejonių istorijos ir sociologijos tarpdalykiniai ryšiai. Nebūtų klaidinga teigti, kad vien jau metodologiniu aspektu, tai dvi, viena kitą papildančios, disciplinos, kurios bando perteikti skirtingas sudėtinių tikrovės reiškinių puses. Pastaraisiais metais stiprėjantis sociologijos reflektyvumas atskleidžia ir kitą aptariamąsios tendencijos pusę – istorijos disciplinos, kitų socialinių mokslų polinkį įsiveržti į sociologinės minties erdvę. Johnatanas Turneris buvo vienas iš pirmųjų sociologų, kurie išvelgė svarbias tokio suartėjimo gaires:

Tačiau prasideda įdomūs pokyčiai. Jei sociologai vis labiau domisi tradicinėmis visuomenėmis, tai antropologai imasi tyrinėti moderniąsias sistemas. [...] Istorikai dažniausiai sutelkia dėmesį į

specifinius bruožus; sociologai siekia atskleisti bendras sąlygas, kurias nusako tokie specifiniai bruožai. Tačiau šiandieną aptinkame istorinių tyrinėjimų kryptį, kuri bando daryti apibendrinimus, nutoldama nuo specifinių įvykių, ir vis dažniau taikyti sociologijos metodus. Taigi, nepaisant to, jog sociologai ir istorikai turi polinkį su įtarimu žvelgti vieni į kitus, pagal savo interesus ir metodus jie, galima sakyti, suartėja.¹

Ypač spartus suartėjimas prasidėjo prieš gerą dešimtmetį, kai atsirado savita sociologijos šaka, grindžiama sociologinio aiškinimo *socialinių prielaidų* savivoka, vadinama *sociologijos sociologijos, metateorijos ar reflektyviosios sociologijos vardais*. Neretai vengiama kritiškai tikrinti savo mokslinio darbo prielaidas. Pasislėpus už profesinio žodyno lengva užglaistyti dabarties ir istorijos prieštarumą.

***

Jokia paslaptis, kad tiek sociologų, tiek istorikų pagrindinė „silpnybė“ yra didesnis ar mažesnis polinkis įsikurti konkrečiu laikotarpiu vyraujančioje, *vientisoje* metodologinėje koordinacinių sistemoje. Toksai vientisumas kartais yra klaidinantis dėl to, kad atmeta visus dabarties požiūriu „nesistemiškus“ aspektus ir, bent jau laikinai, užglaisto problemiškas sudėtinių reiškinių puses. Pavyzdžiui, praeitis dažnai grindžiama rišlaus ir nuoseklus pasakojimo, tankiai sunerto *tęstinumo* samprata, kurios istorines šaknis (nors tai ir paradoksalu) neretai aptinkame dabartyje. Todėl svarbu įvertinti ir sunkiai suprantamas (mūsų akimis) istorinės raidos galimybes bei esamas aiškinimo alternatyvas. Galima pasakyti, jog supratimą koreguoja paradoksali *nesuprantamumo* kategorija. Anot Hanso-Georgo Gadamerio, „<...> į išgyvenimą įspraustą mūsų *aš* iš tikrųjų

išplečia ne suverenus supratimas, kaip kad manė Dilthey'us, bet susitikimas su nesuprantamu. Tikriausiai niekuomet taip nepažįstame savosios istorinės būties kaip tada, kai pajuntame visai svetimų istorinių pasaulių alsavimą.”²

Viena vertus, kultūros istorijos sfera yra unikalūs ir nepakartojami įvykiai, aprašomi, klasifikuojami ir analizuojami istorijos mokslo, kita vertus, bet kuris istorinio aiškinimo būdas, nunerdamas *tikimybinio* pobūdžio priežasties-padarinio ryšių tinklą, neišvengiamai išsina už pagrįsto aiškinimo ribų, atsigręždamas ir į nežinomybės (tiksliau kalbant, tikėtinų aiškinimo prielaidų) kamieną. Galima teigti, kad bet kuris tyrėjas - tiek istorikas, tiek sociologas – yra (nesvarbu, ar jis šito nori, ar nenori) *teoretikas* ir, vartojant Fransis Bacono palyginimą, panašus į vorą, neriantį siūlus iš paties savęs. Galima netgi sakyti, jog visa „istorija“ iš tikrųjų yra tik „socialinio teksto“ formos, kurios neįstengia tiesiogiai ir iki galo apčiuopti žmonių išgyvento patyrimo. Kaip tik dėl šių priežasčių abiejų profesinių sričių žvilgsnis nuolat krypta į tam tikrą tarpinę sferą - *socialinę struktūrą*, kuri įstengia perteikti ryšį tarp patyrimo ir istoriškai konstruojamo teksto problematikos. „Teksto konstravimas“ savo ruožtu sukuria interpretavimo kriterijų pasirinkimo problemą. Alternatyvių istorinio aiškinimo galimybių supratimas yra sociologinė problema, nagrinėjanti santykį tarp suvaržančios socialinės struktūros ir savarankiško socialinio veiksmo. Metodologinis sociologijos uždavinys – išlaisvinti *neįgyvendintas, užmirštas, alternatyvias* praeities galimybes, bandant suprasti istorines socialinio veiksmo formavimosi sąlygas. Būtent santykis su nežinoma, tačiau tikėtina, pakankamai nuoseklia ir pagrindžiama aiškinimo forma leidžia geriau pajauti esamos aiškinimo formos ribas, o kartais ir ribotumą. Bet kurios istorinio aiškinimo tezės kamienas yra suaižytas, ir šis

suaižymas atmeta neginčytino, universalaus atskaitos taško tiesą, kurią svarbu pakartotinai svarstyti ir apibrėžti.

„Moralės ar dvasios“ mokslai, vartojant XIX a. pabaigos neokantininkų terminus, turbūt yra įdomūs dėl to, kad sukuria įtampos lauką tarp *nomotetinio* ir *ideografinio* metodų. Be to, šie mokslai nuo pat pradžios yra paradoksalūs. Reikėtų skirti dvi svarstomo klausimo puses: 1) šiandieną Maxo Weberio, kuris pagrindė *aiškinamojo supratimo* metodą, pavyzdžiu bandome aptikti ne tik istorijos empirinius faktus – konkrečius žmonių veiksmus, bet ir prasmes, kurias veikiantieji asmenys susiejo su savo veiksmais; 2) vis dėlto ir šie prasminiai faktai įtraukiami į mūsų aiškinimo struktūrą. Vien dėl šios priežasties negalima pamiršti, kad mes kuriame socialinį tekstą, nes būtent pasakojimas perteikia „prasmių supratimą“, suteikdamas ir simbolinę istorinio aiškinimo struktūrą, ir *laikinę* istorijai priskirto socialinio veiksmo schemą.³

***

Kitas svarbus klausimas susijęs su jau įsišaknijusia nuostata: tariamu istorikų polinkiu *konkretinti*, o sociologų – *apibendrinti*.⁴ Tačiau taip teigti yra pagrįsta tik iš dalies. Mokslo filosofų šiandien sutartinai pripažįstama, kad ne tik faktai lemia daugiau ar mažiau tikėtiną istorinės tikrovės supratimą. (Ne be pagrindo minėtoje konferencijoje gyvai buvo aptariamas Walterio Benjamino teiginys, jog *istorija yra galimybių duobkasys*.) Kitaip tariant, istorijos ir sociologijos jungtis nusakyta kaip *galimybių archeologija*. Svarbu suprasti, jog bet kuri istorinė raida „nužudo“ keletą socialinio pasirinkimo, tikėtino socialinio veiksmo galimybių. Perpratę šią tiesą, privalome svarstyti vertybių ir faktų santykio klausimą, bandyti ieškoti „nužudytų ir palaidotų“ galimybių, fiksuoti ne tik faktą, bet ir jo santykį su platesne

socialine visuma, išskiriant daugiapusiškus ir sudėtinius socialinių reiškinių aspektus, nes kai

kurie iš jų yra labai paslankūs, dinamiški ir nelengvai apibrėžiami.

Išnašos

¹ Turner J. *Sociology. The Science of Human Organization*, Chicago: Nelson-Hall, 1985, p. 8.

² Gadamer, Hans-Georg. “Istorijos problema naujojoje vokiečių filosofijoje”. Kn. Gadamer, Hans-Georg. *Istorija. Menas. Kalba*. Vilnius: Baltos lankos, 1999, p. 8. Gadamer, Hans-Georg. “Istorijos problema naujojoje vokiečių filosofijoje”. Kn. Gadamer, Hans-Georg. *Istorija. Menas. Kalba*. Vilnius: Baltos lankos, 1999, p. 8.

³ Nors pasakojimas iš esmės yra bent keletu realių ar išgalvotų įvykių, susijusių priežastiniais ryšiais, perteikimas laiko atžvilgiu (dėl šios priežasties dažniausiai vartojamos *laiko ir priežasties* sampratos), tačiau skirtingi keturi *naratyvo* (pasakojimo) apibrėžimai: *laiko, priežasties, minimalusis ir sutartinis*. Pirmasis įvardija laiko atžvilgiu pateikiamus įvykius kaip esminį naratyvo bruožą; antrasis pabrėžia, kad esminis dalykas yra tam tikras priežastinis, kad ir netiesioginis, ryšys; trečiasis yra imliausias, nes kiekvienas veiksmo ar įvykio teiginys yra *ipso facto* naratyvas, kadangi įvardija pertvarkymą ar perėjimą iš ankstyvesnio į vėlesnį tarpsnį; ketvirtasis teigia, kad naratyvas veikia yra būdas, leidžiantis skaityti tekstą, bet ne esmė ar bruožai, aptinkami tekste. (žr.: Richardson, Brian. 2000. “Recent Concepts of Narrative and the Narratives of Narrative Theory”. *Style*, Vol. 34 Issue 2, p. 168.)

⁴ Šiuo atveju reikėtų patikslinti. Nes tai iš tiesų nelengvas klausimas. Netgi tarp pačių mokslo sferos žmonių plačiai paplitusi nuomonė, kad sociologija kaip pasikartojimus ar dėsningumus fiksuojanti disciplina priskirtina “istorijos filosofijos” (apibendrinančiai) sričiai, tuo tarpu istorija yra

“filosofinių klausimų” vengianti (tam tikra prasme pozityvistinė) disciplina: būtent istorikai įstengia įnikti į istorinio konkretumo akimirkas, paprastai atsisakydami svarstyti *filosofinius* aiškinimo prielaidų klausimus ir šitaip pasiekdami svarių ir įtikinamų rezultatų. Ir vis dėlto sunku susilaikyti nenurodžius vieną tokio aiškaus mokslų skirstymo keblumą: abiem atvejais iškyla *mokslo pažinimo ribų* klausimas. Tai – lyginamosios analizės klausimas, suteikiantis “teisėtumo pagrindą” mokslui. Būtent savikritiška “teisėto pagrindimo” analizė neretai padeda ištrūkti iš vienpusiško metodologinio idealizmo nelaisvės. Dėl nuolatinio polinkio “suartinti” faktus ir vertybines prielaidas reikia skirti dvi svarstomo klausimo dalis: 1) pagrįstai įteisinti savo rezultatus galima laikantis sistemiškos fiksuojamų “išorinių” faktų analizės; 2) įvertinti savo aiškinimo būdą galima kritiškai peržiūrint ir tikrinant bendrąsias teorines prielaidas (čia “faktai” nedaug kuo gali padėti, nes bet kuri duomenų atranka remiasi įvardintų ar neįvardintų prielaidų pasirinkimu). Arčiausiai konkrečios istorinės erdvės ir laiko priartėja istorikai. Istorijos ir visų kitų “istorijos filosofijos” mokslų skirtumas, kaip pažymi Haydenas White’as, yra sudėtingesnis negu atrodo iš pirmo žvilgsnio: “Pamatinis istorijos ir istorijos filosofijos skirtumas yra tas, jog pastaroji savo intelektinį instrumentarijų, kuriuo faktai paverčiami diskursu, iškelia į teksto paviršių, tuo tarpu grynoji istorija (kaip ją vadina) slepia savo instrumentarijų pasakojamųjų formų gelmėse, pasinaudodama juo kaip numanoma ar paslėpta struktūra.” (Cit. iš: Krameris Loydas S. 1997. “Literatūra, kritika ir istorinė vaizduotė: Haydeno White’o ir Dominicko Lacapra’os literatūrinis iššūkis”, *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, Nr. 1, p. 155.)

Vladas Žulkus

Tikėjimų kaita pagoniškuose baltuose. Kuršiai

Santrauka

Archeologai konstatuoja kelis kartus tūkstantmečių bėgyje vykusius laidojimo papročių pasikeitimus ir sieja juos su ideologijų transformacijomis. Teigiama, jog deginimo papročio išsigalėjimą inicijavo aukštesniojo socialinio sluoksnio žmonės, įtakingesni ir labiau nepriklausomi nuo bendruomenės tradicijų. Iki valstybinio laikotarpio baltų visuomenėje randame tik vieną tokį visuomenės sluoksnį – draugiją. Pirmosios draugijos apraiškos baltų visuomenėje pastebimos V-VI a. Nuo X a. prasideda antras draugijos formavimosi etapas. Ši savitai organizuota visuomenės dalis turėjo suformuoti savas ideologines nuostatas ir pretenduoti užimti išskirtinę vietą tiek gyvųjų, tiek ir mirusiųjų visuomenėje.

X-XI a. Kuršė vykę pasaulėžiūros pakitimai, kurių išraiška buvo deginimo papročio išsigalėjimas, buvo diktuoti visuomeninio-socialinio pobūdžio transformacijų.

***

Kalbant apie pagoniškujų kraštų gyventojų ideologijos pokyčius dažniausiai turima omenyje pagoniškujų tikėjimų (ar religijos) ir krikščionybės kolizija. Tuose kraštuose, kur ikikrikščioniškajame laikotarpyje vyravo mirusiųjų deginimo paprotys, krikščionybės plitimą paprastai rodo šio papročio nykimas, ilgiau ar trumpiau egzistavęs biritualizmas. Kitas krikščionybės plitimo ženklas yra papročio laidoti su gausiomis įkapėmis atsisakymas ir krikščioniškosios atributikos kapuose atsiradimas. Be to, pagoniškuose kraštuose išgalint krikščionybei rašytiniuose šaltiniuose pasirodo užuominų apie bažnyčių statybas, parapijų ir vyskupysčių steigimą.

Krikščionybės atėjimas į pagoniškuosius baltų kraštus buvo ideologijos, kurią jau išpažino bemaž visa Europa nuo Bizantijos iki Skandinavijos kraštų, intervencija į kraštus, kurių tuometinę ideologiją tyrinėtojai nuo Renesanso iki šių dienų¹ neretai lygino su ikikrikščioniškojo laikotarpio romėnų religija.

Be abejo, krikščionybės atėjimas į baltų

žemes buvo bene vienas svarbiausių praėjusio tūkstantmečio įvykių. Neatsitiktinai daugumą tyrinėtojų domina šis vyksmas, ir kalbant ar rašant apie vėlyvųjų viduramžių baltų ideologiją tikimasi pagonybės ir krikščionybės konflikto. Šiame kontekste pati baltų pagonybė nepaisant daugelio tyrinėtojų pastangų dar neturi aiškių bruožų, nekalbant jau apie jos skirtumų atskirose gentyse atskirais laikotarpiais suvokimą. Archeologai konstatuoja kelis kartus tūkstantmečių bėgyje vykusius laidojimo papročių pasikeitimus ir sieja juos su ideologijų transformacijomis. Daugiausia dėmesio yra skiriama išsiaiškinti klausimui, kaip tai vyko, tačiau į klausimą, kodėl tai vyko, atsako dažniausiai nėra.

Kuršiai vikingų laikais išgyveno paskutinį iki krikščionybės įvedimo ideologijos lūžį, kuris reiškė deginimo papročio laidojime atsiradimą ir išsigalėjimą. Kaip tik šiam fenomenui ir bus skiriamas mūsų dėmesys.

Laidojimo būdo kaita ankstyvaisiais viduramžiais nebuvo dažnas reiškinys. I-IV a.

ir po tautų kraustymosi laikotarpio (V-VII a.), kai galutinai baigėsi baltų genčių formavimosi procesai, nusistovėjusios laidojimo tradicijos daugelyje genčių išliko nepakitusios iki pat krikščionybės įvedimo. Kita vertus, priešvikinginiame laikotarpyje pagoniškajame baltų pasaulyje egzistavo didelė laidojimo papročių įvairovė.

Vakarų Lietuvoje ir Latvijoje gyvenę žmonės, kuršių pirmtakai, atsisakė deginimo papročio pirmaisiais amžiais po Kr. Tautų kraustymosi svetimos įtakos padarė daug pakitimų kuršių materialinėje kultūroje ir visuomenėje, tačiau laidojimo tradicijų ryškiau nepakeitė. Tik VIII a. pietinėse kuršių žemėse atsirado degintinių kapų, kurie plito ir gausėjo. Dėl šio papročio atsiradimo ir įsigalėjimo archeologų buvo nemažai diskutuota. A. Tautavičiaus tyrinėjimai² atmetė nepagrįstas prielaidas, kad deginimo paprotys į vakarinę žemaičių pakraštį ir kuršių žemes galėjo ateiti iš Lietuvos. Jo nuomone, mirusiųjų deginimo paprotys į Nemuno žemupį (Lamatos žemę) atėjo iš Skalvos, kur mirusieji buvo deginami jau nuo IV a. ir iš ten plito į Žemaitijos pakraščius bei pietinį Kuršą.

Šiuo metu, palyginus keliolikos kuršių kapinynų duomenis, galime nustatyti, kada ir kaip plito deginimo paprotys Kurše, kurį XIII a. viduryje sudarė 9 atskiros žemės. Pirmieji degintiniai kapai labiausiai į pietus, šalia Lamatos, buvusioje kuršių žemėje Pilsote pasirodė jau VIII a. X a. degintiniai kapai čia sudarė apie 50% visų kapų, apie 1050 m. jų buvo jau virš 80%, o prieš 1100 m. deginimo paprotys jau visiškai vyravo. Toliau į šiaurę buvusioje Mėguvos žemėje apie 1000 m. buvo deginama pusė visų mirusiųjų, apie 1050 m. maždaug 65%, o apie 1100 m. ir čia jau buvo deginami visi mirusieji. Ceklio žemę kremacija pasiekė pavėluotai, pirmieji deginti kapai, kaip ir Mėguvos žemėje, čia pasirodė apie 850 m., tačiau apie 950 m. čia

buvo deginama dar mažiau kaip 20% mirusiųjų, ir tik apie 1050 m. kremavo apie 50 % visų laidojamų. Visuotinai mirusiuosius kremavo apie 1150 m. Toliau į šiaurę buvusiose Kuršo žemėse (Piemare, Bandava, Vindava, Fredekuronia) kuršių deginimo paprotys įsivyravo tik XII a., nors nedegintus mirusiuosius čia kartais dar laidodavo ir XIII a.³ Tam įtakos, be abejo, turėjo autochtonų, Baltijos finų (lyvių), laidojimo tradicijos⁴.

Taigi šiandien jau būtų aišku, iš kur į kuršių žemes atėjo paprotys deginti mirusiuosius, kada ir kaip jis slinko į šiaurę. Žinoma, bendroje deginimo papročio plitimo tendencijoje būta ir išimčių. Kai kuriose vietose pirmieji mirusiųjų deginimo impulsai pasirodė gana anksti, o įsigali vėliau nei kaimyninėse žemėse. Pvz., Ceklio žemės Laivių kapinyne seniausi degintiniai kapai yra datuojami VIII a. pab. – IX a. pr.⁵, o visiškai įsivyravo tik XII a. viduryje. Visuotinai įsigalėjęs Kurše paprotys tik šiek tiek paveikė artimiausius kaimynus žemaičius ir žiemgalius, kurie tradicinio griautinio laidojimo būdo iš esmės nepakeitė.

Netenka abejoti, jog toks kardinalus laidojimo papročio pasikeitimas buvo susijęs su transformacijomis pasaulėžiūroje. Pasaulėžiūros kitimo žymių esti ir kitur. Vienu iš svarbiausių gentinių požymių ir iš stabiliausių pasaulėžiūros ženklų yra laikomas mirusiųjų orientavimas. Neretai ieškoma vieningos kapų orientavimo krypties net ir genčių grupėse. Yra manoma, jog baltams būdingas mirusiųjų orientavimas galvomis į rytus arba į vakarus, rytų slavams - į vakarus, finougramams - meridionalinis.

Atitinkamos mirusiųjų laidojimo kryptys aiškinamos įvairiai, dažniausiai jas siejant su būdingomis dangaus šviesulių padėtimis, paros ciklais⁶.

Atidžiau patyrinėjus kapų orientavimą baltų žemių vakarinėje dalyje, buvo konstatuota, jog vieningos laidojimo krypties nebuvo

laikomasi ne tik šiame areale, bet ir atskirose gentyse. Kartografavus griautinių kapų orientavimą kasinėtuose VIII-XIII a. paminkluose (Lamata, žemaičiai, kuršiai, aukštaičiai (vidurio Lietuva), žiemgaliai, latgaliai, sėliai, Baltijos finai), aptiktas nevienodas kapų orientavimas, kuris ypač būdingas genčių paribiuose. Ten kapai dažnai orientuoti nebūdingomis ir kaimyninei genčiai kryptimis. Taip yra ir kuršių (Klaišiai-Truikiniai), ir žiemgalių (Miliai), ir žemaičių (Bikavėnai), ir Lamatos (Vilkų kampas), ir latgalių (Lejasdopeles, Ogleniki) paribių kapinyuose. Nesunku pastebėti, kad kapų duobės tuose kapinyuose yra orientuotos statmenai paribiams, į tarpgentines dykras. Panašus reiškinys pastebėtas ir kaimyninėse lyvių bei rytų slavų gentyse.

Tas pats yra ir genčių viduje, atskirų žemių paribiuose. Palyginti stabilus kuršių VIII-X a. kapų orientavimas šiaurės vakarų kryptimi sutrinka žemių paribiuose (Genčiai I, Pryšmančiai, Anduliai - visi Mėguvos žemėje, Laistai, Bandužiai - Pilsoto žemė, Laiviai, Gintališkė - Ceklis). Ši tendencija ryški ir Žemaitijoje, kur iki pat XIII a. nedeginti vyrai ir moterys buvo laidojami priešingomis kryptimis. Bendra kapų duobių orientavimo kryptis sutrinka ir atskirų žemių paribių kapinyuose (Bikavėnai, Žašinas, Žviliai, Kaštaunaliai, Paragaudis, Maudžiorai). Čia kapai orientuoti į dykras, skyrusias atskiras žemes arba gentis.

Toks reiškinys siejamas su įsivaizduojamu mirusiųjų pasauliu. Kuršių, lamatiečių, žemaičių ir kitų genčių paribių kapinyuose rasti kapai orientuoti į sakralizuotų dykrų pusę. Jos atitiko už kalnų, už vandenų, upių aukštupiuose, miškuose buvusią įsivaizduojamą baltų mirusiųjų žemę. Prie jūros gyvenusių kuršių, kaip ir kitų pajūrio genčių, pasaulėžiūroje mirusiųjų pasaulis buvo siejamas su jūra. Apskritai,

pagoniškųjų vakarų baltų pasaulėžiūroje vyravo ryškesnė orientacija į chtoniškąją požeminį pasaulį, o rytų baltų pasaulėžiūra buvo labiau susijusi su Dangaus sfera⁷.

Atsiradus ir plintant deginimo papročiu laidojimo kryptys pajūrio žemėse vėl keičiasi. Lamatos žemėje, kur VIII a. jau praktikuota mirusiųjų kremacija, kapų duobės nuo VIII a. irgi orientuojamos vakarų-rytų kryptimi. Įsigalinti kremacija palaipsniui keitė kapų orientavimą pagal pasaulio šalis ir kuršių žemėse. Pilsoto žemės kapinyne Bandužiuose griautinių VII-X a. kapų tarpe vyravo šiaurės vakarų-pietvakarių orientavimas. Degintiniai IX-XIII a. kapai orientuoti įvairiai: iš 24 kapų 7 orientuoti šiaurės vakarų-pietryčių kryptimi, 7 pietų-šiaurės, 6 šiaurės rytų – pietvakarių ir 4 vakarų-rytų kryptimi⁸. Slengių kapinyne rastas ankstyvas degintinis ginkluoto vyro kapas skobtiniame karste (K.33) buvo orientuotas tiksliai rytų- vakarų kryptimi⁹. Pagal vienašmenio kalavijo kalavijo fragmentus kapas datuotas X a.¹⁰ Ramučiuose (Pilsoto žemė) ankstyvų degintinių kapų tarpe irgi vyrauja vakarinė orientacija.

Palangos ir Lazdininkų kapinyuose VIII-IX a. griautiniai vyraujanti orientacija buvo į šiaurės vakarus, tuo tarpu ankstyvųjų degintinių kapų duobės jau orientuotos įvairiai. Genčių I kapinyne 66% IX-XII a. kapų buvo orientuoti šiaurės vakarų (pietryčių) kryptimis. Kiauleikių kapinyne VIII-IX a. griautiniai kapai irgi orientuoti šiaurės vakarų kryptimi, o IX-X a. kapai (irgi griautiniai) visi orientuoti galvomis į vakarus. Gintališkėje (Ceklis) griautinių X-XI a. kapų orientavimas nevienodas, vyrauja vakarinė ir šiaurės-vakarų kryptys, apie 20% kapų orientuota šiaurės rytų kryptimi. Degintiniai XI-XII a. Gintališkės kapai 100% orientuoti į šiaurės rytus¹¹. Laivių kapinyne griautiniai VIII-XI a. kapai labai stabiliai orientuoti pietryčių kryptimi (140-170°), kai

kurie degintiniai to paties laikotarpio kapai išlaiko tą pačią laidojimo kryptį, kitų orientavimas keičiasi¹².

Šiauriniame Kurše kuršių kapinyuose, kur deginimo paprotys atėjo vėliau, vyravo šiaurės vakarų – pietryčių orientacija¹³. Atskirų degintinių kapų pasirodymą X-XI a. Žemaitijos vakarinėje dalyje reikia sieti su kuršių įtaka. Kartu su deginimo papročiu ten pradėdama orientuoti mirusius iš vakarų į rytus (Paragaudis, Bikavėnai).

Apskritai imant, mirusiųjų deginimo papročiu ateinant į kuršių žemes kapų orientavimas nedaug pasikeitė, tačiau kai kuriuose kapinyuose pastebima aiški tendencija kapams "pasisukti" į vakarus. Galima prielaida, jog drauge su deginimo papročiu tendencija laidoti vakarų-rytų kryptimi pirmiausia buvo būdinga šalia svarbesnių centrų buvusiuose kapinyuose. Kol kas mažai ištirti centrinių vietų kapynai¹⁴ neleidžia argumentuoti daryti tokios išvados. Tiesa, panašus reiškinys pastebimas ir Skandinavijoje, tik ten vakarų-rytų kryptimi svarbesnių centrų nekropoliuose imta laidoti nuo X a., atsisakant deginimo ir įsigalint krikščionybę¹⁵.

Degintiniai kapai daugelyje kuršių kapynų dažniausiai randami atskirai nuo griautinių. Pastebėta, jog seniausi kapai dažniausiai būna kapynų kalvelių pakraščiuose, arčiau vandens, o vėlyvesni – aukštesnėje vietoje. Palangos kapinyne senesni griautiniai VIII-X a. kapai susitelkę kalvelės pakraščiuose, o vėlesni degintiniai yra aukštesnėje vietoje, kur griautinių kapų reta¹⁶. Lazdininkų kapinyne seniausi romėniškojo laikotarpio kapai rasti žemiausioje lėkštos kalvelės dalyje, arčiau upelio, VIII-X a. griautinių kapų būta jau aukštesnėje vietoje. Degintiniai X-XII a. kapai aptikti šalia vėlyvųjų griautinių, bet nesusimaišę su jais. Slengių kapinyne senesnių griautinių VI-VII a. kapų

daugiausia yra nedidelės kalvelės šiaurinėje papėdėje, ankstyvų degintinių priešingoje pusėje, o XI-XII a. degintinių kapų – aukščiausioje kalvelės vietoje. Kaščių kapinyno kalvoje ankstyvųjų III-IV a. kapų rasta šlaite, prie Akmenos upės, o vėlyvųjų VIII- IX a., toliau nuo jos¹⁷.

Pateikti duomenys aiškiai parodo, jog ateinantį deginimo paprotį lydėjo ir kiti kuršių laidosenos pokyčiai: keitėsi mirusiųjų orientavimas, degintiniai kapai būdavo atskiriami nuo griautinių.

Lieka bene svarbiausias klausimas, kodėl keitėsi kuršių genties ideologija? R. Volkaitės-Kulikauskienės teorija apie "pražemaičių", žmonių, gyvenusių Vidurio Lietuvoje, migraciją į vakarus ir jų dėka plitusį deginimo paprotį¹⁸ yra seniai paneigta¹⁹. Negana to, paskutinių dešimtmečių Vidurio Lietuvos archeologijos medžiaga paneigia glaudesnius šio arealo ir lietuvių genties ryšius ir teigia ilgalaikius bei pastovius Vidurio Lietuvos (Kauno apylinkės) kontaktus su vakarinių baltų (prūsų ir kuršių) gentimis bei su skandinavų pasauliu²⁰. Iki šiol neaišku, ar deginimo papročio atėjimas ir plitimas kuršių žemėse buvo lydimas žymesnių tradicinės medžiaginės kultūros pasikeitimų. Konstatuojama, jog kremacijos atėjimas jokio etninio pasikeitimo neiššaukė²¹.

Visų pirma reikia pažymėti, jog VIII-IX a. tarp kai kurių baltų genčių buvo laikotarpis, kai pastebimai keitėsi darbo įrankių, ginklų tipai ir tradicinis kostiumas. Greta pirmon vieton iškeliamų, bet dar gana neaiškių pasikeitimų visuomenėje ("klasinės visuomenės formavimosi laikotarpis") tie materialinės kultūros pokyčiai tarnavo V-VIII a. periodą Lietuvos archeologijoje įvardijant kaip vidurinių geležies amžių²². Naujausiuose tyrinėjimuose A. Tautavičius, akcentuodamas vėlgį pasikeitimus visuomenės struktūroje, Lietuvos Vidurinių geležies amžių pratęsia iki X a. pirmosios

pusės²³. Pasikeitimai materialinėje kultūroje yra pripažįstami visų archeologų, tačiau to reiškinio priežasčių nebuvo ieškoma, o jų dinamika atskirose baltų gentyse nebuvo nagrinėjama.

Apžvelgus atskirose baltų gentyse naujų darbo įrankių, ginklų, papuošalų tipų atsiradimo dinamiką, inovacijas materialinėje kultūroje, prieiname išvados, jog archeologijos artefaktų kaita ne visur vyko vienodai. Inovacijų dinamika nustatoma remiantis VII-XII a. datuojamais artefaktais: 11 tipų ir potipių antkaklių, 12 tipų segių, 7 tipų smeigtukų, 7 tipų apyrankių, 4 tipų kirvių, 8 tipų kalavijų ir kitų dirbinių²⁴. Tarpe genčių, kur IX-XII a. atrandame tik vieną kitą naujai pasirodžiusį naujo tipo artefaktą, yra lietuviai ir jotvingiai; vienu kitu nauju dirbiniu daugiau yra žemaičiuose; bent 2-4 nauji tipai kiekvieną šimtmetį pasirodo aukštaičių, žiemgalių, latgalių ir sėlių areale bei Lamatos žemėje; prūsųose (be skalvių) naujų artefaktų tipų rasta nuo 2-3 iki 11 (daugiausiai XI a.); kuršių žemėse – IX-XI a. laikotarpyje nuo 8 iki 10. Taigi IX-XI a. dinamiškiausias atsinaujinimas ir pasikeitimai daiktinės kultūros srityje vyko prūsų ir ypač kuršių žmonių gyvenime. Grįžtant prie laidojimo papročių VIII – XII a. randame juos iš esmės pakitus tik Kurše ir Vidurio Lietuvoje.

Stebint, kaip deginimo paprotys slinko iš prūsų genčių, ir darant prielaidą apie galimus prūsų persikėlimus į kuršių žemes, galima tikėtis, jog Kurše, bent pietinėje jo dalyje, išplito kai kurie prūsiškos kilmės dirbiniai. Dar C. Engel'is ir W. La Baume'as nurodė kai kuriuos dirbinius, žinomus prūsų ir kuršių arealuose, ir manė juos esant prūsiškais. Statistiškai palyginus įvairius kapų radinius prieita išvados, jog nemaža dalis "tikrai prūsiškos kilmės"²⁵ dirbinių yra labiau būdingi kuršiams nei patiems prūsams²⁶. Tarp Sambijoje naudotų įvairių tipų IX-XII a. segių V. Kulakovas neranda nė vieno, kuris būtų būdingas prūsams ir vėliau išplitęs

kuršių žemėse. Priešingai, beveik visų tipų pasaginės segės, kurias nešiojo prūsai, kuršių žemėse yra aptinkamos daug dažniau, o kai kurios iš jų neabejotinai kuršiškos kilmės²⁷. Apskritai V. Kulakovas, išskyrus laidojimo papročius, neranda kokių nors tik prūsams būdingų "materialinių etnografinių bruožų"²⁸. Tas pats pasakytina ir apie kitus dirbinius. Tarp kalavijų, kurie buvo naudojami kuršių ir prūsų, gal tik visoje Europoje gaminti X tipo ginklai dažniau aptinkami Sambijoje negu Kurše. Kitų europietiškos arba skandinaviškos kilmės kalavijų daugiau randama Kurše negu Prūsijoje (tipai I-H, T, Z). Kol kas nėra žinomas prūsiškas kalavijo tipas, tuo tarpu kuršiškais T1 tipo kalavijais ginklavosi ne tik patys kuršiai, bet ir prūsų kariai²⁹. Kapų, kurie galėtų būti priskiriami prūsų kariams kuršių žemėse, nežinoma. Priešingai, Sambijoje kuršiškos kultūros klodas gana ryškus³⁰.

Prieiname išvados, jog prūsų kultūra, kuri turėjo įtakos plisti deginimo papročiu Kurše, tiesioginės įtakos materialinei kultūrai nepadarė. Dėl to tenka atmesti prūsų, deginimo papročio nešėjų, migracijos į kuršių žemes tikimybę.

Vadinasi, deginimo papročio paplitimo priežastys galėtų būti socialinio pobūdžio. Nuo VIII-IX a. atsiranda ir įgyja visuomeninį svorį žmonių grupė, propaguojanti naujas ideologines nuostatas, kurios palaiptams tampa priimtinos visuomenei ir įsigali. Per porą šimtmečių jos pakeitė nusistovėjusias laidojimo tradicijas ir pasaulėžiūros nuostatas, susijusias su persikėlimu į mirusiųjų pasaulį, o gal ir mirusiųjų pasaulio sampratą.

Tikrinant šią prielaidą reikėtų nustatyti, ar galima kremacijos plitimą sieti su kokiu nors konkrečiu socialiniu visuomenės sluoksniu.

Nustatyta, jog degintinių kapų topografija kapinyuose paprastai yra išskirtinė. Kuršių kapinyuose, kur buvo laidojama kelis

šimtmečius iš eilės, degintiniai kapai paprastai koncentruojasi atskirose vietose, ten, kur anksčiau nebuvo laidota, arba mažai laidota. Degintiniai kapai paprasčiausiai užima laisvas vietas kapinyuose, bent jau pradžioje retai "užlipa" ant ankstyvesnių kapų. Palangos kapinyne degintiniai kapai telkėsi rytiniame kapinyno kalvelės pakraštyje. Tarp degintinių kapų, kurie įsiterpia į griautinių kapų plotus, yra datuojamų X a., matyt, ir pasikeitus laidojimo papročiu buvo laidojama arčiau šeimos narių. Tuo galima būtų paaiškinti ir kai kurių degintinių kapų buvimą beveik to paties laikotario griautinių kapų duobėse. Kiek kitaip yra Lazdininkuose, kur degintiniai kapai labai aiškiai atsiskiria nuo griautinių – deginti mirusieji buvo laidojami kapinyno kalvelės pietiniame krašte ir beveik neįsiterpė į senesnius griautinius kapus. Formaliai čia galima būtų įžiūrėti dviejų laidojimo papročių, dviejų ideologijų supriešinimą, kuris laužė ir bendruomenės tradicijas (šeimos laidojimą kartu).

Kapų išsidėstymo Palangos kapinyne, kur deginimo paprotys pasirodė anksčiau kaip Lazdininkuose, analizė leidžia daryti ir kai kurias mums svarbias socialines prielaidas. Keičiantis laidojimo papročiu išliko tradicija geriau ginkluotus vyrus laidoti tose pat vietose. Ištirtoje kapinyno dalyje išskirtos 5 "karių" kapų grupelės su atskirais kapais tarp jų. Visi šie kapai - ir VIII-X a. griautiniai, ir vėlesni degintiniai - yra vieni prie kitų kapinyno pietvakarinėje ir iš dalies centrinėje dalyje. Bent pusė degintinių kapų, kurie įsiterpia į griautinių kapų zoną, yra geriau ginkluotų vyrų. Apie 50% jų yra priskiriami turtingiems kapams.

Vadinasi, keičiantis laidojimo papročiu išlieka tradicija šeimos narius (galbūt ir vergus) laidoti greta vyro, ir toliau laikomasi papročio geriau ginkluotus vyrus laidoti atskirai. Įsigalint deginimo papročiu pastaroji tradicija dar labiau išryškėja, vyrų su ginklais kapai vis labiau telkiasi

atskiruose kapinyno plotuose.

Degintinių ir griautinių kapų zonų atskyrimas, atrodo, buvo paplitęs reiškinys (bent jau Skandinavijoje). Birkoje degintiniai kapai labai aiškiai koncentravosi kapinyno vakariniame krašte³¹.

Apie X a. pietinėse kuršių žemėse (Laiviai, Genčiai, Siraičiai, Gintališkė, Griežė, Slengiai, Durbes Dīri) atsiranda paprotys degintus mirusiuosius laidoti didelėse (iki 5 m ir didesnėse) įvairios formos negiliose duobėse. Tokiuose kapuose randama kelių sudegintų mirusiųjų kaulų, anglių, įkapės dažniausiai dedamos duobės dugne. Dažniausiai šis laidojimo paprotys naudotas XI-XII a.³² Tokie kelių žmonių kapai yra ankstesnės laidojimo tradicijos tęsinys. Daugelyje kuršių kapinyne buvo aptikta VIII-IX a. (ypač IX-X a.) griautinių kapų, kuriuose laidota po du, rečiau tris žmones. Palangos kapinyne žinomi trys kapai, kur palaidota po du vyrus, vienas kapas (Nr. 79), kur palaidoti du vyrai ir vaikas, kape 114 rasti vyro ir dviejų vaikų griaučiai, IX-X a. kape (Nr. 197) palaidoti trys vyrai, ginkluoti ietimis³³ (LIA 182, 183), kape 357-358, datuojamame X a. pab. – XI a. pr. palaidota moteris ir mergaitė³⁴.

Netenka abejoti jog dauguma tokių kapų yra šeimyniniai kapai, kurie, plintant mirusiųjų deginimo papročiu, tik įgavo kitą pavidalą. Kitaip gali būti interpretuojamas Palangos kapas (197), kur palaidoti trys ginkluoti vyrai. Gali būti, jog tai jau nebe šeimos nariai, o tik vienu metu žuvę žmonės – kariai. Tai jau būtų naujų visuomeninių ryšių ir "profesinių" sluoksnių atsiradimo požymiai. Tokia išskirtinė "profesija", vikingų laikų kuršių visuomenėje buvo tik kariai. Jei Palangos kapų atveju tai tik galima prielaida, XI-XII a. degintinių kolektyvinių kapų dalis tikrai priklauso kariams.

Geras pavyzdys yra kolektyviniai degintiniai kapai rasti Durbes Dīri kapinyne

(Piemarės žemė). Viename bendrame kape (kapas II) buvo palaidoti 3 kariai, kitame (kapas III) - 7 vyrai. Visi jie buvę gerai ginkluoti (rasti kovos kirviai, kalavijai, šalmas), daugelis įkapių sulaužytos. Tyrinėtojas kapus siejo su 1260 m. Durbės mūšiu³⁵, tačiau kalavijai rasti kolektyvinių kapų duobėse II ir III datuojami ne XIII, bet XI-XII a.³⁶

Griežės kapinyne (Keklio žemė) buvo rasta net 12 duobių su kolektyviniais degintais kapais. Duobės nuo 2,5x2,5 m iki 3x7,5 m dydžio, stačiakampio formos, orientuotos pietryčių-šiaurės vakarų kryptimi. Įkapės sudėtos duobių dugne, krūvelėmis arba pavieniai. Kiek žmonių buvo laidota vienoje duobėje nenustatyta. Duobėse rasta tiek vyriškų, tiek moteriškų įkapių. Daug ginklų, dalis iš jų - sulaužyti. Ypač daug daiktų rasta XI duobėje, kurios viename gale vienas šalia kito buvo trys turtingi sudegintų karių kapai, kiekviename kape buvo po dviašmenį kalaviją³⁷. Karių kapai XI duobėje datuojami XII a.³⁸ Griežėje, matyt, būta ir tik karių kapų, ir šeimyninių kolektyvinių kapų.

Slengiuose (Pilsoto žemė) 3x3,2 m dydžio duobėje (kapai Nr. 23-24) buvo palaidoti 3 ar 4 sudeginti mirusieji. Du iš jų buvę kariai, kapuose buvo ietys ir kovos kirviai, vienos įkapės skirtinos moteriai, kiti kapai neaiškūs³⁹. Kapų duobė perdengė kitą degintinį dvigubą kapą, kuriame palaidotas gerai ginkluotas vyras ir moteris. Pagal kalaviją kapas datuotinas ne anksčiau XII a.⁴⁰

Laivių kapinyne (Keklio žemė) rasti 4 kolektyviniai degintiniai X-XI a. kapai iki 5x3 m dydžio duobėse. Tarpe jų tik vienas yra turtingo vyro, kiti įkapių gausumu neišsiskyrė⁴¹.

Kolektyviniuose kapuose palaidoti vyrai dažniausiai yra nepaprastai gerai ginkluoti, o jų įkapės turtingos. Grupinio laidojimo būdas IX-XII a. išplinta ir Vidurio Lietuvoje. Čia jos atsiradimas siejamas su prūsiška tradicija. Kaip pažymėjo M. Bertasius, tų vyrų socialinės

padėties išraiška yra ir įkapių, taip pat ir ginklų, laužymo paprotys⁴².

Analogijų laidojimo būdui, išbarstant mirusiųjų palaikus ir įkapes didelėmis dėmėmis, tik ne visur išskiriant kolektyvinius karių kapus, randama ne tik Prūsijoje, rytinių slavų asimiliuotose vakarinių baltų žemėse, bet ir vakarų slavų žemėse (iki X a.). Skandinavijoje mirusiųjų deginimas I tūkst. II pusėje tampa įprastine laidojimo forma. VIII-IX a. sudeginti mirusiojo palaikai neretai paskleidžiami žemės paviršiuje, o kartu ir laužo liekanos, apdegę akmenys, įkapių fragmentai⁴³.

Bandant nustatyti galimą degintinių kapų ryšį su koku nors socialiniu sluoksniu buvo statistiškai tyrinėti Mėguvos žemės Palangos, Prysmančių, ir Lazdininkų kapinyne kapai (virš 600 kapų). Buvo įvertintas kapų turtingumas, laikantis nuomonės, jog įkapės, kad ir nelabai tiksliai, atspindi mirusiojo socialinį statusą. Galima sutikti su Else Roesdahl, jog "there was no simple equation between the quantity of gravegoods and the status of the dead, for not all rich people were buried with grave-goods"⁴⁴, tačiau neabejotina, kad vargšai irgi nebuvo laidojami su turtingomis įkapėmis. Nustatyta, jog X ir XI a. (XII a. griautinių kapų jau nebebuvo) tarp degintinių kapų turtingi kapai sudarė 22 ir 26 procentus. Tuo tarpu imant visus, ir griautinius ir degintinius kapus, turtingų kapų Mėguvoje X a. buvo apie 11 proc., o XI a. - apie 8 procentus. Be to, turtingų kapų nuo IX a. Mėguvoje mažėjo, tuo tarpu tarp degintinių kapų turtingųjų procentas išlieka toks pat, arba nežymiai padidėja - nuo 22 iki 26 procentų⁴⁵. Šitaip prieiname išvados, jog turtingesni pietų Kuršo gyventojai X-XI a. savo mirusius degino nuo 2 iki 3 kartų dažniau nei vidutiniai ar žemiausiam socialiniam sluoksniui priklausę žmonės. Be to, aišku, jog deginimo papročio iniciatoriai yra turtingesni vyrai-kariai, nes moterys IX-XII a. baltų visuomenėje, kaip ir

anksčiau⁴⁶, buvo priklausomos nuo vyro. Tiesa, to meto kuršių moterų kapai, kaip ir Skandinavijoje⁴⁷, paprastai būna turtingesni negu vyrų, gal tai atspindėjo moters svarbą šeimoje bei bendruomenės kultūroje, tačiau visuomeniniame gyvenime moteris neabejotinai buvo nustumta į antrą vietą.

Suprantama, jog aukštesnio socialinio sluoksnio žmonės buvo įtakingesni ir dinamiškesni, labiau nepriklausomi nuo bendruomenės tradicijų ir galėjo inicijuoti naujoves. Prireikė bemaž šimto metų, kol deginimo paprotys prasismelkė į apatinius visuomenės sluoksnius ir tapo visuotiniu atskirose teritorijose. Kita vertus, grupinio laidojimo būdo plitimas (grupiniai kapai bendrose duobėse, mirusiojo palaikų išbarstymas kapinyno paviršiuje) nurodo buvus viduje tam tikrą, demokratiškai organizuotą žmonių grupę. Šis reiškinys, pradžioje buvęs atskiros žmonių grupės visuomeniniu požymiu, vėliau tampa laidojimo "mada" ir visuotinai išplinta kaip etninis reiškinys, o socialinė jo reikšmė pamirštama. Išskirtinumas tampa tradicija.

Ikivalstybinio laikotarpio baltų visuomenėje randame tik vieną visuomenės sluoksnį, pakankamai įtakingą, turtingą, gerai organizuotą, mažai priklausomą nuo bendruomenės ir demokratiškai organizuotą - draugiją. Prūsijoje, anot V. Kulakovo, draugija, išskirtinis sluoksnis gentyje, nesaistomas su kitais gentainiais daugeliu tradicijų, susiformuoja jau VII a. pabaigoje – VIII a. pradžioje ir greitai įgauna polietninių bruožų. Draugijos įsigalėjimą Kulakovas sieja su atskirų moteriškų kapų prūsų kapinynuose išnykimu. Anot jo, draugijos indikatorius yra VII-XI a. moterų papuošalai ir jų sudeginti kaulai, aptinkami tik virš karių kapų, nes moteris gyvenime buvo visiškai priklausoma nuo kario, o jam mirus kartu su juo eidavo į kitą pasaulį⁴⁸.

Atmetant V. Kulakovo kategoriškumą,

reikia pažymėti, jog dvigubi vyrų ir moterų kapai vakarinių baltų žemėse ir kaimyninių genčių pakraščiuose pasirodo V-VI a. Pagrybyje buvo rastas dvigubas vyro kario ir moters kapas; manoma, jog moteris buvo vergė⁴⁹. Dvigubų ar net trigubų V-VII a. kapų pasitaiko Vidurio Lietuvoje, Žemaitijoje, pavienių dvigubų vyro ir moters kapų aptikta Lamatoje⁵⁰.

Draugijos, susijusios su kunigaikščiu ir jo išlaikomu ginkluotu karių-profesionalų būriu, apraiškų galime rasti jau tautų kraustymosi laikotarpiu pabaigoje. Lietuvių žemėse, Taurapilio pilkapyje, buvo atkastas V a. antros pusės - VI a. pradžios turtingo kario, palaidoto su žirgu, "kunigaikščio" kapas, kuriame rastas bene didžiausias importinių daiktų kompleksas Lietuvoje. "Kunigaikščio" kapas ir jo palydos kapai ryškiai išsiskyrė tuo, jog buvo palaidoti su žirgais, turėjo daug ginklų, brangių papuošalų⁵¹. Labai panašus į Taurapilio, dar senovėje apiplėštas, V-VI a. kapas su žirgu rastas Marvelėje (Vidurio Lietuva). Nemuno žemupiuose (Vidgiriai) atkasti neįprasti baltams V-VI a. kapai ir papuošalai - manoma jog čia buvo apsigyvenęs iš Dunojaus vidurupio atsikėlęs tautų kraustymosi žygiuose dalyvavęs polietniškas junginys⁵².

Pagrybio kapinyne vyrų įkapės V-VI a., lyginant su moteriškomis, žymiai turtingesnės: 48,8 proc. vyrų kapų buvo su ginklais ir žirgais, nemaža jų dalis turtingi įkapėmis, du vyrai, be kito ko, turėjo sidabrines antkakles (dar po vieną sidabrinę antkaklę rasta trijuose berniukų kapuose). Dėl to Vaitkunsienė kariauną Pagrybyje "randa" jau V-VI a.⁵³

V-VI a. - tai pirmosios draugijos apraiškos baltų visuomenėje. Ši karinės organizacijos forma atsirado plėšikų būriuose, siautusių po Europą. Į baltų žemes ji atėjo jau subrendusi ir su savo ideologija. Pirmieji draugijos daigai, rodos, didesne dalimi sunyko, nes vargu ar visais atvejais grįžusių būrių vadai sugebėjo

visuomenėje užimti padėtį, kuri jiems leistų įtakoti ir naujai organizuoti tradicinę vietos visuomenę.

V. Kulakovas tvirtina, jog kariauna prūsų žemėse atsirado VII a. pab. – VIII a. pr., pabrėžia jos polietniškumą ir tradiciškai ją sieja su skandinavų kolonizacija ar didelėmis įtakomis, o X a. konstatuoja skandinavų kilmės karių antplūdį į Sambiją⁵⁴. XI-XII a. riboje Sambijos kapuose išnyksta draugijos nariams priskiriami karių kapai, manoma, jog draugija išeina iš Prūsijos. Prūsų kariai buvo apsigyvenę šiaurės vakarų Rusijoje, nemažai prūsų karių kapų V. Kulakovas randa ir Lietuvoje, ypač Kauno apylinkėse⁵⁵. Pastarąją nuomonę patvirtintų ir Lietuvos archeologų radiniai⁵⁶.

Nuo X a. prasideda antras kariaunos formavimosi etapas. Ryškus su ginklais laidotų vyrų procentinio santykio sumažėjimas pietinių kuršių žemėse nuo X a. susijęs su draugijos susidarymu⁵⁷. Nuo X a. kuršių bendruomenėje, o netrukus ir kaimyninėse žemėse, besiformuojanti draugija jau subręsta iki žymiai įtakojančio visuomenę sluoksnio. Spėjama, jog, skirtingai nei pietų Kurše, šiauriniame, kur nuo XI a. buvo braunamasi į lyvių žemes, kariaunos sužydėjimo laikotarpis buvo XII-XIII a.⁵⁸ Sėraju kapinyno degintiniai kapai (didesnė dalis kapų datuojama XI-XII a., dalis jau XIII a. pirma puse) tradiciškai kuršiški, pasitaikė dvigubų kapų didelėse duobėse su anglimis, čia gyvavo įkapių laužymo paprotys. Vyravo dvigubi vyrų-karių kapai (6 iš 8). Vyrų kapų šiame kapinyne buvo aiškiai daugiau. Be to, iki 90% vyrų buvo palaidoti su ietimis, 68% vyrų kapų rasti dviašmeniai kalavijai, jų arba makštų dalys, viename kape rastas šalmas. Toks nepaprastai didelis ginkluotų vyrų skaičius suponavo prielaidą, apie draugijos institucijos gyvavimą Šiaurės Kurše dar ir XII-XIII a.⁵⁹

Draugija, savitai organizuota visuomenės dalis, turėjo suformuoti savas ideologines

nuostatas ir pretenduoti užimti išskirtinę vietą tiek gyvųjų, tiek ir mirusiųjų visuomenėje. Tokių požymių randame kai kurių kuršių kapinynų medžiagoje. Draugijos susidarymą rodo ir besiformuojantis įvairaus rango "kunigaikščių" sluoksnis, to meto aukštuomenės kultūros formavimasis. A. Tautavičiaus nuomone, nuo X a. antrosios pusės genčių aristokratijos atstovai apsigyvena atskirai, pilyse⁶⁰.

Netenka abejoti, jog draugijos susidarymą kuršių žemėse smarkiai stimulavo gana sudėtingi karo žygiai ir duoklių apdėjimais pagrįsti kuršių santykiai su skandinavais bei greitai plintantis pajūrio žemėse vikingavimas - daugiau plėšikavimas nei prekyba. Kalbėti apie tiesioginį skandinavų karių poveikį kuršių draugijai archeologija kol kas negali. Turint omenyje Kurše egzistavus skandinavišką teritorinę-administracinę struktūrą ir ne kartą atnaujinamą duoklių rinkimą bei daugkartinius bandymus sutramdyti nepaklūstančius kuršius, ši įtaka turėjo būti nemaža. Gal skandinavai vienu metu ir nevaldė viso Kuršo, tačiau atskirų kuršių teritorijų pavaldumas jiems abejonių nekelia. Didelę skandinavų įtaką kuršių karybai patvirtina Skandinavijoje išplitusių X-XI a. kalavijų gausūs radiniai Kurše: tai kalavijai priskiriami tipui T ir jo replikai Kurše T1, X ir Z tipų ginklai⁶¹.

Kartu su deginimo papročiu atėję nauji laidojimo ritualai (grupiniai kapai didelėse duobėse, įkapių ir palaikų barstymas žemės paviršiuje, įkapių laužymas, padažnėjęs kapų orientavimas vakarų-rytų kryptimi), atsiradę sinchroniškai su draugijos formavimusi, yra giminingi skandinaviškam ir prūsiškam laidojimo būdai. Kokios reikšmės laidojimo papročiams pakeisti turėjo IX-XI a. Kurše egzistavusios didesnės ar mažesnės skandinavų kolonijos (Gruobinė, Palanga, Žardė šalia Klaipėdos) kol kas negalime pasakyti. Tos įtakos geriausiai turėtų skleisti Gruobinėje, tačiau

mažai tyrinėti, sinchroniškai skandinaviešioms kapams, kuršiški senkapiai, leidžia tik spėti taip buvus. Prūsų Semboje (*Kaup-Wiskiauten, Irzekapinis*) skandinavų įtaka vietinei visuomenei buvo labai didelė.

Baigiant reikėtų pažymėti, jog X-XI a. Kurše vykusius pasaulėžiūros pakitimus, kurių išraiška buvo deginimo papročio išsigalėjimas,

Išnašos

- ¹ Gimbutienė M. *Baltai priešistoriniais laikais*. Vilnius, 1985.
- ² Tautavičius A. Dėl mirusiųjų deginimo papročio plitimo V-VIII a. Žemaitijoje. In: Vakarų baltų archeologija ir istorija. Klaipėda, 1989. P. 28-32.
- ³ Žulkus V. Senieji kuršiai. In: Baltų archeologija 1995 Nr. 4(7). P. 2-6.
- ⁴ Asaris J. Par kuršu izplatību Ziemeļkurzemē 11.-13. gs. In: Arheologija un etnogrāfija XVIII. Rīga, 1996. Lpp. 38-42. Mugurēvičs Ē. Ethnic processes in Baltic-inhabited territories and the emergence of the Latvian nation in the 6th to the 16th century. In: Humanities and Social Sciences Latvia. University of Latvia, 3(16). Rīga, 1997. P. 75-92.
- ⁵ Būtėnienė, E. Laivių kapinyno laidosena. In: Mokslų akademijos darbai, serija A. 1(16). Vilnius, 1964. P. 83-99.
- ⁶ Jovaiša E. Mirovozrenije baltov po dannym prostranstvennogo orientirovanija I vnutrennego ustrojstva pogrebenij centralnoj Litvy I-IV vv. In: Baltų archeologija ir istorija. Klaipėda, 1989. P. 92-107.
- ⁷ Vėlius N. *Senovės baltų pasaulėžiūra*. Vilnius 1983; Žulkus V. Tarpgentinės dykros ir mirusiųjų pasaulis baltų pasaulėžiūroje. In: Vakarų baltų archeologija ir istorija. Klaipėda, 1989. P. 107-116.
- ⁸ Stankus J. *Bandužių kapinynas*. Lietuvos archeologija 12. Vilnius, 1995. P. 101-118.
- ⁹ Žulkus V. Slengių senkapis Klaipėdos raj. Archeologinių tyrimų ataskaita. Paminklų konservavimo archyvas, f.5/1916. Klaipėda, 1979.
- ¹⁰ Kazakevičius V. Vienašmenių kalavijų atsiradimas ir raida Lietuvoje. In: Lietuvos archeologija 2. Vilnius, 1981. P. 43-58.
- ¹¹ Žulkus V. Tarpgentinės dykros ir mirusiųjų pasaulis baltų pasaulėžiūroje. In: Vakarų baltų archeologija ir istorija. Klaipėda, 1989. P. 107-116.
- ¹² Būtėnienė E, Budrytė S. Laivių "markapiai". In: Baltų archeologija 1997 1(10). Vilnius, 1997. P. 8-13.
- ¹³ Asaris J. Min. veik. Lpp. 38-42.
- ¹⁴ Kapinynas prie Eketės atrodo sunaikintas dar XIX a., Andulių-Kretingos medžiaga neskelbta ir jos Lietuvoje nėra, nežinomi Apulės ir Imbarės nekropoliai, netyrinėtas Impilties kapinynas, mažai kasinėti kuršiški kapinynai prie Gruobinės, nežinomas kapinynas prie Talsi piliakalnio.

nulėmė visuomeninio-socialinio pobūdžio transformacijos. Visiškai skirtingomis aplinkybėmis į pagoniškas kuršių žemes ėjo krikščionybė. Pradžioje įvairiais būdais buvo platinama krikščioniškoji ideologija, o tik po to visuomenė transformavosi, prisitaikydama prie seniai kanonizuotų ir būdingų krikščioniškajai Europai visuomenės standartų.

- ¹⁵ Müller-Wille, M. Graves. In: Medieval Scandinavia an encyclopedia. New York&London, 1993.. P. 237-240.
- ¹⁶ Tautavičius, A. Ataskaita už Palangos kapinyno kasinėjimus 1962 ir 1963 metais. Lietuvos istorijos instituto archyvas, b. 182, 183. Vilnius, 1963.
- ¹⁷ Žulkus, V. Mirusiųjų pasaulis baltų pasaulėžiūroje (archeologijos duomenimis). In: Žemaičių praeitis 2. Vilnius, 1993. P. 23-35.
- ¹⁸ Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuvių tautybės susidarymas. In: Lietuvių etnogenezė. Vilnius, 1987. P. 183-198. Volkaitė-Kulikauskienė R. *Lietuva valstybės priešaušriu*. Vilnius, 2001.P. 174.
- ¹⁹ Tautavičius A. Dėl mirusiųjų deginimo papročio plitimo V-VIII a. Žemaitijoje. In: Vakarų baltų archeologija ir istorija. Klaipėda, 1989. P. 28-32.
- ²⁰ Bertašius M. *Vidurio Lietuva VIII-XII amžiais*. Daktaro disertacijos santrauka. Vilnius, 1998.
- ²¹ Volkaitė-Kulikauskienė R. *Lietuva valstybės priešaušriu*. Vilnius, 2001.P. 171.
- ²² Kulikauskas P., Kulikauskienė R., Tautavičius A. *Lietuvos archeologijos bruožai*. Vilnius, 1961. P. 269.
- ²³ Tautavičius A. *Vidurinis geležies amžius Lietuvoje (V-IX a.)*. Vilnius, 1996.
- ²⁴ *Lietuvos TSR archeologijos atlasas, IV*. Vilnius, 1977. Kazakevičius V. *Oružije baltiskich plemion II-VIII vekov na territorii Litvy*. Vilnius, 1988. Kazakevičius V. *IX-XIII a. baltų kalavijai*. Vilnius, 1996. Kazakevičius V. Iš vėlyvojo geležies amžiaus baltų ginklų istorijos (Kalavijų makštų apkalai). In: Lietuvos archeologija 15. Vilnius, 1998. P. 287-327. Žulkus V. Baltische Funde an den westlichen Ostseeküsten. In: Archaeologia Baltica 2. Vilnius, 1997. S. 165-188.
- ²⁵ Engel C., La Baume W. *Kulturen und Völker der Frühzeit im Preußenlande*. Königsberg Pr. 1937. S. 190.
- ²⁶ Žulkus V. Die Prussen und ihre Nachbarn im 1. Jahrtausend nach Christi Geburt. In: Prussen Kuren und Masuren. Drei Beiträge zur Landeskunde Ostpreussens. Weisenburg, 1991. S. 4-14.
- ²⁷ Kulakov V.I. *Prussy (V- XIII vv.)*. Moskva, 1994. S. 47-51. Žulkus V. Baltische Funde an den westlichen Ostseeküsten. In: Archaeologia Baltica 2. Vilnius, 1997. S. 165-188.
- ²⁸ Kulakov V.I. *Prussy (V- XIII vv.)*. Moskva, 1994. S. 163.
- ²⁹ Kazakevičius V. *IX-XIII a. baltų kalavijai*. Vilnius, 1996. P. 30, 67-70, 53-58, 76.
- ³⁰ Kulakov V.I. *Prussy (V- XIII vv.)*. Moskva, 1994. S. 154.

- ³¹ Müller-Wille, M. Min. veik. P. 237-240.
- ³² Kulikauskas P., Kulikauskienė R., Tautavičius A. Min. veik.. P. 386-387. Būtėnienė E. Min. veik. P. 83-99. Bertašius M. Min. veik. P. 38-40.
- ³³ Tautavičius, A. Ataskaita už Palangos kapinyno kasinėjimus 1962 ir 1963 metais. Lietuvos istorijos instituto archyvas, b. 182, 183. Vilnius, 1963.
- ³⁴ Žulkus V. Palangos VIII-XIII a. kapinyno ribų tikslinimas. In: Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1986 ir 1987 metais. Vilnius. 1988. P. 123-125.
- ³⁵ Stepiņš P. *Durbes kauja 1260 g.* Rīga, 1967.
- ³⁶ Kazakevičius V. *IX-XIII a. baltų kalavijai*. Vilnius, 1996. P. 108, 112.
- ³⁷ Varnas A. Griezės plokštinis kapinynas. In: Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1982 ir 1983 metais. Vilnius, 1984. P. 108-111.
- ³⁸ Kazakevičius V. *IX-XIII a. baltų kalavijai*. Vilnius, 1996. P. 108, 112.
- ³⁹ Žulkus V. Slengių senkapis Klaipėdos raj. Archeologinių tyrimų ataskaita. Paminklų konservavimo archyvas, f.5/1916. Klaipėda, 1979.
- ⁴⁰ Kazakevičius V. *IX-XIII a. baltų kalavijai*. Vilnius, 1996. P. 108, 112.
- ⁴¹ Būtėnienė, E. Min. veik. P. 83-99.
- ⁴² Bertašius M. Min. veik. P. 53.
- ⁴³ Müller-Wille, M. Min. veik. P. 237-240. Bertašius M. Min. veik. P. 40-41.
- ⁴⁴ Roesdahl E. *The Vikings*. London, 1991. P. 156.
- ⁴⁵ Žulkus V., Klimka L. *Lietuvos pajūrio žemės viduramžiais*. Lietuvos istorija. Vilnius, 1989.
- ⁴⁶ Vaitkunsienė, L. 1995. *Pagrybio kapinynas*. Lietuvos archeologija 13. P. 163.

Zusammenfassung

Archäologen konstatieren, dass sich im Laufe des Jahrtausends die Beerdigungsbräuche mehrfach geändert haben und setzen dies in Verbindung mit Veränderungen der Weltanschauung.

Die Kuren durchlebten zur Zeit der Winkinger den letzten Bruch in der vorchristlichen Weltansicht, der die Einführung und Einbürgerung des Verbrennungsritus bei der Beerdigung beinhaltete.

Die Gefolgschaft, dieser herausragend organisierte Teil der Gesellschaft hat sicherlich weltanschauliche Ansichten formuliert und einen besonderen Platz sowohl unter der Gesellschaft der Lebenden als auch der Toten eingefordert. Das Entstehen der Gefolgschaft zeigt auch die eine formierende Gruppe von „Herrschern“

Įteikta 2001 05 18. Pateikta spaudai 2001 07 02
Vladas Žulkus
Tilžės 13, Klaipėda. Tel. 410190
el.paštas: klist13@ip.ku.lt

- ⁴⁷ Roesdahl E. Min. veik. P. 60.
- ⁴⁸ Kulakov V.I. *Prussy (V- XIII vv.)*. Moskva, 1994. S. 148.
- ⁴⁹ Vaitkunsienė, L. 1995. Min. veik. P. 165.
- ⁵⁰ Tautavičius A. *Vidurinis geležies amžius Lietuvoje (V-IX a.)*. Vilnius, 1996. P. 59, 65, 78.
- ⁵¹ Tautavičius A. 1981. Taurapilio "kunigaikščio" kapas. In: *Lietuvos archeologija* 2. P. 18-43. Vilnius.
- ⁵² Šimėnas V. Nauji V a. pab.-VI a. pr. laidojimo papročiai Nemuno žemupyje. In: *Ikikrikščioniškosios Lietuvos kultūra*. Vilnius, 1994. P. 23-33.
- ⁵³ Vaitkunsienė, L. 1995. Min. veik. P. 163-166.
- ⁵⁴ Kulakov V.I. Konsoje snariaženije prussov X-XI vv. (problema odnositelnoj chronologii detaliej ogolovja). In: Lietuvos archeologija 9. Vilnius, 1992. P. 137-144.
- ⁵⁵ Kulakov V.I. *Prussy (V- XIII vv.)*. Moskva, 1994. S. 154.
- ⁵⁶ Urbanavičius V. Urbanavičienė S. Obelių kapinynas. Lietuvos archeologija 6. Vilnius, 1988. Bertašius M. *Vidurio Lietuva VIII-XII amžiais*. Daktaro disertacijos santrauka. Vilnius, 1998.
- ⁵⁷ Žulkus V., Klimka L. *Lietuvos pajūrio žemės viduramžiais*. Lietuvos istorija. Vilnius, 1989.
- ⁵⁸ Asaris J. Min. veik. Lpp. 38-42.
- ⁵⁹ Asaris J. Viriešu apbedijumi Sāraju senkapos. In: *Zinātniskās atskaites sesijas materiāli par arheologu 1992. un 1993. gada pētījumu rezultātiem*. Rīga, 1994. Lpp. 15-18.
- ⁶⁰ Tautavičius A. *Vidurinis geležies amžius Lietuvoje (V-IX a.)*. Vilnius, 1996. P. 8.
- ⁶¹ Kazakevičius V. *IX-XIII a. baltų kalavijai*. Vilnius, 1996. P. 44-78.

verschiedenen Ranges, eine höhere Gesellschaftsschicht mit eigener Kultur.

Verständlicherweise waren Angehörige gehobener Schichten sowohl einflussreicher als auch dynamischer, sie waren unabhängiger von gemeinschaftlichen Traditionen und konnten Neuheiten initiieren.

Gilt es festzustellen, daß durch die Änderungen der Weltansicht im 10. und 11. Jahrhundert, die ihren Ausdruck in der Einbürgerung des Verbrennungsritus finden, durch eine Transformation der Gesellschaftsart bestimmt wurden. Das Christentum kam später bei den heidnischen kurischen Ländern in eine völlig veränderte soziale Umgebung.

Algimantas Valantiejus

Dvi istorinio aiškinimo alternatyvos: Miroslavo Hrocho ir Czesławo Miłoszo tezės

Santrauka

XIX a. paskutiniojo ketvirčio socialinių ir kultūros procesų Lietuvoje interpretavimas duoda pagrindo teigti, kad sociologiniu požiūriu tautinio identiteto simbolinis konstravimas buvo sudėtinis reiškinys, susidedąs iš įvairių, vienas kitą papildančių, o kartais netgi prieštaringų, komponentų. Straipsnio autorius siekė keletu tikslų: 1) pasitelkus esamus istorinio aiškinimo ar literatūrinės išvalgos pavyzdžius, svarstyti specifinių socialinių ir kultūros veiksmų sutapimą ankstyvuoju lietuvių tautinio sąjūdžio laikotarpiu; 2) aptarti santykį tarp kalbos veiksmo ir praktinio veiksmo, išnagrinėti lingvistinio identiteto raidos socialines priežastis; 3) tikslinti žodžių, vartojamų skirtinguose istorinio aiškinimo pavyzdžiuose, reikšmes. Šie trys aspektai vienas kitą papildoma nauju žvilgsniu pažvelgti į turimus faktus pakartotinai interpretuojant aptariamo istorinio laiko socialinio veiksmo priežastis.

Tad būtų gerai, jei kiekvienas kiek galima labiau pasistengtų susidaryti aiškų požiūrį į idėjas, kurias rengiasi svarstyti, numesdamas nuo jų visą tą žodžių rūbą ir naštą, kuri gerokai užtemdo vertinimą ir išblaško dėmesį.

George Berkeley

Įvadas

Identiteto samprata yra viena problemiškesnių socialinės srities mokslų sąvokų.¹ Negana to, šioji samprata įvardija sudėtingą santykį tarp *idealiųjų* (atsitiktinių, laisvai pasirenkamų, tikimybinio pobūdžio) istorijos veiksmų ir *socialinių* (struktūrinių) tikrovės sąlygų. Istorinis veiksmas turi dvi puses, kurių sąveikos analizė padeda geriau suprasti išgyventą, konkretų žmonių istorinį patyrimą. „Realūs“ istorijos įvykiai ir mokslininko vaizduotė sudaro nepertraukiamą visumą: perskaityti istorijos ženklai suteikia formą šiam patyrimui, tam tikrą simbolinę aiškinimo struktūrą, grindžiamą ir atitinkama

priežastingumo samprata. Kaip rodo pateikiamo straipsnio pavadinimas, čia bus siekiama išnagrinėti dviejų alternatyvių istorinio aiškinimo formų argumentus ir jais grindžiamų faktų interpretavimą. Čekų sociologo Miroslavo Hrocho lyginamoji XIX a. Rytų, Vidurio ir Šiaurės Europos tautų formavimosi analizė grindžiama tam tikrų, visų pirma ekonominių, socialinių ir kultūros veiksmų istoriniu sutapimu. Paties M. Hrocho teigimu, šiuolaikinis istorikas vargu ar gali perimti plačiai paplitusius teiginius, kad tokį sudėtingą socialinį procesą kaip moderniosios tautos susiformavimą galėjo paprasčiausiai sukurti

„Subjekto valia“, tautiškumo idėja ar jos diegimas pasitelkiant švietimo veiksmus. Žmonių nežadino ir „tautos dvasia“: „Priešingai negu subjektyvistinė tautos kaip tautinės savimonės, nacionalizmo, tautinės valios ir dvasinių jėgų raidos koncepcija, mes postuluoju tautos kaip sudedamosios socialinės istorinės realybės koncepciją. <...> Specifinis analizės tikslas yra tautinio sąjūdžio, įvardijamo kaip procesas, priežasties-padarinio ryšių interpretavimas, bendrųjų požymių ir socialinių determinančių tyrimas.“ (Hroch 1985: 3; 19) Kita istorinio pasakojimo tezė kyla iš specifinio Czesławo Miłoszo teiginio apie tam tikrus emocinės priklausomybės ryšius, ypatingą lietuvių polinkį kalbai ir beveik stebuklingą istorinio veiksmo šuolį, kuris leido atstatyti sutrupėjusius realybės fragmentus (Miłosz 1995: 43-44). Šią Czesławo Miłoszo tezę savitai plėtoja britų antropologas Scottas Spire'as, teigdamas, 1) jog kalbos vaidmuo formuojantis lietuvių tautiniam sąjūdžiui buvo svarbesnis palyginti su gretimomis visuomenėmis ir 2) kad bet kuri kalba turi tam tikrą būdingą savybę, kurios negalima tapatinti tik su kalbiniais požymiais. (Spire 1999).²

Negalima neižvelgti, jog sociologinė kalbos poveikio, *kalbos vaidmens* istorijoje problema, nusakanti visą lietuvių tautinio identiteto formavimosi raidą, egzistuoja per visą Lietuvos kultūros istoriją. Lingvistinės tautinės savivokos šaknys - tariamai neginčytina *objektyvioji* istorija: ji buvo ir yra tokia natūrali ir savaimė suprantama, kad niekam nekelia abejonių. Šiandieną Lietuvoje būtų sunku surasti asmenį, kuris suabejotų kalbos vaidmeniu konstruojant kolektyvinį lietuvių identitetą.³ Tokie įsitikinimai ar įsitikinimai iš dalies formuoja ir dabartinio *tautinio identiteto* kontūrus.

Galima sakyti, jog ir empiriškai grindžiama intelektualinė ar profesionalioji nacionalizmo supratimo ir aiškinimo tradicija yra grindžiama

teze, jog per paskutinį XIX a. ketvirtį Lietuvos visuomenė išgyveno tautinio-lingvistinio „pabudimo“ jausmą. Istorinė analizė pasitelkia ne vieną prielaidą, susijusią su lietuvių identiteto ir nacionalizmo ideologijos samprata, kuri iš esmės pagrįsta *savaimė suprantama* kalbos vaidmens prielaida. Šį aspektą perteikia aiškūs arba numanomi mokslinės retorikos teiginiai. Taip atsitinka dėl to, kad šie teiginiai neretai pateikiami ne kaip hipotezės, bet kaip pamatinės prielaidos. Pavyzdžiui: „Valstiečiams katalikų tikėjimas ir kalba buvo *igimtos dvasinės vertybės* (išskirta cituojant)“ (Vidmantas 1996: 96).⁴

Be abejo, į šią klausimą labai sunku atsakyti, tačiau, bent jau pradžioje, svarbu išnagrinėti socialinio kalbinės formos turinio raidą, apsiriboti „kalbos“ ir kitų kultūros, socialinių ir ekonominių veiksmų istorinės sąveikos aptarimu. Nereikėtų pamiršti, kad būtent šioji sąveika gimdė simbolines, socialines, o kartu ir ideologines, kalbos reikšmes. Taigi į istorinio pasakojimo tekstą įspraudžiant *išankstinę* ir *savaimė suprantamą* „kalbos“ sociolingvistinę struktūrą daroma bent jau metodologinė klaida. Akivaizdu, kad nusakius paminėtas prielaidas, „natūralu“ kalbėti apie „kalbinį prabudimą“ Rytų ir Vidurio Europos tautų prisikėlimo laikotarpiu. Gali būti ir šitaip, tačiau pastarąjį teiginį labai lengva padaryti *esencializmo* teze. Dėl šių priežasčių šiame straipsnyje bandoma įrodinėti, kad pakankamai dinamiškas aptariamojo istorijos tarpsnio socialinės sąveikos kontekstas ir konfliktiniai socialinių grupių santykiai kaip tik ir nulėmė simbolinį kalbos įteisinimą.

Esencializmo problema

Yra keletas priežasčių, dėl kurių turėtume skeptiškai žvelgti į vyraujančią nuostatą, pabrėžiančią lemiamą kalbos vaidmenį

konstruojant ankstyvąjį lietuvių tautinį sąjūdį. Pirma, nepakanka postuluoti, kad būta glaudžios koreliacijos tarp kalbos ir emocinės-socialinės valstiečių jausenos. Kalbinių motyvų susietumas su “tautiškumu” nėra visiškai akivaizdus ir pagrįstas faktas. Neaišku, ar kalbama apie vadinamąją “įgimtą” kalbos idėją, tam tikrą prigimtine priežastį, kuri ir skatino rūpintis lietuvių kalba, nepaisant to, ką žmonės iš tikrųjų galvojo apie savo “kalbą”. Antra, siekiant nusakyti glaudžią koreliaciją tarp kalbos ir tautiškumo, anksčiau paminėtų vertybių (religijos ir kalbos) turinys yra susiejamas su *esencializmo* prielaidomis. Apgailestauti visų pirma reikėtų, kad tokios koreliacijos nekritiškai pripažįsta, kad tarsi nėra kitų galimybių, kurios leistų kalbėti apie kitokį tikėtiną istorijos scenarijų.⁵

Kalbos svarbą pabrėžia ir kai kurie naujausi bandymai susieti identiteto analizę su idėja, kuri perteikia itin gilaus ir savito lietuvių kalbos jausmo svarbą formuojantis sąjūdžiui. Scotto Spire'o straipsnyje apie ankstyvąjį lietuvių nacionalizmą pagrįstai teigiama, kad lietuvių sąjūdis turi specifinių lingvistinių bruožų (Spire 1999). Scottas Spire'as metodiškai plėtoja pastarąjį argumentą, bandydamas parodyti 1) ypatingą dėmesį lietuvių kalbai ir 2) savybes ar kokybes, kurios priskiriamos šiai kalbai. Svarbu pažymėti, kad tai nėra tik terminologijos klausimas. Čia kalbama apie ankstyvojo *lietuvių nacionalizmo* sampratą, kuri apima specifinę savybę: nacionalizmo pradininkų nuostatą, kad “bet kuri kalba turi tam tikrą būdingą savybę, kurios negalima tapatinti tik su kalbiniais bruožais, ir kad ši savybė visapusiškai susieja kalbą tik su tam tikros grupės nariais bei atitinkamai suteikia tam tikrus privalumus jos atstovams, nepriklausomai nuo kitų socialinių kintamųjų dydžių.” (Spire 1999: 486-487) Pridurtina, kad šita idėja iš principo grindžiama plačiai žinoma Czesława Miłoszo teze,

teigiančia, jog “sunku įsivaizduoti didesnę meilę kalbai negu lietuvių meilė” (Spire 1999: 486).

Emocinė kalbos reikšmė

Kaip minėta anksčiau, tai nėra nauja idėja. Tačiau nors ir kyla pagunda (turint galvoje aptariamą kontekstą) manyti, lietuvių nacionalizmas kilo iš tam tikrų kalbinių sentimentų, socialinis simbolinių reikšmių formavimosi procesas galėjo būti daug sudėtingesnis. Pirmoji svarstyti prielaida: istorinė identiteto raida yra visiškai naujos sociolingvistinės tradicijos, grindžiamos anonimiškais ir gana abstrakčiais kalbinio bendravimo simboliais, laipsniškas *išradimas*.

Galima teigti, kad kalba nebuvo itin ryški aptariamojo tarpsnio istorinės aplinkos dalis. Socialine prasme ji buvo aptikta ne *prieš tai*, bet išrasta jau *po to*. Sociologiniu požiūriu, kalba buvo tik *atsitiktinai* (kaip įvairių – palankių ir nepalankių – socialinės raidos veiksnių istorinis sutapimas) susijusi su nacionalizmu. Toliau bandysiu pagrįsti, jog svarbiausiems lietuvių nacionalizmo sąjūdžio ideologams, “Varpo” periodo inteligentams, ne tik ir ne tiek rūpėjo kalbos klausimai, kiek socialinio pobūdžio problemos. Atkreipčiau dėmesį ir į istorikų statistinę analizę: “Iš karto reikėtų pasakyti, kad kalbos klausimams “Varpe” vis dėlto skirta ne per daugiausia vietos. Keletą metų (1890, 1891, 1895 ir 1889 m.) šios tematikos medžiagos leidinyje beveik visai nebuvo. 1889 ir 1899 m. – ji užėmė vos puslapį, o nuo 1900 m. – po keletą puslapių” (Vėbra 1992: 168).

Tai, žinoma, nereiškia, kad kalba neįgijo naujų reikšmių ar socialinių atspalvių. Pati nacionalizmo *ideologija* iš esmės perėmė naujai besiformuojančios kalbos reikšmes. Pasitelkdami kalbos simbolius tam tikri *aktyvūs* socialiniai sluoksniai konstravo savo “bendrąją kilmę”. Būtent šia prasme kalbos simbolių raida

“greitino” istorijos ratą. Nepaisant to, čia formuluojamas klausimas yra kitoks: *kaip ir kodėl vyko socialinio konstravimo procesai?* Kalbos simbolių raida susijusi su tam tikro socialinio sluoksnio, lietuvių inteligentijos, kuri “sužadino” stiprius lojalumo ir solidarumo jausmus, pasitelkdama “kalbinį pagrindą”, nepaprastai aktyviomis pastangomis. Kaip tik šiuo aspektu kalba vaidino svarbų vaidmenį formuodama kontekstą, kuris pereinamuoju laikotarpiu padėjo žmonėms įsisąmoninti tiek savo idealus, tiek interesus ieškant naujojo istorijos jausmo ir naujų pasirinkimo galimybių.⁶

Emocinė kalbos reikšmė negali būti visiškai susiaurinama kaip istoriniu požiūriu neadekvatus veiksnys. Problema išryškėja tada, kai bandome apibrėžti kitus “tautiškumo” komponentus ir įvardinti specifinius “nacionalistinius” motyvus. Jeigu pritaikome anksčiau paminėtas sąvokas ir kitiems *savitiems* tradicinės kultūros aspektams, kalbinį identiteto santykį tenka pertvarkyti: svarbu atsižvelgti į įvairius, socialinės aplinkos požiūriu prieštarigus, aspektus. Manychiau, kad šios teorinės istorinės raidos galimybės nėra nuodugniau svarstomos.

Ar nepasiduodama pagundai lengvai paklusti anksčiau paminėtai *europocentrizmo* nuostatai, kurią išvalgiai nurodė Benedictas Andersonas (žr. 4 išnašą)? Šiuo požiūriu verta dėmesio istorinė inteligentų ir kalbos santykio problema Vidurio ir Rytų Europoje:

Pagrindinė inteligentų veikla yra kalbos vartojimas ir kontrolė, ir Vidurio bei Rytų Europoje jie beveik įgijo monopolį. Jie ne tik tiesiogiai įsitraukė į interpretavimą ir vertinimą, bet, formuodami naujas nacionalines kalbas ir pertvarkydami tautinę bendruomenę, jie įgijo neturintį analogų autoritetą ir prestižą. Jie nebeturėjo per prievartą legitimuoti

dinastinės ar bažnytinės valdžios, todėl buvo nesuvaržyti ir galėjo rūpintis moralinėmis nuostatomis, apibrėždami ateitį bei praeitį ir kurdami pasaulį, pasitelkę savo valdomą kalbą. (Schöpflin 1997: 109)

Ne visada paprasta suvokti skirtingų socialinių ir kultūros veiksnių istorinį dialogą. Anthony Smithas savo knygoje, skirtose nacionalizmo analizei, aiškiai pabrėžia sociologinio požiūrio svarbą: nacionalizmas yra tiek ideologija, tiek sąjūdis.⁷ Pripažindami, kad nacionalizmo sąvoka turi būti ne ideologinė, bet sociologinė ir sudėtinė, privalome įvardinti ir kitus veiksnius, susijusius ne tik su kalbiniais sentimentais. Ne mažiau dramatiška, pavyzdžiui, buvo ekonominių motyvų – kad ir nenuosekliai taikomų – plėtra formuojantis identitetui. Ir iš tikrųjų daugelis sąjūdžio pradininkų, kuriuos galima priskirti ekonominių nacionalistų grupei, buvo įsitikinę, kad bendruomeninį tikslą galima įgyvendinti tik kontroliuojant ekonominį veiksmą ir praktiškai pertvarkant tikrovę.

Apibendrinant būtų galima pasakyti, jog, pasirinkdami ir pabrėždami vieną, kad ir svarbią, teorinę prielaidą, kartu išleidžiame iš akių tam tikrus, iš pirmo žvilgsnio galbūt ir nelabai reikšmingus, veiksnius, šitai susiaurindami ar visiškai sunaikindami reiškinių sudėtingumą kitų veiksnių sąskaita. Sudėtingesnis dalykas, kaip istoriškai patikrinti *ideologinių* ir *socialinių* veiksnių sąveiką, neapsiribojant vienintelio skiriamąjo požymio išplėtojimu.

Turint galvoje aptariamus tikslus verta pažymėti: jei vadinamosios “įgimtos” savybės ar vertybės išryškina tik abstraktus lygmens kontūrus, tai ir lietuvių kalbos *kokybiškumo* ar *unikalumo* samprata pateikia tik teorinę problemą, pagrįstą analogiškais teiginiais apie pasirinkto socialinio veiksmo “natūralumą”.

Svarbu paaiškinti, kokių reikėjo specifinių sąlygų, kad būtų galima sukurti realią tokių *pirminių ryšių* galią. Negalima tenkintis prielaida, kad tokie ryšiai egzistavo “nuo seno”.

Be to, kitas sveiku protu grindžiamas teiginys, jog kalba atliko socialinę bendravimo priemonės funkciją, negali būti tiesiogiai siejamas su kalbinio identiteto forma. Nėra pakankamai pagrįsta teigti, jog esamas socialinis solidarumas tiesiogiai išplaukia iš kalbinio bendravimo; itin saviti “emocinės priklausomybės” jausmai įvairuoja platesniame socialiniame kontekste. Dėl šios priežasties svarbu įtraukti kitus veiksnys, susijusius su religija, gyvenimo būdu, praktiniais įvairių socialinių grupių veiksmams, socialinių sluoksnių sąveika ir potencialių konfliktų prielaidomis. Šią išvadą verta susieti su istorinio naujumo ir tradicijos santykio aptarimu.

Labiau pagrįsta būtų išnagrinėti ryši tarp šių modernųjų veiksmų ir įtakingų ikimodernųjų ryšių, simbolių, tradicijų, mitų ir atminties formų, kurios suformavo besikeičiančių etninių bendruomenių bei tautų požiūrius ir veiksmus. (Smith 1999: 332)

Laikydami nuomonės, kad santykiškai turininga (veikiau politinio, bet ne socialinio-bendruomeninio veiksmo požiūriu!) istorijos tradicija ir unikali kalba savaimė nulemia istorijos kryptį, kartu užgožiame kai kurias problemiškas istorijos akimirkas, kurios retrospektyviai patikslina užmirštas socialinio veiksmo prielaidas ir kultūrinio pasirinkimo galimybes. Vadinasi, reikėtų išryškinti sociologinius aptariamojo klausimo aspektus: *kodėl lietuvių tautinis sąjūdis susiformavo vėliau negu latvių ir estų sąjūdžiai*.⁸

Atsižvelgiant į tai, kad XIX a. paskutiniojo ketvirčio lietuvių tautinio identiteto raida atskleidžia būdingus – “vėluojančio tipo” ir

“pagreitinotos istorijos” – požymius, pirmiausia reikėtų išnagrinėti *konfliktišką* socialinės aplinkos pobūdį ir paslankias identiteto ribas formuojantis ankstyvajam ideologiniam ir socialiniam sąjūdžiui. Jeigu pavyktų nustatyti istorines socialinio konflikto prielaidas, tai padėtų praplėsti esminius identiteto raidos ir kitų kultūros bei socialinių veiksmų sąveikos aspektus.⁹

Identiteto raida

XIX a. pabaigoje *lietuvių bendruomenės* sąvoka (turint mintyse lingvistinį bendrumą) įvardijo tam tikrus fragmentiškus ir socialiniu požiūriu paviršutiniškus priklausomybės ryšius. Nedidelius ir koncentriškus socialinius vienetus (kaimo parapijas) jungė žymiai platesni ir gilesni religinės priklausomybės ryšiai. Tačiau svarbu prisiminti, kad skirtumas tarp kalbinės ir religinės valstiečių sąmonės yra gana dirbtinė konstrukcija, atliepanti mūsų pačių tikrovės sąvokas: kalbiniai ryšiai aptariamoju laikotarpiu buvo nepertraukiamai susiję su religija; absoliučiai didžioji dalis ano meto rašytinių tekstų (pvz., maldaknygės) buvo “šventi” ne tik tiesiogine prasme, bet ir socialine-simboline prasme, - kaip liudija istorijos faktai, pasikėsinti į juos tolygu pasikėsinti į pačią tikrovės sampratą.

Dar kartą pabrėžtina: vargu ar būtų galima teigti, jog kalbos vaidmuo istoriškai pertvarkant identitetą buvo menkas. Tačiau, bent jau aptariamoju laikotarpiu, pagrindinis skiriamasis požymis yra kitas veiksnys, kuris nusako esminio socialinio konflikto perskyrą, - reakciją į carinės valdžios pastangas stiprinti ortodoksų religijos galią šiame regione. Yra vienas dėmesio vertas faktas. Tradicinės agrarinės imperijos tam tikra prasme buvo silpnos, nes, priešingai negu vėlesnės valstybės, neturėjo pakankamų priemonių, kurios leistų

ideologiškai manipuliuoti žmonių sąmone. Kaip pažymėjo Ernestas Gellneris, apibūdinamas paradoksali *agrariųjų visuomenių* tipą, tradicinė despotiška valstybė buvo ganėtinai silpna: “Tradicinė valdžia gali pakeisti vieną vietininką arba vizirį kitu, truputį pakeisti mokesčių sistemą, eksproprijuoti, persekioti ar nubausti vieną kitą žmogų (kartais ir daugiau žmonių), bet jai trūksta galios, netgi sąvokų, kurios leistų paveikti visą socialinę struktūrą.” (Gellner 1981: 760)

Carinė valdžia pasirinko veiksmingiausią centralizavimo ir unifikuojamą būdą, tinkamą plačios apimties agrarinei visuomenei, t.y. ortodoksų religiją, šitaip sužadindama stiprius religinius ir lingvistinius konfliktus. Tad, tiksliai kalbant, reikėtų pabrėžti, kad ne tik iki *sekuliarizuoto* sąjūdžio pradžios (*Aušros-Varpo* laikotarpis), bet ir iki platesnių socialinių sluoksnių įsitraukimo į socialinius-ekonominius procesus XX a. pradžioje, Lietuvoje aptinkamas gilus religinis-lingvistinis konfliktas (dažnai tapatinamas, kaip jau minėta, su nacionalinio ar tautinio išsivadavimo judėjimu), kuris, žinoma, spartino ir sekuliarizuoto sąjūdžio - nacionalizmo – istorinę raidą. Tikslinant ir sisteminant *socialinio identiteto* raidos tarpinius į pagalbą naudinga pasitelkti tinkamus periodizavimo kriterijus, ypač susijusius su kiekybiniu tautinio aktyvumo išaugimu, paskatų, kylančių iš tautinės agitacijos, *socialiniu poveikiu*. Uždavinyms kiek palengvėtų, jei pasirinktume aiškius kriterijus, kuriuos siūlo Miroslavo Hrocho tezė:

Turint galvoje periodizavimo tikslus, pagrindinė problema yra atrasti tinkamą kriterijų. Nustatant tautinio sąjūdžio periodus, galima taikyti keletą skirtingų kriterijų, pagal tai, ar norime įvertinti bendrąją socialinę tautinės agitacijos paplitimą, įvardinti tautinio sąjūdžio vaidmenį istorinėje raidoje ar analizuoti

jo socialines prielaidas. Visais šiais atvejais atskaitos taškas pasirenkant periodizavimo kriterijų yra tautinio sąjūdžio santykis su bendrąja visuomenės persitvarkymo raida. Lemiamą vaidmenį čia vaidina pamatinis skirtumas tarp dviejų tautinio sąjūdžio tarpnių: 1) kovos prieš absoliutizmą, buržuazinės socialinės revoliucijos ir kapitalizmo raidos laikotarpis; 2) laikotarpis po kapitalizmo pergalės, kuris sutampa su darbininkų klasės sąjūdžio susiformavimu.

Visa tai tikriausiai galima užbaigti trečiuoju dideliu tarpniu, t.y. visa apimančia integracija ir žiniasklaidos poveikiu, kuris prasidėjo maždaug nuo I pas. karo pabaigos.

Kertinį periodizavimo kriterijų galima naudingai papildyti kriterijumi, tiesiogiai atliepiančiu vidinį persitvarkymą, kuris vyko formuojantis moderniai tautai. Tauta yra plati socialinė grupė, kurią įvardija įvairių santykių tipų derinys; tai grupė, turinti savo istorines šaknis; tai – grupė, susijusi su atitinkama istorine kilme, su žmonėmis, kurie tik laipsniškai įgijo tautinę savimonę veikiant objektyvioms aplinkybėms. Taigi kitas kriterijus, sietinas su nedidelių tautų tautinio sąjūdžio periodizavimu, – kiekybinis tautinio aktyvumo išaugimas, paskatų, kylančių iš tautinės agitacijos, socialinis poveikis. Akivaizdu, kad šio tautinio aktyvumo išaugimo kriterijaus negalima atskirti nuo kai kurių kitų kriterijų – visų pirma nuo tautinės programos raidos, tautinės agitacijos formų, besiformuojančios tautinės kultūros ir t.t. (Hroch 1985: 22)

Iš karto reikia pasakyti, kad kai kuriuos Lietuvos tautinio sąjūdžio ypatumus nulėmė esamos socialinės struktūros specifika. Pirma, XIX a. paskutiniųjų dešimtmečių sąjūdis Lietuvoje buvo susijęs su atsaku į *išoriškus* plačios apimties religinio pobūdžio konfliktus. Antra, dėl lėto santykių tarp kaimo ir miesto ir apskritai ekonominių lūkesčių intensyvėjimo

tautinis sąjūdis neturėjo atramos socialiniuose miesto buržuazijos sluoksniuose. M. Hrochas atkreipia dėmesį į tai, jog Lietuva, kaip ir Bohemija, turėjo savo patriotinius mokytojus kaip tautinį tipą, tačiau tai nebuvo svarbus veiksnys turint galvoje tautinio sąjūdžio sudėtį. Įdomus faktas yra didelis laisvųjų profesijų, ypač gydytojų, atstovų skaičius. Tai yra ypatinga lietuvių tautinio sąjūdžio savybė. Kadangi nebūta lietuvių buržuazijos, amatininkų ir prekybininkų skaičiaus dydis irgi kelia nusistebėjimą. Prekybininkų skaičiaus išaugimas 1890 m. (lyginant su ankstesniu periodu) rodo, kad tautinio sąjūdžio pradininkų agitavimas skverbti į miestus buvo veiksmingas. (Hroch 1985: 86-97) Trečia, ideologinę nacionalizmo formą pagrindė labai aktyvi, tikslingai projektuojanti savo vietą istorijoje inteligentijos veikla. Inteligentija itin jautriai reagavo į socialinius-teritorinius suvaržymus: “Taspat atsitiko, kad buvo uždrausta svietiškai inteligencijai jieškoti duonos namieje, už draugus tarnauti saviškiems; ir šis dalykas labai blogai atsiliepė ant lietuvių gyvenimo.” (Adomaitis-Šernas 1890a: 18)

Inteligentija kaip tarpininkas tarp istorinės užmaršties ir įsivaizduojamos ateities, ištrūkusi iš istorinės rutinos ir pasirinkusi dar nesamą tikrovę, buvo linkusi užmiršti savo dabartį, “amnezijos” akimirksnyje pakartotinai išrasdama istorinę praeitį. Lemiamą lietuvių nacionalizmo tarpsnį formavo, viena vertus, išoriškas religinis konfliktas, kita vertus, sekuliarizuotas socialinis ir tautinis sąjūdis. Kadangi kalba ir religija buvo itin glaudžiai susiję veiksniai, tautinis sąjūdis subrendo vykstant esminėms permainoms, potencialaus varžymosi tarp “kalbos” ir “religijos” laikotarpiu, - emocinio žmonių priklausomumo ryšiai, turint galvoje statišką socialinę aplinką, vertintini kaip santykiškai atspari socialinė tikrovė, kurią pagrįstai gali paaiškinti ne tik ir

ne tiek kultūros simbolių, bet socialinio solidarumo analizė.¹⁰ Svarbus dalykas yra tas, kad moderniosios Lietuvos istorijos pradiniam tarpsnyje aptinkami glaudžiai tarp savęs susiję trilyčiai santykiai tarp religijos, kalbos ir nacionalizmo. Būtų galima pasakyti, kad religija (visų pirma dėl santykiško visuomenės stabilumo, kaimiško gyvenimo būdo tolydumo, socialinės sklaidos stygiaus) iš arti prižiūrėjo pasaulietinę tikrovę, nustatydamą griežtus hierarchiškus priklausomybės ryšius ir neišleisdama iš savo artimo žiūros lauko anonimiškų moderniosios istorijos aspektų. Kitaip sakant, religija tarsi apglėbė ir sugėrė į save visą pasaulietinės kultūros raišką. Tai buvo laikinas kultūros santykių “pakaitas”: Miroslavas Hrochas bemaž tapatų santykių tarp religijos ir kultūros kalbamojo laikotarpio Lietuvoje pagrįstai įvardija kaip istorinį anachronizmą. Nepaprastai paveikų religijos vaidmenį galima aiškinti kaip “laikiną kultūros santykių, kurie patys savaime negali visapusiškai subręsti dėl valdžios persekiojimų, “pakaitą”. Anksčiau minėto vėlavimo laiko požiūriu toks religijos vaidmuo buvo, žinoma, anachronizmas tuo laikotarpiu, kai formavosi ir plėtėsi organizuotas darbininkų klasės judėjimas ne tik Vakarų ir Centrinėje Europoje, bet ir Rusijoje bei Lenkijoje. (Hroch 1995: 96)

Būtina pridurti, kad pastarąjį aspektą pabrėžia ir lingvistinė aptariamojo periodo analizė. Pranas Kniūkšta pažymi, kad lietuvių literatūrinės kalbos formavimasis buvo susijęs su pastangomis lituanizuoti religinę kalbą. “Pataisytas maldas žmonės ne iš karto priėmė, įsivaizdavo jas lyg ir nebe šventas.” (Kniūkšta 1996: 336) Šis aspektas leidžia teigti, kad kalbos vartojimas Lietuvoje ir emociniai žmonių motyvai buvo susiję su konservatyviu gyvenimo būdu, pagrįstu ilgalaikiais kartų bendravimo įpročiais. Nepaisant *kalbinių skirtumų* tarp lietuvių ir lenkų, didžioji dalis gyventojų nejautė

gilesnės antipatijos vidiniams asimiliacijos procesams. Lietuvių kalba akivaizdžiai ignoruojama didžiąją XIX a. dalį:

Lietuvių kalbos niekinimas visur – ir dvare, ir bažnyčioje, ir mokykloje – veikė valstiečių psichiką. Jie ėmė savo gimtosios kalbos gėdytis, vengė viešose vietose ja kalbėti. Kuris pajėgė, stengėsi su savo vaikais kalbėti nelietuviškai, kad jie nebūtų niekinami. (Zinkevičius 1990: 81)

Čia reikėtų prisiminti, kad ir *Aušros* leidėjai pabrėždavo, jog “<...> Lietuvos dvasė per tiek szimtū metų neprieteliszka ranka gešita szendien didei sunykus! Vislab, kas buvo lietuviszka, per ilgus metus buvo rupinama izsnaikinti, izs szakniu izsrauti! Jei dar nepasisekė musu mylimą ir puikią kalbą drauge mums su liežuviu izsplėszi, tai pasisekė piktžoliu sėklas visūse Lietuvos kampūse izsbarstyti, o tos nenaudėlės žiurėk, kaip izsžbujojo!.. Girdime, Žemaitijoje ir Prusūse prasti žmonelės gėdyjasi tułame kampe savo gražią ir seną kalbą vartoti, o łamdo ir łaužo savo liežuvį lenkiszka ir vokiszka posmūdami...” (Redakcija “Ausros” 1883: 90)

Paskirų individų asimiliacijos procesas vyko sklandžiai ir tolygiai, kadangi visuomenėje vyravo religinės priklausomybės nuostatos, kurios buvo laikomos įprasta ir natūralia elgesio forma.¹¹ Žinoma, būta individualių išimčių, bet daugumoje atvejų talentingi asmenys asimiliaciją pasirinkdavo darydami individualią karjerą. Nors būta pavienių asmenybių, kurios pasišventė romantiniams “senosios lietuvių tautos” idealams (kaip, pvz., Daukantas), tačiau tikrovėje romantinius vaizdinius užgožė stiprėjanti asimiliacija, paskirų asmenybių pragmatiškas veržlumas ir galimybė pasiekti aukštesnę padėtį horizontaliai sluoksniuotoje visuomenėje, bandant išėiti už *socialinio-etninio* statuso ribų.

Vienintelis daugiau ar mažiau tikėtinas platesnės apimties socialumo požymis buvo religinio komponento išryškėjimas. Tai leidžia geriau suprasti didesnę ar mažesnę asimiliacijos su lenkų (mažąjoje Lietuvoje – vokiečių) kultūra savanoriškumą. Dar kartą pažymėtina, jog *kolektyvinio* identiteto, grindžiamo kalba, jausenai stigo savarankiškų emocinių motyvų. Taigi, kaip ne kartą sakyta, kelia abejonių šiuolaikinės tezės apie kalbos svarbą aptariamuoju laikotarpiu pagrįstumas.

Nenuostabu, kad naujosios kartos inteligentų ideologinės pastangos sustiprinti kalbos vertę ir nutiesti tiltą tarp keleto intelektualų ir gyventojų daugumos dažnai būdavo nesėkmingos. Netiesa būtų sakyti, jog kaimo gyventojai nevertino lietuvių kalbos, tačiau santykis su kalba visų pirma buvo “šventas”, religinio pobūdžio santykis. Kaip tik dėl šios priežasties valstiečiai nebuvo linkę paisyti *abstrakčios (anonimiškos)* ir *pasaulietinės* nacionalizmo idėjos. Netgi XX a. pradžioje šioji idėja, išskyrus ūkinius ir praktinius periodinių laikraščių aspektus (kuriuos sumaniai pasitelkdavo, pvz., “Varpo” leidėjai), paprastam žmogui, nesuvokiančiam abstrakčios tautinės ideologijos principų, turėjo būti gana svetima. Kitaip tariant, svarstytiną klausimą, ką valstietis suvokė kaip įprastą, kasdienę realybę, o ką laikė tik *fikcija*. “Dar ilgai XX a. pradžioje valstiečio pirkioje buvo galima matyti tris tradicines knygas: maldaknygę, sapnininką, kalendorių.” (Vėbra 1992: 163)¹²

Esminė problema, su kuria susidūrė etninė visuomenė, t.y. valstietija, buvo ta, kaip išsaugoti religijos simbolius ir gyvenimo būdą (dar prieš įvykstant socialinio, bet ne “tautinio”, konflikto postūmams). Visa tai leidžia nė kiek neperdedant teigti, kad besiformuojantis nacionalizmo sąjūdis palaipsniui perrašė ir pritaikė tradicinius kultūros elementus, kurie čia nusakyti kaip nepertraukiamų ryšių tarp

religijos ir kalbos visuma. Tačiau tai savo ruožtu rodo, kad sekularizuota socialinė perspektyva buvo naujai besiformuojantis ir itin svarbus istorinis reiškinys. Tai buvo kryptis, formuojanti visiškai naujus socialinius, ideologinius ir politinius tikslus. Senosios intelektualinės tradicijos nuosmukis kartu buvo ir naujojo socialinės sklaidos proceso pradžia. Pridurtina, jog šioji raida iš esmės nulėmė konformistinės intelektualinės tradicijos nuosmukį.

Kaip jau minėta, kalbinės raidos aspektai tiesiogiai susiję su vertybių perkainojimu, tiksliau kalbant, religinių vertybių desakralizavimu. Dėl šios priežasties kalba, veikiau romantiška lietuvių kalbos *idėja* (ypač kalbant apie pradinį tarpsnį) „Aušros“ laikotarpio inteligentams buvo nepaprastai svarbus atskaitos taškas. Tačiau kai kurie faktai rodo, kad apskritai tautinio atgimimo inteligentai, siekdami ideologinių tikslų, buvo linkę remtis tiek kalba, tiek religija. Kadangi naujieji tautinės priklausomybės ryšiai beveik nieko bendro neturėjo su senąja identiteto ir socialinio elgesio forma, kai kurie inteligentai į pirmą vietą iškėlė tam tikrus religijos aspektus. Pavyzdžiui, Vištelis aistringai bandė įrodyti ryšį tarp lietuvių kalbos ir katalikų tikėjimo, paskelbdamas, kad „Adomas ir Ieva kalbėjo lietuviškai“. Reikia pažymėti, kad šiuo atveju, be abejonės, buvo mokomasi iš Europos tautų idėjų istorijos. Tai – tema, kuri ryškiai iškilo, pvz., Anglijos istorijoje: „1559 m. būsimasis Londono vyskupas Johnas Aylmeris perėmė stebinantį Latimerio teiginį, kad Dievas turi tautybę. <...> Jis pareiškė: „Dievas yra anglas“. (Greenfeld 1992: 60)

Žinoma, inteligentų nuostatos iš esmės pakito: „kultūra“ darėsi svarbiausia vertybė, kuri leido sukurti lietuvių tautos istorizmo viziją. Ne be pagrindo *Aušros* leidimas buvo susijęs su *kultūros* sampratos plėtra. Tai labai aiškiai įvardija, pvz., Jonas Šliūpas: „Ko nemokėjo

padariti nei ciesa, nei bažnicia, tai turės padariti mokslas ir visatinas tikrasis aigis kultūros. Nei moksle nei kulturoje nėra mislinitu daigtu perskirimai, sektos; jū jie tolin žengia, jū jie viską prie vienibės traukia.“ (Basanavičius 1884: 10) Aušra svarstė lietuvių kultūros, „dvasios“ ir mitologijos problemas, kadangi, anot inteligentų, jie neužiima ir neturėtų užsiimti politika (Stanislovo Railos formuluotė). Pirmojo „Aušros“ numerio „Priekaboje“ Jonas Basanavičius, rašydamas apie pirmtakų, Mažosios Lietuvos laikraščių leidėjų, pastangas, pažymi: „Pripažindami nuopelnus tu laiszkū mes cze dabar neminesime apie juju polytikiszkas pažiuras ir nuomones. Kas del Lietuwos yra arba butu naudinga, kas wel jai galetu užkenkti, apie tai kiekvienas kitoniszkas supranta ir numano, ir už sawo darbą gali duoti atsakimą wien sawžinei sawo.“ (Basanavičius 1883: 5) Tačiau kartu reikia pripažinti, kad leidėjams ne visiškai sekėsi įtikinti pačius save, kad jie turėtų kalbėti tik apie kultūrą. Jų programa vienodai rūpinosi ir kultūra, ir socialinių reformų klausimu.

Jonas Šliūpas apibendrina, kad šio laikotarpio inteligentams labiausiai rūpėjo šie klausimai: 1) kalbos plėtojimas; 2) politinės atminties plėtojimas; 3) plačiai suprantami švietimo procesai. Atrodo, kad pastarasis klausimas pačiam J. Šliūpai yra svarbiausias, jo žodžiais tariant, tai „įpatūs jeszkinis tėviniszkumo“. Plačiąja prasme švietimas įvardijamas kaip galutinės gerovės šaltinis, pripažįstant, jog tai - dalykų padėtis, dėl kurios verta kovoti. „Jie nori, kad lietuviai įgitu apszwaistą ir turtą – ramumą ir laime.“ (Šliūpas 1884: 2) *Tėviniszkumui* pasiekti socialiniu požiūriu svarbiausi dalykai yra solidarumas, laisvė ir lygybė.

Tai, žinoma, buvo visiškai kita socialinės raidos kryptis palyginti su įprastu, rutininu rūpinimusi tradicinėmis religijos ir elgesio

vertybėmis. „Trumpai sakant, laikrasztis musu bus tik swietiszkas, ir pagal isztekliu ir pajegas musu, atgabęs žines tik isz wisatinio mokslo.“ (Basanavičius 1883: 5) Jonas Šliūpas, pabrėždamas, kad pagrindinis lietuvių uždavinys – *pasidariti „tautą“*, pirmiausia siūlo plėtoti mokymo įstaigas, pradines ir aukštesniausias, neužmiršdamas pridurti, kad stokojava ir *gerų* (kaip galima spręsti iš straipsnio, *pasaulietinių, ekonominių, etnografinių*, t.y. nagrinėjančių lietuvių skirtumus nuo kitų tautų, ir pan.), grindžiamų „tikrąja kultūra“, knygų. „Bet, broliai lietuviai, nestigavokite, kad kalba jau padaro isz draugijos tautą. Kalba tai tiktai papūszalas givojanczio ir mananczio kuno. Jinai pati turi pasigauti, *kada pasigavęs ans sukrautinis, draugijos kunas žengs graitu žingsniu į prieszakį kultūros* (dabos). Daba – tai pirmucziausias daigtas.“ (Šliūpas 1884: 7)

Nebūtų klaidinga sakyti, kad iš tų metų kultūrinio gyvenimo faktų svarbiausia yra aiškiai įvardyta ar numanoma *pažangos* samprata, kurią vėliau metodiškai plėtojo „Varpo“ periodo inteligentai. Aišku ir tai, jog priešpriešiais susidūrė dvi kartos, visiškai skirtingai žvelgiančios į tuometinę tikrovę, atstovaujančios *tradicionalistiniam* (vengiančiam socialinių pokyčių) ir *modernistiniam* gyvenimo ir mąstymo būdams. Nenuostabu, kad, paties Basanavičiaus žodžiais tariant, dėmesys pasaulietinėms problemoms ir pamatiniai liberalūs principai buvo pagrindinis konflikto tarp katalikų dvasininkijos ir naujosios inteligentų kartos šaltinis. Konfliktas buvo gilus, grindžiamas iš pirmo žvilgsnio nesuderinama pasaulėžiūra. Iš karto reikia pasakyti, jog vėliau „Varpo“ laikotarpio inteligentai mėgins sumažinti trintį ne tik tarp partijų ir ideologinių pakraipų, bet ir tarp „dvasišku ir svietišku inteligentų“:

Ką matėme vienok mūsų laikraščiuose?
Kaip atsirado tiktai „Aušra“, išsyk rodos

buvo visų maloniai priimta, bet toliaus skaitlius neužsitikinčių joje pradėjo kassyk didėtis, o labjusiai tarp brolių dvasiškujų. Teisybė liepia čia pripažinti, kad „Aušra“, kiek atname, pirmutinė (?) pakėlė savo botagą nevisada reikalingai ir teisingai prieš tą dalį savo brolių, nors tarp jų buvo daug tokių, kurie nemažiaus už rašėjus troško laimės savo tėvynei. <...>

Gyvenime-gi pasididino, rodos, ne-užsitikėjimas tarp dvasišku ir svietišku inteligentų; čia užtenka mažiausio užgavimo katros nors pusės, idant ugnis užsidegtu. (Adomavičius-Šernas 1890a: 17)

Atrodo, kad „Aušros“ leidėjai buvo linkę bendrauti su katalikų dvasininkija, tuo tarpu patys dvasininkai, atmesdami pasaulietinį sąjūdį, nemėgo *Aušros* ir iš principo atmetė visus galimus ryšius. J. Basanavičiaus teigimu, kai kurie fanatiškai nusiteikę katalikų kunigai netgi degindavo laikraštį. (Vidmantas 1987a: 53) Iš dalies dėl šių priežasčių, paties J. Basanavičiaus teigimu, stigo „kontrabandininkų“, pernešančių *Aušrą* per sieną. Katalikų dvasininkija uždraudė *Aušros* pasaulietinių idėjų platinimą. Kunigai, susipažinę su *Aušros* programa, vis labiau suvokdavo naujųjų pasaulietinių idėjų pavojų: kaip rašo Merkys, „Lietuvoje tebeveikė konfesinės inteligentijos kontroliuojama spaudos platintojų organizacija; knygnešius nuo pasaulietinės literatūros, vadindami ją pagoniška, kai kurie dvasininkai stengėsi atgrasinti“. (Merkys 1987: 123)

Galiausiai sugrįžtant prie pagrindinės šios pastraipos problemos, reikia pripažinti, jog kartu su naujomis socialinėmis idėjomis, inteligentai ne mažiau aistringai įsitraukė ir į *kalbos kultūros* darbą. Nuo pirmųjų lietuvių nacionalizmo formavimosi dienų inteligentų publikacijos, aptariančios lietuvių kalbos unikalumo klausimus, ir aktyvi kultūrinė veikla stiprino institucinius kalbos pagrindus. Kita vertus, inteligentai perteikė „kalbos“ klausimą

aiškiai jausdami savo vienišumą ir istorinio tęstinumo pertrūkį, nes kalbos konstravimo ideologija ir politinė ateities programa darė poveikį tik nedidelei žmonių daliai.

Ta proga verta prisiminti anksčiau padarytą išvadą ir iš naujo suformuluoti problemą: tai, ką vadiname “meilės kalbai” vardu, yra sudėtinės prigimties reiškinys. Todėl vienas iš aktualiausių dalykų yra atsakyti į klausimą: kaip “kalba” įgavo savo simbolinį turinį? Kitaip tariant, iškyla sociologinis *supratimo* klausimas: ką iš tikrųjų žmonės galvojo apie savo padėtį ir ateities galimybes pereinamuoju tarpsniu? Be to, sakyti, kad tautinis sąjūdis kilo iš plačiai paplitusios “meilės kalbai” nėra lygu sakyti, kad emocinė kalbinio identiteto svarba nesikeitė laiko atžvilgiu. Yra ir kiti veiksniai, į kuriuos turime atsižvelgti apibrėždami “kalbinį identitetą”.

Etninis-religinis konfliktas

Kadangi siekiame tikslinti žodžių “tauta” ir “kalba”, taikomų paskutiniųjų XIX a. dešimtmečių Lietuvos istorijos įvykiams, reikšmes, svarbu ir teoriškai apibrėžti perskyrą tarp socialinio veiksmo ir socialinės prasmės. Kitaip tariant, svarbu atsakyti į klausimą, kokias *subjektyviasias prasmes* aptariamojo tarpsnio žmonės priskyrė savo veiksams. Negalima nepaisyti subjektyviųjų socialinio gyvenimo aspektų: būtent emocijos apibrėžia teorinį santykį tarp *subjekto* ir *kito*. Pripažindami, kad besiformuojantis identitetas įstengia pozityviai apibrėžti save tik pasitelkdamas santykį su *kito*, turime įvardyti ir skiriamąsias emocinio patyrimo ribas, o kartu ir kintančias socialinio veiksmo prasmes, *tradicionalistinės* vertybių savivokos raidą ir potencialių socialinių konfliktų kontūrus. Tautinis identitetas nieku būdu nebuvo tolydus reiškinys, sudarytas iš “natūralaus” ir vertikalios *kultūros* kamieno.

Tačiau pradiniu identiteto formavimosi laikotarpiu pagrindinis konflikto šaltinis sietinas su kultūros, t.y. religinėmis vertybėmis: negalima laikyti atsitiktinumu, jog būtent tada, kai pasirodė išorinės prievartos ženklai, valstiečiai buvo linkę dažniau tapatinti save su savo “natūraliąja” religine aplinka, bet ne naujai nužiestu “tautiškumo” vardu.¹³

Kaip pažymi R. Vėbra, aštuntame dešimtmetyje “legaliai teisleista vos keletas knygelių, o nelegali spauda buvo beveik išimtinai religinio turinio. Laikotarpis po sukilimo iki “Aušros” leidimo pradžios didesnio optimizmo tautinio Atgimimo veikėjams nekėlė. To meto studentai lietuviai rašė apie slegiantį išpūdį, kurį kelia Lietuva, važiuojant per ją traukiniu. Nei traukinyje, nei stočių peronuose niekur nebuvo girdėti lietuvių kalbos – vien lenkų ir rusų.” (Vėbra 1992: 36) Socialiniu požiūriu 9-asis dešimtmetis buvo palankus laikotarpis naujai besiformuojančiam identitetui, kai tautinė inteligentų retorika pradėjo pertvarkyti visuomenę pagal savo vaizdinį. Vis dėlto tarp žmonių pradėjo plisti kolektyviniai sentimentai būtent religinės-kalbinės motyvacijos pagrindu.

Visų pirma tai buvo nepasitenkinimo jausena, susijusi su 7-ojo ir 8-ojo dešimtmečių laikotarpiu, kai caro valdžia uždraudė lietuviškų rašmenų vartojimą netgi maldaknygėse. Stiprėjo pojūtis, kad pati pastanga suvaržyti kalbos vartojimą buvo didžiulis iššūkis religinei tradicijai. Religinę savigarbą toliau žeidė įvairūs formalūs ir neformalūs suvaržymai ir konfliktai, kurie padėjo nukreipti nepasitenkinimo jauseną savęs pertvarkymo linkme.¹⁴ Kaip jau minėta, pradedant 9-uoju dešimtmečiu iškyla ir kitas identiteto konstravimo aspektas. Naujos sekuliarizuotos intelektualinės programos, kuri subrandino autonomiškus *nacionalizmo kultūros* principus, susiformavimas buvo svarbesnis veiksnys palyginti netgi su

kolektyvinės nepasitenkinimo jausenos stiprėjimu. Zenonas Ivinskis labai taikliai apibūdina *pasakojamosios* (naratyvinės) kultūros formos gimimą:

Jeigu žvelgsime į Basanavičiaus gausių darbų bibliografiją, tai matysim, kad jis beveik iš kiekvienos Lietuvos praeities liekanos, iš kiekvieno daikto, iš perkūno kulkos, akmens kirvuko, ornamentuoto kryžiaus, piliakalnio, seno drabužio, net lapinės kepurės ir t.t. pirmoje eilėje majestotiškai išvedė garbingą mūsų tautos praeitį, <...>. Visa tai minime, norėdami parodyti, kad mūsų aušrininkai buvo pasukę labai įdomia ir šiandien tikrai dėmesio verta kryptimi – kryptimi, sakytume, tikrą kultūrininkų, kokiais lietuvių šviesuomenei reikia stengtis pasidaryti. (Ivinskis 1996: 176-177)

“Kultūra”, kaip iš esmės naujas socialinio gyvenimo reiškinys, buvo linkusi užmiršti savo senąją religinę formą ir veikiau nustatyti tvirtus ryšius su mokslo ir pažangos principais. “Aušros” tarpsnio konfliktas su paminėtais *dvasiškais broliais* turi tam tikrą objektyvų pagrindą: netgi kaimyninių visuomenių (pvz., miesto gyvenimo formų) atžvilgiu gerokai “vėluojanti” kultūra, pagaliau suvokusi savo prigimties su religija skirtingumą, iš naujo apibrėžė savo santykį su senąja forma. Turint galvoje šį aspektą, visiškai nepagrįstos “Varpo” inteligentų nuorodos, kad aptariamojo konflikto priežastis – privataus pobūdžio reikalai: “Kada atsirado “Balsas”, užtėmyjome tenai laiškus į rėdytoją su “Mielas Jonuk!”, bet paskui autoriai tų pačių laiškų iškeikė “mielą Jonuką” bažnyčiose ir uždraudė katalikams skaityti jo raštus, o tai iš priežasties įpainiojimo į publicistiką privatiškų rokundų.” (Adomaitis-Šernas 1890a: 17) Negalima nematyti, kad keitėsi pati “kultūra”.

Dėl šios priežasties senieji religijos

klausimai darėsi nebe tokie svarbūs.¹⁵ Savarankiškai besiplėtojanti “nacionalizmo” kultūra palaipsniui formavo įvairias orientacijas ir politines programas, darydama tam tikrą poveikį ir pačiai religinei aplinkai. Tačiau socialinio poveikio požiūriu sekuliarizuotas inteligentijos projektas privalėjo atsižvelgti į simbolius, išplaukiančius iš religinės motyvacijos, tam tikras išgales, kurios sutapo su bręstančiomis nacionalizmo projekto ribomis.

Kaip pažymėta anksčiau, stiprėjantis ryšys su religinėmis vertybėmis buvo tik *atsitiktinai* (sociologine prasme) susijęs su tautiškumu. Šis ryšys atspindėjo reakciją prieš caro valdžią. Pastarąją nuostatą perteikė valstiečiai, pasipriešinę valdžiai ir reikalavę spausdinti “tikrąsias maldaknyges”. Valdžios pastangos prievarta pritaikyti slaviską raidyną maldaknygėms buvo pasmerktos nesėkmei dėl lietuvių *kultūros tradicijos* suvaržymo. Valstiečių tikslas buvo ne tik ir ne tiek išsaugoti kalbą, bet veikiau paremti teisingesnį tikėjimą ir nieku gyvu nepaklusti *svetimiems* religiniams įsakams. Būdingas pavyzdys: kai Vilniaus mokytojas apygarda 1869 m. publikavo maldaknygę “Altorius jaunimui” slaviskomis raidėmis, “kunigų nepripažintas maldaknyges pradžios mokyklų mokytojai pradėjo patys platinti ir iš šių knygų mokyti vaikus maldos už imperatorių. Pasklidus žiniai, kad mokyklose platinamos svetimo tikėjimo maldaknygės, tėvai pradėjo jas naikinti.” (Merkys 1994: 103-104)

Čia plėtojamas argumentas yra tas, kad kalba įgavo simbolinę ir socialinę reikšmę tik palaipsniui: kalbamuoju laikotarpiu religija buvo pagrindinis valstiečių simbolių reikšmių šaltinis, religinės priklausomybės ryšiai aiškiai ir nedviprasmiškai apibrėžė asmens santykį su emociniais kolektyvinio pobūdžio įvykiais. Kaip tik dėl šios priežasties koncentriškos kaimo bendruomenės įstengė spontaniškai išplėsti religinius simbolius už konkrečios aplinkos ribų,

ypač konfliktinėse situacijose. Tuo tarpu kalbos socialinė reikšmė buvo gerokai siauresnė negu realioji (platesnės apimties) kalbinė aplinka, savo betarpiškais ryšiais, žinoma, stiprinusi religinius simbolius. Įvairiuose Lietuvos regionuose “nacionalinė savimonė pradėjo reikštis konfesinėmis formomis: išsiplėtojo kova dėl lietuvių kalbos įvedimo Simno, Rumbonių, Lazdijų bažnyčiose.” (Vidmantas 1987: 103). Drauge stiprėjo kalbos kaip bendravimo priemonės vaidmuo: komunikacinės ir simbolinės kalbos funkcijos užgožė dialektų skirtumus. Dialektų skirtumų sunykimas, besiplečianti “kalbinė amnezija” formavo ir pagrindinę moderniosios tautos prielaidą - abstraktus anonimiškumo patyrimą.

Ironiškas lietuvių nacionalizmo aspektas yra tas, kad naujosios programos kūrėjai susidūrė su dviguba būtinybe: jiems reikėjo politiškai radikalių idėjų kuriant sekuliarizuotą nacionalizmo ideologiją, nepaisant to, jie galiausiai suprato, kad religijos vaizdiniai yra stipresni negu pasaulietinė *tautos* idėja. Nėra nieko keisto, kad “Varpo” periodo inteligentai konstravo naują pasaulietinę ideologiją siekdami pritaikyti ir įteisinti religijos nuostatas. Religija imta vertinti kaip solidarumo veiksnys, kuris neprieštarina galėtų koegzistuoti kartu su tautine ištikimybe. Nepaisant to, religinių gyvenimo būdą hierarchiškai pertvarkė pasaulietinis politinio idealo vaizdinys. Vincas Kudirka raiškiai apibrėžė šį santykį:

Tokiose sąlygose išpuola, kad kunigų darbai ant tėvynės dirvos turi tvirtumą tik tol, kol dirba svietiški inteligentai; kad kunigai gali būt nors ir labai naudingais dvasiškais darbininkais, bet tik talkininkais, nes nežino nė dienos, nė valandos, kada katalikystė pasakys jiems *veto*; kad vadovystė darbuose dėl tėvynės turi būt rankose tų, kurie darbą pradėjo pirmi, ne iš prievartos, o tik iš geros valios,

ir iš aukšto gali pažadėti tėvynės ir jos gero neapleisimą. (Kudirka 1990: 625)

Svarbu pažymėti, kad politiniu požiūriu radikalesnis *Varpo* leidinys pragmatiškai įtraukė abu iš pirmo žvilgsnio prieštarigus – pasaulietinį ir religinį - pradus: leidinio redaktoriai stengėsi išvengti ankstesnės *Aušros* konfrontacijos su dvasininkais. Tai liudija, kad lietuvių nacionalizmo pirmtakai vis geriau suvokė užsimezgušį ryšį tarp kultūros ir ideologijos, kultūros ir politikos.

Industrializacijos lūkesčiai (sociologiniai sąvokos aspektai)

Pravartu būtų prisiminti, jog kalbame apie “pagreitintos istorijos” dešimtmečius: nepilnas 9-asis dešimtmetis nepaprastai svarbus ideologinės brandos aspektu. Nereikėtų pamiršti ir to, kad veiksmingesnes nacionalizmo raidos prielaidas sukūrė pati socialinė tikrovė: visų pirma bręstantys ekonominiai lūkesčiai ir konflikto tarp kaimo ir miesto užuomazgos XIX a. pabaigoje, kai susidūrė etniniu požiūriu skirtingų grupių interesai. Šiuo aspektu Miroslavo Hrocho tezė yra empiriškai orientuotos sociologinės analizės pavyzdys: jo veikale *Socialinės tautinio atgimimo Europoje prielaidos* istorinio-lyginamojo metodo pagrindu kompleksiskai tyrinėtos čekų, slovakų, lietuvių, estų, suomių, norvegų, flamandų socialinės ir ekonominės ankstyvojo nacionalizmo sąlygos. M. Hrochas aptiko ekonominiu požiūriu specifinius paminėtų visuomenių regionus, pvz., Bohemiją – Čekijoje, pietvakarių ir centrinį regioną Slovakijoje, Suvalkų – Lietuvoje, Viljandės – Estijoje, kur būta apčiuopiamų modernėjimo požymių. Ne visus šiuos regionus buvo paveikusi ankstyvoji industrializacija, tačiau dauguma jų skyrėsi santykiškai išplėtotu žemės ūkiu: tai buvo produktyviausi,

derlingiausi ir labiausiai į rinką orientuoti kompaktiški regionai, susiję, nors ir netiesiogiai, su Europos rinka. Kitaip sakant, šie regionai nebuvo uždaros, viduramžiško tipo rinkos. Procentiniu atžvilgiu iš čia (taip pat ir iš miestų) kilo didžiausia aktyvių nacionalistinių sąjūdžių dalyvių ir lyderių dalis. (Hroch 1985: 168-172)

Kalbant apie paskutiniuosius XIX a. dešimtmečius, svarbiausias klausimas būtų ideologinių idėjų *socialinio* poveikio svarstymas. Nė vienas tautos idėjos raidos tarpsnis nėra toks svarbus socialinio idėjų plitimo požiūriu kaip laiko atžvilgiu *trumpiausias* kalbamojo meto laikotarpis. M. Hrocho teigimu, svarbu skirti tris esminius tautinio sąjūdžio tarpsnius: A tarpsnį (mokslinių interesų laikotarpį), B tarpsnį (patriotinio agitavimo laikotarpį) ir C tarpsnį (plačios apimties tautinio sąjūdžio susidarymą). Nedidelių tautų susidarymui ypač svarbus B tarpsnis. Tarp pradinio laikotarpio (kuriam atstovauja intelektualų grupės, aistringai ir rūpestingai pradedančios tyrinėti kalbą, kultūrą ir slopinamų tautų istoriją) ir patriotinių nuostatų masinio išplitimo glūdi tarpsnis, kuris yra lemiamas mažos tautos susidarymui. Tai – tautinės savimonės susidarymo laikotarpis, kurį apibūdina aktyvi patriotinė agitacija. (Hroch 1985: 23-24)

Kaip tik patriotinio agitavimo laikotarpiu išryškėja socialinio konteksto svarba, pakankamai sėkmingai gretinama nacionalizmo vizija ir praktinių pertvarkymų būtinybė. 1884 m. “Aušroje” publikuojamas sistemiškas projektas, kuris suderina praktines ir idealiąsias sąjūdžio puses, t.y. *politinės ekonomijos* ir *bendruomenės* idėjas. Tai buvo didelis žingsnis į priekį, netgi, sakytume, kartinė nacionalizmo sėkmės prielaida. Sąjūdžio pradininkai *bendruomeniškumo* idėją grindė politinės ekonomijos samprata (*tautinė ūkė – tai gentės gaspadoristė*): šiuo aspektu jie formulavo visiškai naujus terminus ir savo ekonominiuose

straipsniuose svarstė klausimus, kurie iki tol (matyt, dėl socialinės aplinkos sąstingio) buvo ignoruojami. Jurgio Mikšo teigimu, be *tautinės ūkės mokslo* neįmanoma suprasti esminių bendruomenės klausimų”:

Norint kiekviena giminė ir draugija turi liczius (mėrius) ir geismus sav tiktai įpatingus, vienok lieka ganėtinai reikalu, kurie sutraukia į kruvą jas visas, taip kad ukė visos szalies palieka kaip kad vienu kunu, isz kurio nei vieno sąnario neiszgausi neįgrobęs kitu. Politikiszka ekonomija kamantinėja tokį kuną, t. e. ukę visos szalies, o ne ukę vienos giminės ar draugijos įpacziai. (Mikšas 1884: 218)

Po kurio laiko lietuvių verslininkai paskelbė savo šūkį: “Lietuva priklausos lietuviams”. Tai buvo visiškai naujas tautinio sąjūdžio posūkis: ekonominiai interesai per labai trumpą laiką leido suvokti ir socialinių interesų apimtį, ypač konfliktiškų miesto sąlygų kontekste, kur lietuvių kilmės kaimo gyventojų galimybės užimti pagal galimybes pelningas ir prestižines socialines bei ekonomines padėtis buvo ribotos. Šiuo požiūriu verta dėmesio M. Hrocho pastaba, kad didelis žydų gyventojų pricaugis neišvengiamai vertė skaitlingas žydų gyventojų grupes atlikti tas funkcijas, kurių potencialiai siekė lietuvių kilmės kaimo gyventojai (Hroch 1985: 96-97).

Vadinasi, nors ir teisinga sakyti, kad šiuo laikotarpiu industrializacijos tempai buvo lėti, įdėmesnis žvilgsnis atskleidžia, kad naujojo elito modernėjimo lūkesčiai, siekiantys įveikti atsilikimą ir priespaudą, netiesiogiai buvo susiję su potencialiu socialiniu konfliktu tarp etniškai vienalyčio kaimo ir šiuo aspektu kitoniško miesto sektorių. Mano nuomone, reikėtų kritiškai peržiūrėti dažnai pateikiamą pagrindinę prielaidą, kad šiuo laikotarpiu kaimiškame visuomenės sektoriuje nebūta

industrializacijos ženklų. Žinoma, formalios statistikos požiūriu, nėra akivaizdaus kriterijaus, kuriuo remdamiesi galėtume išvelgti nacionalizmo modernizacijos formas. Tam tikra prasme Theodore'as Weeksas yra teisingas, pabrėždamas, kad "turint mintyse modernumą, vizitatorius, 1909 m. apsilankęs Gardino ar Kauno provincijų kaimuose, vargu ar atrastų industrializacijos, socialinio mobilumo ar politinių institutų, ženklus, kurie paprastai apibūdina modernumą". (Weeks 1999: 360)

Šia žodžio prasme modernizacijos ženklai buvo silpni, taigi sunku aptikti tiesioginį ryšį tarp modernėjimo ir nacionalizmo idėjos. Tačiau šiuo atveju lyg ir užgožiamas svarbus klausimas, sietinas su žmonių *socialiniais lūkesčiais*. Tvirtėjo polinkis socialinį veiksmą derinti su ekonominiais interesais, kurie palaiapsniui darėsi svarbi vertybė ir tikslingo elgesio gairė. Vadinasi, ekonominės raidos ir modernėjimo raidą galime vertinti kaip naujų idėjų skverbimosi *atitikmenį*, tam tikrą kriterijų, kuris leidžia kalbėti apie naujų idėjų socialinį poveikį. Susiedami savo požiūrį į ekonominius klausimus su ideologinėmis idėjomis, žmonės vis labiau suvokė savo ankstesniųjų sąlygų ribotumą. Kaip teigia anksčiau įvardytas argumentas, svarbu atsižvelgti į tai, kad žmonių motyvacijai darė įtaką jų pačių pasirinkti tikslai ir ateities lūkesčiai. Dėl to pritarčiau Ernestui Gellneriui, kad *modernizacijos* ir *industrializacijos* sąvokos "skirtinos tik kaip siauresnis ir platesnis to paties reiškimo aspektai. Tikrąją industrializaciją gali aplenksti – tam tikrais išimtiniais atvejais vėluoti – industrinės visuomenės atributai, terminologija, lūkesčiai, šūkių. Tokių lūkesčių grindžiamų skolinųjų visuma gali daryti beveik tokį patį poveikį visuomenei kaip ir pats reiškinys." (Gellner 1964: 171) E. Gellneris išvalgiai perteikia santykio tarp industrializacijos ir identiteto formavimosi sudėtingumą. Tai, ką Gellneris vadina

industrializacijos lūkesčių prasiskverbimu, iš tikrųjų yra identiteto turinio, santykio su tikrove pertvarkymas.

Nevisiškai tikslus teiginys, kad "tik XIX a. 9-ojo dešimtmečio pabaigoje ir paskutiniojo dešimtmečio pradžioje patriotai, įsteigę socialistinį ir patriotinį žurnalą *Varpas*, kvietė lietuvius skverbtis į miesto aplinką. Jie rekomendavo valstiečiams dalyvauti prekyboje, mokytis savo vaikus miesto amatų ir įvairių kitų dalykų." (Hroch 1985: 88) Tokios "rekomendacijos dalyvauti prekyboje" plačiai paplito jau "lingvistiniu" *Aušros* laikotarpiu. Nors jau pirmosiomis kultūros sąjūdžio dienomis buvo pripažinta, kad tautinius uždavinius galima įgyvendinti drauge plečiant ir kapitalistinius santykius, tačiau svarbaus *ekonominės* ir *tautinės* idėjos ryšio ideologinė svarba išsąmoninta būtent "Varpo" laikotarpiu:

Kad lietuvis bijosi savo vadovų – brolių, galime ir iš to jau vien pasergėti: juk nuo pat pirmos dienos užgimimo gaivalingos ir kručios "Aušros" – tos sujudėtos ir žadintojos amžinai sargalingai įmigusių lietuvių, buvo šnekama ir rašoma apie reikalingumą prekystės – o kas ir kur iš lietuvių iki šiandien ja užsima? Ar daug yra tokių vyrų? Negu labai mažai. (Beržanskis 1890: 44)

Kitaip negu "Aušros" laikotarpio inteligentai, "Varpo" tarpsnio lyderiai ne tik supranta ekonominių idėjų svarbą, bet ir ieško galimybių instituciškai įteisinti nacionalinę ekonomiką: "Galima butu dėl pralaužimo tų pirmųjų ledų įsteigti net tam tikrą draugystę, kuri rūpūtusi doriškai ir pinigaiškai apie racionališką platinimą tarp lietuvių prekystės, amatų ir pramonystės." (Kudirka 1890: 10)

Šitas ir kiti pavyzdžiai įtikinamai rodo, kad tautinė idėja buvo suvokiama kartu su kitomis specifinėmis sąlygomis. Pabrėžtina ir tai, kad

inteligentai itin pasitikėjo pozityvizmo mokslu, žavėdamiesi istorinės pažangos idėja. "Ekonominių nacionalistų" (Jono Vileišio, Jono Šliūpo, Prano Mašiot, Petro Leono) teigimu, esminis naujojo sąjūdžio tikslas – perėjimas iš romantizmo į pozityvizmą. Savo projektą jie iš principo siejo su švietėjiškos veiklos atgimimu ir kapitalistinių santykių plėtra.

Inteligentija, kuri gerai pažino esamas sąlygas, pakankamai gerai suvokė ir tradicinės tvarkos ribotumą. Jos programa buvo vienodai nukreipta ir į kultūros bei švietimo politiką, ir į industrializacijos reikmes. Ji tikėjosi, kad jų iniciatyvą perims kalbos vartotojai, toliau plėtodami ideologinius tautinio sąjūdžio uždavinius.

Naujasis ekonominis patyrimas darė gilų poveikį identiteto formavimuisi ir socialinei idėjų plėtrai. Savarankiškos verslo idėjos pradininkai, skatindami ekonomikos ir ideologijos jungtį, priešindamiesi kalbos suvaržymams, plėtodami kultūros, o vėliau ir politinio savarankiškumo prielaidas, aiškiai apibrėžė savo interesus bei pastangas plėtoti naujus ekonominius santykius.

Inteligentų vaidmuo

Priešingai populiariam ir netgi moksliniam įsitikinimui, nacionalizmas neturi jokių labai gilių šaknų žmogaus psichikoje. <...> Norint iš tikro jį paaiškinti, ypač svarbu nustatyti specifines jo šaknis.

(Gellner 1996: 64)

Paskutiniaisiais XIX a. dešimtmečiais subrendusių lietuvių nacionalizmo idėją sukūrė nepaprastai aktyvi inteligentų veikla. Nuo jų prasidėjo kelias į šiandieną *savaime suprantamą*

istorijos sureikšminimą. Būtent jie giliausiai suvokė ir platesnės apimties *kultūros* sampratos poreikį. Pagrindinė jų užduotis buvo išsivaduoti iš suvaržytos socialinės erdvės, fragmentiško socialinio patyrimo, kurį diegė netolerantiška ir svetima to meto socialinė aplinka. Kadangi *tautos* ar *kultūros* idėja nebuvo plačiau vartojama kasdienėje valstiečių kalboje, naujoji samprata tik pamažu skverbėsi iš vaizduotės į realybės sferą. Tai buvo erdviniu požiūriu suvaržyta vizija. Patys nacionalizmo pradininkai savo publikacijose nurodė, kad jiems buvo itin sunku – bent jau iš pradžių – nutiesti tiltą tarp savo idėjų ir platesnių socialinių grupių, kadangi paprasti žmonės buvo gana abejingi šioms idėjoms (galbūt išskyrus tam tikras praktiškas ekonomines idėjas). Pridurtina, jog ir mokslas – bemaž svarbiausias šių idėjų komponentas – buvo vertinamas vieninteliu aspektu: "Mūsų žmonelės mato visą laimę iš mokslo tikrai tame dalyke, kad mokslas duoda įstoti į kunigus ir, jaigu žinotų, kad vaikas netaps kunigu, tai visai nėleisčių vaiko į mokslą." (Kudirka 1891: 149)

Vadinasi, vienas iš sunkesniųjų dalykų yra kuo aiškiau apibrėžti paradoksalius "pagreitintų dešimtmečių" įvykius. Ir šiandien dar atrodo, kad lietuvių tautos susiformavimą lėmė ne racionaliūs, bet neracionalūs ar netgi iracionalūs veiksniai. Czesława Miłoszo teigimu, lietuvių tauta, praradusi savo istoriją, gimė iš kalbos:

Kalbos atgaivinimas ir apvalymas buvo saujelės žmonių, kurie pradėjo lietuviškai rašyti ir leisti laikraščius bei knygas, taip pat daugybės bevardžių knygnešių nuopelnas. Kažkoks stebuklingas buvo tas šuolis paskutinę akimirką prieš pražūtį, lyg netikėtai raudonodžių genties atgijimas. (Miłosz 1995: 43-44)

Ne tik literatūriniu, bet ir sociologiniu požiūriu Czesławas Miłoszas labai pagrįstai

kalba apie “istorijos šuolį”. Dalykas tas, kad identitetas, kalba ir nacionalizmas kaip modernus reiškinys susiformavo *tik* praradęs įprasto, pakankamai uždaro, koncentriško gyvenimo būdo ir vyraujančio religinio patyrimo atmintį. Kalbos atgaivinimas ir apvalymas tiesiogiai sietinas su betarpiško patyrimo “apvalymu”, vadinamąja *socialine amnezija*, moderniosios kultūros funkcija, kuri naująją lingvistinę retoriką tiesiogiai susiejo su ideologiniu nacionalizmo kontekstu. Jeigu šis teiginys yra korektiškas, darosi labiau suprantamas ir “netikėtas raudonodžių genties atgijimas”: istorinis lūžis pažadino simbolinius vaizduotės išteklius, kalba, kaip pagrindinis naujojo istorinio pasakojimo tarpininkas, per trumpą laikotarpį privalėjo įveikti amnezijos ir anonimiškumo padarinius, užpildyti staiga prasivėrusį socialinį atstumą tarp žmonių. Anonimiškumo, socialinių ryšių irimo, socialinio atstumo padidėjimo situaciją raiškiai aprašo Juozas Adomaitis-Šernas:

Kaimuose, jaigų Baltrus įklimpo į nelaimę, Jonas nesistengs jį ištraukti, bet, rodos, džiaugiasi, kad ne jisai, Jonas, bet Baltrus įklimpo. Seniau, laikuose baudžiavos, žmonės pasakoja buk buvę geriau: visotinas vargas, prispaudimas, kokiame buvo, artino visus, jungė prispaustus į kruvą, nelaimėje viens kitą rupinosi gelbėti pagal savo pajiegas. Kodėl dabar kitaip? Ar dėl užlaikymo žmonių ant doriško kelio reikalingi pancziai ir prispaudimas?” (Adomaitis-Šernas 1891: 177)

Būtent kultūros anonimiškumas arba, kitaip sakant, tautinio tapatumo stygius sukūrė naująją identiteto formą. Inteligentija iš pagrindų pakeitė simbolines kalbos reikšmes.

Kitaip tariant, modernioji *tautos* idėja buvo vienas iš galimų atsakymų į klausimą, susijusį su anksčiau paminėtu paradoksu: išankstinės

(dar prieš tautos susiformavimą) amnezijos plitimas, kaip teigia plačiai žinoma Ernesto Renano aksioma, paradoksaliai sukūrė naująją tautinį (kalbinį) identitetą. Cz. Miłoszo įvardintas “šuolis” yra “objektyvios” tikrovės galimybių ir istorijos atsitiktinumo, realybės ir vaizduotės kūrinys. Vadinasi, galime kalbėti apie įvairių veiksnių sąveiką: tauta subrendo tiek iš potencialiai konfliktiškos socialinių-ekonominių pokyčių tikrovės, tiek iš sakralizuotos inteligentijos socialinės veiklos, iš specifinių kultūros simbolių, saistomų su emociškai žadinančia kalbos idėja. Svarbu pažvelgti už “natūralaus” darinio (lietuvių tautos, etnoso ar kalbos) ribų ir įvardinti tikėtinas priežastis, kurios leidžia daryti prielaidas, nusakančias, kodėl žmonės linkę kalbamuju laiku įvardinti savo veiksmus, remdamiesi tautos, etnoso ar kalbos ryšiais.

Jono Basanavičiaus redaguojama *Aušra*, pasirodžiusi 1883 m., rodos, nesiekė ardyti nusistovėjusios socialinės tvarkos. Nepaisant to, sėkmingai sukūrusi istorinį kultūros pasakojimą, naujoji inteligentų karta suteikė naują impulsą ideologiniams *Varpo* tarpsnio požiūriams. Politiniu požiūriu radikalesnis Varpas nubrėžė skiriamąją ribą, kuri žymėjo intensyvesnio ryšio tarp kultūros ir politikos pradžią:

Ne dėl talpinimo eiliu apė laksztingaliu cziulbėjimą tapo paskirtas “Varpas”, bet del straipsniu, isz kuriu galima butu isztraukti nors truputį rėalieszkos naudos. (Gaidamavičius 1889: 50)

Kaip matome, šioji programa nebuvo siejama su konservatyvia ar romantine vizija. Galima drąsiai teigti, kad *Varpo* nuopelnas yra tas, kad jis padėjo suvokti visuomenės modernėjimo galimybes. Rimanto Vėbros teiginys, kad “paskutiniojo dešimtmečio pradžioje ekonominiai ir politiniai tautinės buržuazijos interesai jau buvo susiformavę”

(Vėbra 1990: 234-235), galbūt ir turi polinkį pernelyg apibendrinti, tačiau tiek idėjų, tiek interesų sferose pokyčių būta akivaizdžių.

Toliau turėtų kilti klausimas, kaip plėtojosi šie vidiniai minties ir jausmo pokyčiai, kai socialinėje tikrovėje radosi kaip niekad daug naujų ateities ženklų? Pripažįstant ne tik ekonominių interesų, bet ir naujai formuojamų idėjų svarbą, privalu atsižvelgti ir į specifinę inteligentų sluoksnio padėtį, emocinę pažeidžiamumo būseną, kultūrinio ir psichologinio *artumo* stygių:

Susitarianimas, jai ne išgelbetu mus iš visų nelaimių – tai jau tikrai lengvitu darba, priduo tu drąsybės ir ramumo darbininkams, o gal, nelaimės laike, paduo tu pagelbos ranką nors ir svetimos kilmės draugai; žinoma, prigulėtu atsilygiti vieni kitiems. Simpatija tarp silpnujų ir nelaimingų turėtu lengviti spaudžiančią ranką, mažiti drąsybę spaudikų, ir tuom pačiu jau stabdytu daugumą visokių skirtingų įstatų, išdavinėjamų šiandien dėl pančiojimo nelaimingų gaivalų, ne turinčių nėjokių apginėjų, nē teisybės dėl savės. (Adomaitis-Šernas 1890b: 81)

Giliai jausdami autentiškumo ir teisėtumo stygių, inteligentai suabejojo nustatytos tvarkos principais ir “natūraliosios” (asimiliacinės) raidos pagrįstumu. Atrodo, kad jie puikiai suvokė psichologines savo moralinės būsenos prielaidas, nes aptiko tradiciją ir kultūrą ten, kur anksčiau jų neieškojo – kalboje ir “perkūno kulkoje”. Kitaip sakant, jie nesąmoningai atmetė vertybes, kurios kilo iš jų pačių visuomenės, ir dabar prisiėmė atsakomybę už savo moralinių nuostatų dvilypumą. Be to, vis labiau ryškėjant kontrastui tarp tradicijos ir

ideologijos, formavosi polinkis sureikšminti, kartais netgi sušventinti kultūros elementus. Norint sociologiškai suprasti ideologijos šaknis ir pateikti gilesnį požiūrį į šią raidą, svarbu pažvelgti ir į autentiškus šaltinius:

Žinoma, išlikimo instinktas liepė man niekad neatsiliepti lietuviškai ir saugotis, idant nieks nepamatytų, kad mano tėvas dėvi sermėginę ir moka tik lietuviškai. Dėl to gi stengiausi kalbėti nors blogai, bet lenkiškai, o nuo tėvų ir giminių, kurie atvažiuodavo manęs atlankyti, šalindavausi iš tolo, jeigu tik patėmydavau, kad kas iš draugų ar ponų mato. Šnekėdavau su jais ramiau tik pasislėpęs kur užkampyje. Tapau mat *lenku* ir sykiu *ponu* – tekau lenkiškai dvasiai.” (Kudirka 1990: 541)

Senoji asimiliacinė tradicija silpnėjo plintant naujoms idėjoms tarp naujosios kartos inteligentų, kai iš principo pasikeitė Lietuvos intelektinis klimatas. Kaip jau minėta, plečiantis socialinėms riboms pakito ir pati moralinė jausena – *pasaulietinė kultūra* įgavo transcendentinių bruožų ir pagal funkcinius požymius sutapo su šventybės sfera. Kaip išvalgiai pažymi Vytautas Kavolis, paradigminis šio tarpsnio žmogus, svarstydamas pasaulietinius reikalus, neatsisako religinės terminijos. Tiesa, “Kudirka šventumą tiesiai identifikuoja su darbingumu”. (Kavolis 1994a: 43)

Naujojo socialinio tarpsnio pradžia subrandino sekuliarizuotos inteligentijos sluoksnį, kuris tam tikra prasme buvo išskirtas, galbūt netgi “pašalintas” iš visuomenės ir dėl to giliai jautė identiteto stygių. Nepaisant to, kad šis trapus socialinis sluoksnis suvokė ir plėtojo ideologinę “suartėjimo” sampratą, vis dėlto

stigo bent jau santykiško pastovumo: kaip rodo „Varpo“ periodikos pavyzdžiai, ne vienas „inteligentas“ nusigrėžė nuo socialinio sąjūdžio idėjų. Inteligentai buvo varžoma ir slopinama „socialinė mažuma“ Lietuvos teritorijoje iki XIX a. pabaigos. Tokia padėtis visų pirma buvo susijusi su santykiškai lėtais socialinių institutų ir tradicinės socialinės struktūros pokyčiais. Tačiau dar svarbesnis dalykas yra tas, kad socialinis ir ekonominis varžymas sužadino inteligentų socialinio susvetimėjimo jausmą. Kalbant griežta statistikos kalba, inteligentai kaip socialinė grupė, galima sakyti, nyko: „Labai didelė lietuvių inteligentų dalis (daugiau kaip trečdalis, mokslo, literatūros, meno, medicinos specialistų - net 60 ar daugiau procentų) gyveno ne Lietuvoje.“ (Vėbra 1990: 184) M. Hrochas atkreipia dėmesį į svarbų aspektą, susijusį su inteligentijos padėtimi: „Dvasininkų luomas turėjo beveik neribotas galimybes gauti darbą Lietuvoje, tuo tarpu sekuliarizuota inteligentija susidūrė su stipriais apribojimais“ (Hroch 1985: 91) Naujosios lietuvių inteligentų kartos skiriamasis bruožas yra tas, kad nuo pat pradžios jie jautė ir įstengė savo jauseną perteikti įtikinamu publicistikos žodžiu, jog neužima tinkamos socialinės padėties, kuri galėtų būti jiems skirta. Suvokdami save kaip tam tikrą „plevenantį“ socialinį sluoksnį gimtojoje aplinkoje, savo identitetą jie įtvirtino su didesne nei įprasta socialine aistra. Socialinis inteligentijos susvetimėjimas labai priklausė nuo emocinės įtampos, susijusios su identiteto stygiaus ir moralinės atsakomybės klausimais. Nuo šiol jiems ne tik ir ne tiek rūpėjo asmeniška karjera: „Sakydavau, kad aš sykiu lietuvis ir lenkas, nes istorija sujungė lenkus su lietuviais. Mat prisipažinimu *pusiau* prie lenkystės tariau atpirksias nors pusę tos *kaltės*, kad aš lietuvis.“ (Kudirka 1990: 542)

Tačiau reikia įvardinti ir kitus šios reflektivosios raidos aspektus. Visų pirma tai

buvo poreikis paremti demokratiškesnę ir pažangesnę socialinės raidos kryptį, o ne tik identiteto neapibrėžtumo ar „ontologinio nesaugumo“ pojūtis. Žinoma, naujoji ideologinė kryptis iš dalies rėmėsi „Aušros“ periodo kultūrine mitologija ir intelektiniu paveldu (tautinio atgimimo lyderiai ėmėsi plėtoti istorines temas kaip svarbiausią tautinio atgimimo mitologijos aspektą). Tačiau jų idėjos atliepė naujos programos metmenis: tam tikra prasme jos perteikė „laisvai plevenančių“ inteligentų, kurie suvokė visuomenės modernėjimo galimybes, nusivylimą (vartojant šį terminą kaip *socialinio susvetimėjimo* reiškinių sinonimą) ir ateities lūkesčius. Nors ideologinė programa įtraukė esminius tradicijos pradus, besiformuojančio *nacionalizmo* nederėtų tapatinti su *tradicionalizmo* jausena. Nedera pervertinti tiesmuko ryšio tarp besiformuojančios ideologijos ir žavėjimosi sentimentaliais ar senamadiškais praeities vaizdiniais. Varpo leidėjai vadina romantikais tuos inteligentijos atstovus, kurie, nesiekdami iš esmės pertvarkyti tautiečių gyvenimo, tenkinasi tik juslingu, širdingu Lietuvos nelaimių pasvarstymu.

Aptariamuoju laikotarpiu aistringiausio pasišventimo dalykas buvo *pažangos* idėja. Inteligentai, galima sakyti, sugretino ir sutapatino *pažangos* ir *tautos* idėjas: paskutiniojo XIX a. dešimtmečio laikotarpiu šių idėjų pagrindą bandyta įteisinti pasitelkiant etinius svarstymus. „Tautos“ socialinių ir politinių teisių reikalavimai buvo gretinami su etiniais teiginiais apie tautų *moralinę lygybę*. Suprantama, kad santykis tarp moralės ir politikos buvo svarstomas dar radikaliau, pateikiant tiesiogines sąsajas su universaliaja „moralinės lygybės“ idėja. Vienas iš svarbiausių šios idėjos ypatumų – iš pirmo žvilgsnio prieštaringas psichologinis gretinimas su pozityvistine *pažangos* samprata. Inteligentijos

socialinis veiksmas buvo grindžiamas tam tikru evoliuciniu moralinės raidos idealu. Šią temą yra svarstęs Vytautas Kavolis, pažymėdamas, kad „XIX a. pabaigos liberalų ir radikalų sąjūdis Lietuvoje – psichologinis Prancūzų revoliucijos atitikmuo. <...> Lietuviai sukilėliai konservatyvesni už prancūzus, mažiau universalūs už amerikiečius, jaukios provincijos vaikai, - tačiau ir už vienus, ir už kitus labiau jaučią prievolę eiti „vien takais *dorybės*“. Tautinio atgimimo retorikoje dorybė lietuviams galbūt reiškė tai, ką laisvė amerikiečių, lygybė – prancūzų revoliucionieriams. (Kavolis 1994b: 470)

Kaip jau minėta, istorinė „tautos idėja“ susijo su evoliuciniais naujosios socialinės ir moralinės tvarkos idealais: tiek su medžiagiškos, tiek su dvasiškos *pažangos* sampratomis:

Ta vilnis pabudimo tautiškos idėjos, užgriebus išsyk didelį svieto plotą, ta dvasia pajutimo savo tautystės, apsiaubdama visą išsyk atskirą tautą, tas nerviškas karštumas darbo atgaivinime tautystės, darbo, sujungto su dideliais rūpesčiais, su pavojumi, su pareikalavimu daug energijos, parodo, kad tautystės idėjos pabudimas tai ne liuosas išmislas keletu žmogystų, o tik neprasilenkama pasekmė žmonijos žengimo tolyn. (Kudirka 1990: 757)

Viena vertus, „evoliucinė raida“ skatino peržiūrėti tradiciją, kita vertus, išsaugoti esminį ryšį su istorija. Šią dvipusę orientaciją nulėmė socialinės aplinkos pobūdis: buvo svarbu atrasti kalbą su valstiečių visuomene, kurią jau buvo paveikęs religinis ir kalbinis sąjūdis, diegti socialines „dorybės“ ir lygybės sampratas, išipareigojimo ir pasitikėjimo nuostatas, prisišliejimo ir orumo savivoką.

Dar kartą reikėtų prisiminti, kad

veiksmingesnes nacionalizmo formavimosi prielaidas sukūrė pati socialinė tikrovė, visų pirma ekonominis konfliktas XIX a. pabaigoje, kai susidūrė įvairių žmonių grupių, kilusių iš etniniu ir socialinės geografijos požiūriu skirtingų kaimiškų (valstiečių) sektorių ir miesto (smulkiosios miesto buržuazijos) regionų, interesai.

Naujieji sąjūdžio lyderiai, vadovaudamiesi kintančios istorinės perspektyvos pojūčiu, visapusiškai išplėtojo etnografinės kultūros ženklus. Kitaip sakant, „ideologiškai perskaitė“ tradicinės kultūros elementus, papildydami juos vaizduotės galia ir suteikdami jiems socialines funkcijas. Krinta į akis gilios „transcendentinės“, reflektivosios kultūros išvalgos, kurios paveikė lietuvių inteligentiją XIX a. paskutiniaisiais dešimtmečiais, kai prieš juos atsivėrė socialinė lietuviškumo perspektyva. Matyt, tai viena iš pagrindinių priežasčių, dėl kurių aptariamasis laikotarpis buvo tolerantiškas įvairovei ir skirtumams. „Varpas“ rašė:

Ant galo, jaigu sakytumem, kad didžiama Lietuvos bajorų – ateiviai, kilę iš svetimų tautų, tiktai Lietuvoje įsikurę, tai vėl negali tvirtinti, kad toki svetimtaučiai, ilgas laikus gyvuodami lietuvišku oru ir pertai, taip sakant, prigiję Lietuvoje negalėtu buti sunumis to krašto! (Landsbergis-Žemkalnis 1891: 179)

Svarbu pabrėžti tai, jog inteligentijos pastangos ir veiksmai sukūrė abipusius, nepertraukiamus ryšius tarp dėsningų ir atsitiktinių istorijos veiksnių – objektyviosios kultūros realybės ir kūrybiškos intelektinės vaizduotės, kuri statiškus socialinius vaidmenis palaipsniui pertvarkė į dinamišką moderniosios kultūros simbolių ir idėjų visumą, veikiau pragmatišką ir liberalią negu romantišką ir idealistišką „lingvistinių“ reikšmių formą.

Išvados

Nacionalizmas yra racionalus tikslingos socialinės veiklos projektas, *kultūros, ekonomikos, politikos, teritorinės savivokos* samprata, pertvarkanti tradicinius sentimentus į tam tikrą demokratišką (čia išryškėja įvairių nacionalizmo formų skirtumai) ateities viziją. Remdamiesi šiuo požiūriu, galime įvardinti esminius santykio tarp *tradicionalizmo ir nacionalizmo* požymius. Tradicionalizmas kaip socialinio elgesio forma yra glaudžiai susijęs su etnocentriška elgsena, t.y. akivaizdžiu polinkiu remtis *priskirtinio* identiteto forma ar etninio vientisumo, kuris laikomas esmine kultūros dalimi, jausmu. Tuo tarpu nacionalizmas yra pragmatiška veikla, susijusi su ideologiniais socialinio konstravimo ir simbolinio bendravimo būdais.

Nors identiteto konstravimo samprata Lietuvoje XIX a. paskutiniaisiais dešimtmečiais sietina su lingvistiniu idealu, istorijos faktai rodo, kad ankstyvojo nacionalizmo formavimosi laikotarpiu simbolinės identiteto konstravimo

Literatūra

Adomaitis-Šernas, Juozas (-j-a). 1890a. "Reikia sutarties" (Įtalpa) *Varpas* 2 (Metas 2).
 Adomaitis-Šernas, Juozas (-j-a). 1890b. "Pasipažinkime" *Varpas* 6 (Metas 2).
 Adomaitis-Šernas, Juozas (-j-a). 1890c. "Ar tai gerai?" *Varpas* 3 (Metas 2).
 Adomaitis-Šernas, Juozas (-j-a). 1891. "Musų savitarpinis gyvenimas" *Varpas* 12 (Metas 3).
 Aleksandravičius, Egidijus. 1993. *XIX amžiaus profiliai*. Vilnius: Lietuvos Rašytojų Sąjungos leidykla.
 Alexander, Jeffrey. 1988. *Action and Its Environments. Toward a New Synthesis*. New York: Columbia University Press.
 Anderson, Benedict. 1999. *Išivaizduojamos bendruomenės. Apmąstymai apie nacionalizmo kilmę ir plitimą*. (Iš anglų kalbos vertė Aušra Čižikienė.) Vilnius: Baltos lankos.
 Redakcija "Auszros". 1883a. "Apie insteigimą "Lietuviškos mokslų bendrystės (draugystės)" *Auszra* 4 (Ragaine).
 Basanavičius, Jonas. 1883b. "Priekalpa (Foreward)" *Auszra* 1 (Ragaine).

reikšmės buvo daug įvairesnės. Visų pirma stiprus tapatumo ir teisėtumo šaltinis buvo religija, specifinis lietuvių tradicionalizmo tipas. Nors ir paradoksalu, tačiau religija buvo veiksnys, suteikęs stiprų postūmį sekuliarizuotai nacionalizmo raidai. Emociniu požiūriu gilus religinis konfliktas ir diskursyvus socialinis-ekonominis pagrindas formavo ir "kalbinius ryšius", pagrįstus sąveikos ir kolektyvinio veiksmo principais. Tai savo ruožtu rodo, kad tradiciniai kultūros elementai (pvz., kalba), gretinami su religiniais veiksniais, buvo *ideologiškai perrašyti* atliepiant naujojo sąjūdžio poreikius.

Šiuo atveju svarbiausias vaidmuo teko lietuvių inteligentijai, kuri *lingvistiniam kamienui* suteikė stiprius lojalumo ir solidarumo jausmus. Kaip tik dėl šios priežasties verta pažymėti, kad kalba vaidino svarbų vaidmenį, formuodama socialinius įgūdžius, kurie nacionalizmo formavimosi laikotarpiu suteikė naujas istorinės raidos galimybes.

Beržanskis, Jonas (Dagis). 1890. "Iš visur" *Varpas* 3 (Metas 2).
 Brock, Peter. 1969. "Polish Nationalism" in Peter F. Sugar and Ivo J. Lederer (ed.), *Nationalism in Eastern Europe*. Seattle & London: University of Washington Press.
 Hroch, Miroslav. 1985. *Social Preconditions Of National Revival In Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. Cambridge: Cambridge University Press.
 Ivinskis, Zenonas. 1996. "Lietuvių kultūros problemos". Kn.: *Kultūra ir istorija*, Vilnius: Gervelė.
 Gaidamavičius, Jonas 1889. "Pro domo sua. (Foreward)", *Varpas* 4.
 Gellner, Ernest. 1996. *Tautos ir nacionalizmas*. Vilnius: Pradai.
 Gellner, Ernest. 1981. "Nationalism" *Theory and Society* 6 (Vol. 10).
 Gellner, Ernest. 1964. *Thought and Change*. Chicago: Chicago University Press.
 Greenfeld, Liah. 1992. *Nationalism: Five Roads to Modernity*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Kavolis, Vytautas. 1994a. *Žmogaus genezė. Psichologinė Vinco Kudirkos studija*. Kn. *Žmogus istorijoje*, Vilnius: Vaga.
 Kavolis, Vytautas. 1994b. *Epochų signatūros*. Kn. *Žmogus istorijoje*, Vilnius: Vaga.
 Kniūkšta, Pranas. 1996. "Bijokime ne skolinio, o svetimos dvasios" *Naujasis Židinys* 6.
 Kudirka, Vincas. 1990. *Raštai. T. II*. Vilnius: Vaga.
 Kudirka, Vincas (Q. D ir K.). 1890. "Tėvyniški varpai" *Varpas* 1 (Metas 2).
 Kudirka, Vincas. 1891. "Tėvyniški varpai" *Varpas* 10 (Metas 3).
 Landsbergis-Žemkalnis, Gabrielius (Žemkalnis). 1891. "Bajoro balsas" *Varpas* 12 (Metas 3).
 Legkauskas, Visvaldas. 2000. "Tapatumas ir savimonė: jungtis tarp psichologijos ir sociologijos" *Sociologija. Mintis ir veiksmas* 3-4.
 Merkys, Vytautas. 1994. *Knygnešių laikai/1864-1904*. Vilnius: Valstybinis Leidybos centras.
 Merkys, Vytautas. 1987. "Masinės nacionalinio judėjimo formos. Valstiečių vaidmuo" kn. Vytautas Merkys (ats. red.) *Lietuvių nacionalinio išsivadavimo judėjimas (ligi 1904 metų)*. Vilnius: Mokslas.
 Michalski, Thomas. 1993. "The National Consciousness among Lithuanian Emigrants to the United States at the Ending of the 19th and Early 20th Century" kn. Gytis Vaškėlis (red.), *Lietuvių Atgimimo Istorijos Studijos. Liaudis virsta tauta*. Vilnius: Baltoji Varnelė.
 Miłosz, Czesław. 1995. *Tėvynės ieškojimas*. Vilnius: Baltos lankos.
 Mikšas, Jurgis 1884. "Mokslas apie tautinę ukę" *Auszra* 7-8: 218-22 (*Auszra* 9: 297-304).
 Mockūnas, Liūtas. 1989. "Įvadas" kn. Trumpa, Vincas. *Lietuva XIX amžiuje*. Chicago: Mackus.
 Nairn, Tom. 1997. *Faces of Nationalism*. London, New York: VERSO.
 Pivoras, Saulius. 2000. *Lietuvių ir latvių pilietinės savimonės raida*. Kaunas: Vytauto Didžiojo Universiteto Leidykla.

Išnašos

¹Pabrėžtina, kad *identiteto* samprata nusako naujai gimstančią istoriją, pateikiančią interpretacinį ateities pasakojimą, kuris tam tikra prasme išeina už tiesioginio dabarties patyrimo. Dabarties atžvilgiu tai yra itin problemiškas "literatūrinis siužetas", kuris nusako esminį pertrūkį su dabartimi. Identiteto konstravimas iš naujo svarsto santykį su praeitimi ir ateitimi. Viena vertus, pati identiteto galimybės **prielaida** nuo pat pradžios remiasi tam tikrais projektuojamais ontologiniais tapatumo aspektais. Prielaidos kurį laiką skatina užmiršti, kad pasaulis konstruojamas istoriniu atžvilgiu. Kitaip tariant, sunku ištrūkti iš prielaidų, jeigu jos byloja savaime suprantamu balsu. Kita vertus, identitetas visada

Senn, Alfred Erich. 1959. *The Emergence of Modern Lithuania*. New York: Columbia University Press.
 Schöpflin, George. 1997. "Kalba ir etniškumas Vidurio ir Rytų Europoje: kai kurie teoriniai aspektai" *Politologija* 1.
 Smith, Anthony D. 1999. "Ethnic election and national destiny: some religious origins of nationalist ideals" *Nations and Nationalism* 5 (Part 3).
 Smith, Anthony D. 1971. *Theories of Nationalism*. London and Southampton: The Camelot Press Lt.
 Smith, Anthony D. 1994. 'Pratarmė'. Kn. Anthony D. Smith *Nacionalizmas XX amžiuje*. Vilnius: Pradai.
 Spires, Scott. 1999. "Lithuanian linguistic nationalism and the cult of antiquity" *Nations and Nationalism* 5 (4).
 Sugar, Peter F. 1980. "Ethnicity in Eastern Europe" in Peter F. Sugar (ed.) *Ethnic Diversity and Conflict in Eastern Europe*. Oxford: Clio Press, Ltd.
 Šliūpas, Jonas. 1884. "Tikrasis jeszkinis tėviniszkumo" *Auszra* 1, 2, 3 (Ragaine).
 Vėbra, Rimantas. 1992. *Lietuvių tautinis atgimimas XIX amžiuje*. Kaunas: Šviesa.
 Vėbra, Rimantas. 1990 *Lietuvių visuomenė XIX a. antroje pusėje*. Vilnius: Mokslas.
 Vidmantas, Edvardas. 1987. "Nacionalinės Savimonės Raida Kapitalizmo Laikotarpiu" kn. Vytautas Merkys (ats. red.) *Lietuvių nacionalinio išsivadavimo judėjimas (ligi 1904 metų)*. Vilnius: Mokslas.
 Vidmantas, Edvardas. 1994. "Religinis tautinis sąjūdis Žemaitijoje XIX a. pabaigoje" kn. Egidijus Motieka (red.) *Lietuvių atgimimo studijos. T. 7: Atgimimas ir Katalikų Bažnyčia*. Vilnius: Katalikų pasaulio leidykla.
 Zinkevičius, Zigmantas. 1990. *Lietuvių kalbos istorija. T. IV. Lietuvių kalba XVIII-XIX a.* Vilnius: Mokslas.
 Weeks, Theodore. 1999. "Political and National Survival in the Late Russian Empire: the case of the Korvin-Milevski brothers" *East European Quarterly* 33 (Issue 3).

konstruojamas pasitelkiant *socialinių lūkesčių* ar *stygiaus* savivoką ir *Kito* sampratą. Gali kilti klausimas, kaip atsiranda toks paradoksalus reiškinys. Tam tikras dviejų socialinių mokslų aksiomų sugretinimas iš esmės palengvina identiteto įvardijimą. Daugelis žino Ernesto Gellnerio aksiomą: *šiandienos pasaulyje žmogus privalo turėti tautybę, kaip jis turi nosį ir dvi ausis*. Įprasta manyti, kad turėti tokį identitetą yra savaime suprantamas dalykas. Sveiko proto kalba identitetas yra konstruojamas remiantis numanomu bendros kilmės pagrindu arba panašiais išoriškais požymiais grindžiamų priklausomybės ryšių nustatymu postuluojant tam tikrą "natūralų" solidarumo pagrindą.

Šie „išoriškai stebimi aspektai yra pasitelkiami grupuojant žmogų pagal vienas ar kitas socialines kategorijas, t.y. *tapatinant* jį su viena ar kita žmonių grupe” (Legkauskas 2000: 64-65). Beje, sociologai (turiu galvoje ypač Talcotto Parsonso tradiciją) tokius aspektus vadina *priskirtinėmis savybėmis*. Šiuo aspektu pagrindinis rūpestis yra išsaugoti identiteto ilgaamžiškumą ir jo tęstinumą erdvės ir laiko požiūriu. Šią teiginių visumą galėtume susieti su kita daugeliui žinoma aksioma, kurią yra pateikęs Ernestas Renanas: *tautos* (tiesą sakant, bet kurio – kolektyvinio ar individualaus - identiteto) *egzistavimą pagrindžia kolektyvinės amnezijos reiškinys*. Pavyzdžiui, moderniąsias tautas padėjo sukurti anonimiškos miesto gyvenimo formos, kurios iš esmės suardė senuosius bendruomeniškumo ryšius. Paradoksas yra tas, kad paminėtas identiteto ilgaamžiškumas pateikiamas „užmirštant” savo istorinio naujumo formą.

² Skirtinos ir kitos istorinio aiškinimo formos. Istorikas Leonas Mulevičius pateikia nuoseklią trijų pakopų laikinę schemą, grindžiamą pilietinės savivokos raidos samprata, sutelkdamas dėmesį į praktinius, pilietinius ir politinius istorinės valstiečių savimonės aspektus: „Valstiečių pilietinė savimonė, kaip ir kova dėl žmogaus teisių apskritai, pradėjo formuotis anksčiau negu ėmė atsirasti tautinė (nacionalinė) savimonė, o ši – anksčiau negu politinė savimonė. Tačiau valstiečių savimonės įvairių apraiškų atsiradimas – ilgas procesas, ir neretai sunku nustatyti ribas tarp tų apraiškų. Kova dėl lietuvių kalbos viešajame gyvenime ir mokyklose, kova dėl spaudos, blaivybės sąjūdis, religiniai judėjimai, - tai ne vien tautinės ar religinės savimonės apraiškos, bet ir pilietinių teisių siekimas, dėl pasekmių ir ypač valdžios reagavimo, tai galima laikyti ir politinio pobūdžio įvykiais.” (Mulevičius 1993: 375-376) Nors šioji aiškinimo forma čia nebus aptariama, tačiau, kaip ir kiekvienas pasakojimas, ji turi tiek privalumų, tiek trūkumų. Viena vertus, išsamiai nagrinėjamas labai svarbus aptariamoju laikotarpiu istorinio naujumo jausmas, valstiečių stichiško naujumo siekio sutapimas su rezultatu – rinkos (kapitalistinių) santykių įsigalėjimu. Antra vertus, kyla ne vienas klausimas dėl pilietiškumo savivokos, kuri paprastai gimsta iš abipusio aktyvaus ir tam tikra prasme išankstinio asmens ir platesnės socialinės-politinės visumos santykio. Pvz., ar gali formuotis pilietinė savimonė, kai dar nėra apibrėžto santykio su tam tikra socialine ir politine visuma, kuri pagal šią schemą susiformuoja vėliau? Ne be reikalo autorius pažymi, kad *politinio pobūdžio* įvykiai susiję tik su paminėtų konfliktinių procesų *padariniais*. Vadinasi, kalbėti apie pilietinę *savimonę* nėra pakankamo pagrindo. Kyla įspūdis, jog tokia prielaida pateikia trijų pakopų *istoricizmo* schemą, kuri grindžiama perdėm formalia ir esminiais aspektais psichologine *pažangos* samprata.

³ Svarbu čia ir labai tvirta intelektualinė tradicija. Norėtusi prisiminti įtaigius Arvydo Juozaičio žodžius apie kalbą, pasakytus minėtoje konferencijoje (žr. p. 5): „Pragmatikai

pasirūpins patys savimi, o mums svarbu suprasti ir idealiuosius istorijos veiksmus”. Panašią pastabą dėl kalbos vaidmens formuojantis lietuvininkų identitetui („lietuvininkai nelabai turėjo į ką kitą įsikibti”) formulavo ir Nijolė Strakauskaitė.

⁴ Savaiminės lietuvių kalbos kokybės samprata turi šaknis ir literatūroje. Pastarąjį faktą, glaustai aptardamas Vinco Krėvės-Mickevičiaus dramą „Šarūnas” ir Lazdynų Pelėdos apsakymą „Nesmagus atsitikimas”, yra nurodęs Alfredas Erichas Sennas, kurio teigimu, lietuvių rašytojai apskritai turėjo polinkį priskirti kalbai *igimtas* savybes. (Senn 1959: 7) Netgi jeigu ypatingo kalbos vaidmens tezė gali būti laikoma savaime suprantama prielaida Rytų Vidurio Europoje, kur kas rimtesnių abejonių kelia jos universalus taikymas platesniuose nacionalizmo kontekstuose. Įsidėmėtina Benedicto Andersono pastaba, parašyta 1991 m., išleidžiant antrąjį plačiai žinomos knygos *Įsivaizduojamos bendruomenės* leidimą: „Iš pat pradžių ketinau pabrėžti, jog nacionalizmas atsirado Naujajame pasaulyje. Nujaučiau, kad samprotavimus šia tema ilgai veikė ir iškraipė nesuvoktas provincializmas. Įpratę puikuotis, kad viskas, kas yra svarbaus nūdienos pasaulyje, kilo iš Europos, europiečių mokslininkai, kurdami savo teorijas, tiek palaikančias, tiek neigiančias nacionalizmą, pernelyg lengvai kaip išeities tašką priėmė „antrosios kartos” etnolingvistinį (vengrų, čekų, graikų, lenkų) nacionalizmą. Buvau priblokštas suvokęs, kad daugelyje *Įsivaizduojamų bendruomenių* recenzijų šis europocentristinis provincializmas išliko beveik toks, koks buvęs, o svarbiausiam skyriui apie abiejų Amerikų atsiradimą nebuvo skirta dėmesio.” (Anderson 1991: 3)

⁵ Dar kartą svarbu pabrėžti, kad kalbama apie iškilią tendenciją, kuri esencializuoja tam tikras kultūros sąvokas: tautos sąvokos ontologinį aspektą į pirmą vietą iškelė tiek ankstesnioji inteligentų tradicija, tiek vėlesnioji Lietuvos kultūros filosofija. Ko gero, tai – viena pagrindinių priežasčių, kodėl *statiška* tautos samprata vyrauja intelektualiniame gyvenime. Problema tebėra ta pati ir paskutiniaisiais XX a. dešimtmečiais: sveiko proto nuostata ir iš dalies ekspertų požiūriai, susiję su tautos formavimosi ir nacionalizmo klausimu, galima sakyti, nesikeičia. Knygos *Lietuva XIX a.*, kurią parašė lietuvių emigrantas, istorikas ir rašytojas Vincas Trumpa, įžangoje kitas lietuvių rašytojas Liūtas Mockūnas nurodo stebėtiną faktą, kad „kilo bendras pasipiktinimas, kai Trumpa pareiškė, kad lietuvių tauta yra tik šimto metų senumo”. (Mockūnas 1989: 9) Dėl bendros kilmės ir savitos kalbos lietuvių *bendruomenė* apibūdinama kaip organiška visuma. Šis aspektas padeda suprasti, kodėl į pirmą vietą iškeliamos „igimtos” tiek *kalbos*, tiek *tautos* sąvokų savybės. Tai rodo, kad svarbūs šiuolaikinių tautų aspektai, kuriuos įvardijo Renanas jau XIX a. pabaigoje, t.y. amnezijos poveikis formuojantis modernioms tautomis ir „tautos” narių anonimiškumas, daugumoje tekstų apie tautas ir nacionalizmą tebėra

ignoruojami. Tautos aprašymai paprastai grindžiami aristoteliška tradicija, kuri apibrėžia valstybę ar tėvynę kaip realybę, išgyvenamą tiesioginių santykių kontekste. Svarbu pripažinti, kad Lietuvos inteligentų ir intelektualų tradicijos „organiškai” ištraukė į tankų naujosios istorinės tikrovės audinį. Neretai dėl šios priežasties istorinė realybė, išslysdama iš intelektualinio sąvokų nėrinio, linkusi išnykti. Todėl vietoj „organiškos” vizijos, reikėtų kalbėti apie sudėtinę, įvairiapusę socialinių grupių ir sluoksnių sąveiką. Empirinė realybė turi kompleksišką struktūrą, perteikiančią tikėtinas socialinio veiksmo galimybes. Tai rodo, kad tautinio identiteto struktūrą sunku perteikti ir suprasti. Siekiant išvengti tokio sunkumo, naudingas kritiškas interpretacinis požiūris, skatinantis peržiūrėti ribas, kurias tradicija laiko savaime suprantamu dalyku.

⁶ „Naujasis istorijos” jausmas yra vienas iš svarbiausių „idealiųjų” nacionalizmo sąjūdžių motyvų. Anthony Smithas retoriškai klausia: „Milijonai Rytų Europos vaikų, kurie atvyko į Ameriką XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje galbūt tapo gerais Amerikos patriotais, tačiau jų tėvai nebuvo aktyvūs nacionalizmo sąjūdžio dalyviai savo tėvynėse. Kodėl šie žmonės, – klausia savęs nacionalizmo lyderiai, – neperteikė savo nepasitenkinimo ir nenukreipė savo žvilgsnio į tautinį apsisprendimą ir atskirą tautinę valstybę? Kokia gi ta savybė, kurią turėjo jie patys, tuo tarpu emigrantams jos kažkodėl trūko? Manau, kad jiems trūko naujo istorijos jausmo, kuris glūdi daugelio nacionalizmo sąjūdžių šaknyse.” (Smith 1971: 1) Panašų retorinį klausimą XIX a. pabaigoje formuluoja Juozas Adomaitis-Šernas: „Sulyginant visą gerą su blogu, išpuola, kad ir patiems išėviams, tankiausiai, but naudingiaus pasilikti namieje, nė kaip keliauti į užmores. Tiek darbo dirvų Lietuvoje užimta svetimtaučių! Dėlko-gi lietuviai, vieton jieškoti svetur nešančių aukso kalnų, neveržia dėl savęs vietos tėvynėje iš rankų svetimtaučių?” (Adomaitis-Šernas 1890c: 34)

⁷ Kaip yra pažymėjęs Anthony Smithas, nacionalizmas skiriasi nuo universalesnių ideologijų „tuo, kad remiasi pirmąkartais masių sentimentais ir labiau pabrėžia praktinio pertvarkymo dalykus negu utopines ar chiliastines vizijas”. (Smith 1994: 3)

⁸ Atkreiptinas dėmesys į tai, kad lietuvių nacionalizmas buvo „vėluojančio tipo” sąjūdis. Kaip pagrįstai nurodo Miroslovas Hrochas, vykstant „tautiniam atgimimui” Vidurio Rytų Europoje lietuvių tautinis judėjimas, lyginant jį, pvz., su latvių ar estų tautiniu sąjūdžiu, savo tautinį ir politinį sąmoningumą įgijo vėlyvajame tarpsnyje: „Lietuvių tautinio sąjūdžio raidoje aptinkame labai prieštaringus veiksmus. Tai nulėmė dvi prieštaringos šio sąjūdžio savybės: jis priklauso „vėluojančiam” mažų Europos tautų sąjūdžio tipui, tačiau masinio sąjūdžio tarpsnis subrendo nepaprastai greitai. Tarp socialinės ir kultūros sferos sąlygų aptinkame tam tikrus itin skaidančio pobūdžio veiksmus ir, priešingai, būta kitų veiksmų, kurie, esant specifinėms

aplinkybėms, suteikė stiprų postūmį jungties kryptimi.” (Hroch 1985: 95)

⁹ Socialinis konfliktas yra pagrindinis veiksnys nagrinėjant nacionalizmo raidą. Šią išvadą kaip aiškia ar numanomą aiškinimo formą galima aptikti skirtingose nacionalizmo teorijose. Kaip taikliai pažymi Tomas Nairnas, socialinis procesas būtų nesuprantamas „be skirtingų aspektų paūmėjimo ir plėtos. Bet kuri tauta gali turėti abejotinus pirmtakus, kurie privalėjo būti „įsivaizduojami” ar atsitiktiniai. Vadinasi, skirtingos istorijos bet kurią gyventojų visumą gali įsivaizduoti kaip nepagrįstą ar atsitiktinę. Tačiau mes suprantame, kad, turint galvoje visumą, faktinis istorijos atskleidimas visapusiškai priklausė nuo susidūrimų ir priešpriešų tarp skirtingų tautų. (Nairn 1997: 8)

¹⁰ Tikslinant istorinius identiteto raidos aspektus, verta atkreipti dėmesį į Jeffrey Alexanderio pastabą, jog *solidarumo* problema yra netgi svarbesnė už kai kurių kultūros elementų tyrimą: „Solidarumo sąvoka nusako subjektyvias junglumo (*integration*) emocijas, kurias individai jaučia savo socialinės grupės nariams. Fenomenologinė solidarumo problema akivaizdžiai skiriasi nuo ekonominių ir politikos problemų, kurios atitinkamai sutelkia dėmesį į stygių ir sąmoningą tikslų siekimą. Solidarumas skiriasi ir nuo kultūros problemų, orientuotų į prasmingus pavyzdžius, santykiškai atsietus nuo specifinės erdvės ir laiko. Vadinasi, nors vien tik instrumentiniai sumetimai nesukuria junglumo poreikių, jie yra gerokai „konkretesni” negu vertybės. Priešingai negu vertybės socialinis solidarumas grindžiamas realių socialinių grupių struktūra. Solidarumas, kaip ir religija, politika bei ekonomika, yra nepriklausomas socialinių bendrųjų veiksnys ir esminis sociologinės analizės atskaitos taškas.” (Alexander 1988: 78-79)

¹¹ Negalima nekreipti dėmesio ir į tam tikrus, netiesioginio pobūdžio faktus. Kaip pažymi Thomas Michalski'is, daugumai pirmųjų lietuvių emigrantų Amerikoje XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje nebuvo būdinga stipri etninė ir tautinė savimonė, kai jie atvykdavo į JAV: „katalikų tikėjimas traukė juos prie katalikų emigrantų Amerikoje, tarp kurių jie gyveno, ypač prie airių ir lenkų. Su Amerikos katalikais lenkais ir airiais būta nemažai susidūrimų, kurie padėjo susiformuoti jų pačių tautinei lietuvių savimonei.” (Michalski 1993: 252)

¹² Rimantas Vėbra pagrįstai skiria tam tikras „etninės savimonės” sudėtines dalis: giminingą gentinę, religinę tautinę, klasinę luominę, politinę etninę. „Yra pagrindo teigti, kad šie etninės savimonės ir sąmonės elementai dar XIX a. buvo gyvi, tik įvairiai susipynę. Tai sudaro labai svarbią tolesnių tyrinėjimų problemą.” (Vėbra 1990: 212) Atskirai tartini keli žodžiai apie tautinės ideologijos *tęstinumo* problemą. Egidijaus Aleksandravičiaus teigimu, S. Stanevičiaus ir S. Daukanto kartos dėka „lietuvių tauta

ėmė virsti istorine tauta, t.y. istorinės atminties sfera iš susvetimėjusios bajorų aukštuomenės “viršaus”: S. Daukanto, S. Stanevičiaus, M. Valančiaus dėka buvo nuleista iki valstietijos “apačios”. Ši karta išpuoselėjo lietuvių tautinės ideologijos pagrindus, kurie daugiau ar mažiau gyvybiški buvo iki pat J. Basanavičiaus kartos įsiliejimo į visuomeninį gyvenimą. Neigti tai yra bergždžias darbas.” (Aleksandravičius 1993: 44) Čia reikėtų pridurti: žodis “neigti” apskritai yra ne mokslinės, bet ideologinės ir politinės (nors ir maskuojamos) retorikos dalis, todėl šiuo atveju veikiau reikėtų kalbėti apie *ideologinio tęstinumo* sąvokos tikslinimą. Jeigu remsimės aiškiai įvardintais M. Hrocho kriterijais (ypač kiekybinio tautinio aktyvumo išaugimo ir paskatų, kylančių iš tautinės agitacijos, *socialinio poveikio*), “lietuvių tautos” virsmas į istorinę tautą yra tik romantiška mokslinė prielaida, nes sociologiniu požiūriu iš tikrųjų galima kalbėti tik apie pirmosios intelektualų kartos idėjų tikėtiną išliekamąją vertę. Tuo tarpu socialinio gyvenimo aspektai, sudarantys išvaizduojamos “tautos” pagrindą, kalba apie nepaprastai silpną, iš *esmės pertrauktą tęstinumą* (kitais tarant, tęstinumo suvokimą *jau po* specifinių - socialinių ir personalinių - konfliktų tarp dviejų, romantinių intelektualų ir ideologų-inteligentų, kartų.

¹³ Tai – reiškiny, kurį Edvardas Vidmantas pavadino “religiniu-tautiniu sąjūdžiu”. (Turbūt verta pažymėti, kad šis terminas ar jo vediniai nėra plačiai vartojami.) Todėl nenuostabu, kad jis linkęs pabrėžti religinį “atgimimo” aspektą. (Vidmantas 1994)

Istoriniai kitų regionų pavyzdžiai taip pat rodo, kad socialinio identiteto formos kilo ne tik ir ne tiek iš kalbinių skirtumų, bet iš religinių žmonių įsitikinimų arba iš geografinės teritorijos konteksto, kuriam jie jautėsi priklausą psichologiniu požiūriu. Saulius Pivoras rašo, kad “Latvių valstiečiai savo socialinės-teritorinės tapatybės prasme save laikė kuržemiečiais ar vidžemiečiais, o Latgaloje dažnai svarbesnė buvo konfesinė tapatybė, jie

Summary

This article is based upon the basic assumption that the early Lithuanian nationalism can be entirely understood only in the context of close relations between some social, cultural and economic factors. In attempting to understand the discursive context of the early Lithuanian nationalism we rely on theoretical insights drawn from the analysis of multi-dimensional factors. My central position here would be that we should question the usual mode of thinking about the decisive importance of the language for Lithuanian nationalism of the late nineteenth century.

katalikai.” Latvių *inteligentas* F. Brīvzemnieks rašė, kad “dar XIX a. 8 deš. Paklausęs vieno latgaliečio, ar jis latvis, gavo atsakymą: “*Aš nesu latvis, aš katalikas.*” (Pivoras 2000: 48)

Daugelis autorių, rašiusių apie šį laikotarpį, pažymėjo, kad dėl valstiečių socialinių ir kultūros tradicijų jų įsipareigojimai buvo grindžiami religijos vaidiniais. Peteris Sugaras savo analizės išnašoje pateikia požiūrį, kuris visiškai dera su anksčiau paminėtomis prielaidomis: kad bet kurios pastangos kalbėti apie valstiečių tautinį identitetą yra pasmerktos nesėkmei. “Pažvelkime, pavyzdžiui, netgi pačioje XX a. pradžioje, į kaimiečius slovakus, kurie, emigravę į JAV nesuvokė savo specifinio tautinio identiteto, įsisažmonindami tik tai, kad jie buvo iš tam tikro kaimo, susijusio su Vengrija, juos griežtai valdė žmonės, kalbantys kita kalba, ir jie buvo labai neturtingi.” (Sugar 1980: 453)

¹⁴ Tą pačią išvadą daro Peteris Brokas, nagrinėdamas lenkų nacionalizmą: “Jeigu nebūtų suvaržyta religija ir teisė vartoti gimtąją kalbą, lenkų valstietis galbūt ir toliau būtų likęs *kaisertreue*, tačiau palaipsniui jis pradėjo jausti save esant lenku.” (Brock 1980: 453)

¹⁵ Kaip pažymi Vytautas Merkys, 1875-1882 m. į aukštąsias vyriausybės įstaigas paduotais prašymais, kuriuos pateikė lietuvių spaudos legalizavimu besirūpinantis Peterburgo būrelis, paremiamas maskviškių būrelis, buvo norima gauti leidimą spausdinti 29 lietuviškas knygas senuoju raidynu. “Atkreiptinas dėmesys, jog beveik visi išvardyti rankraščiai buvo pasaulietiniai, tiek daug tokių leidinių po spaudos uždraudimo pasiūlyta spausdinti pirmą kartą. Šitai lėmė bent kelios aplinkybės. Iš valstiečių išėjo naujoji inteligentija, kuri siekė tenkinti valstiečių ūkiškų patarimų literatūros poreikius. Be to, noras leisti šviečiamojo pobūdžio knygas, matyt, buvo dar ir savotiškas atsiliepiamas į tuomet garsią rusų narodnikų “ėjimo į liaudį” kampaniją. (Merkys 1994: 129)

One must emphasize that our whole tradition of thinking about nationalism is based on the recognition that during the past quarter of 19th century Lithuanian society had experienced outburst of national-linguistic awakening. It would be hard to find a person in Lithuania today who rejects the *role of language* in transformational processes of Lithuanian nation. These beliefs now form part of what has come to be called the *national identity*.

The concept of Lithuanian nationalism based on language has also been favored in historical analysis. Language has come to be viewed as the basic

component of ‘nationhood’. This is most evident in the intrinsic prerequisites of scientific rhetoric. After sketching out the basic prerequisite, what would be more natural than to speak about ‘linguistic awakening’ in the springtime of the nations? This may be so, though the claim is easy to substantiate.

There are several reasons to be sceptical about the prevailing attitude toward the decisive role of language in constructing the early Lithuanian national movement. First, it is not enough to suggest that there was a strong correlation between language and an emotional state of mind of peasants. It is not immediately evident with what justification the linguistic motifs are applied to the ‘nationhood’. This claim would imply that there was the so-called ‘innate’ reason to defend the Lithuanian language regardless of what did people really think of their ‘language’. Second, in order to illustrate the strong correlation between the language and nationalism the concepts of the above-mentioned values are substantiated. In such passages, historians implicitly recognize that there still remains no possibility that there could be the different historical scenario. It can be argued that there are also other aspects in this development which are more contradictory in nature. It is significant that language could be only contingently related to nationality.

This certainly does not mean that the symbolic meanings of language were of minor importance. The ideology of nationalism itself in part grew out of a newly emerging significance of language. By the use of ‘language’ members of potential community were remained of their common heritage: the language

became a source of ‘accelerated history’. Nevertheless, this question is of a different order: here the main stress falls on the efforts of Lithuanian intelligentsia who ‘evoked’ strong expressions of loyalty and solidarity to their ‘linguistic’ core. In relation to this last point, it is worth here noting that language has played a significant role in shaping how people in transitional period understood their ability to promote the growth of the new opportunities.

The emotional importance of language cannot be dismissed as irrelevant. The problem with this approach arises when we try to define the other components of ‘nationhood’ and to distinguish specifically ‘nationalist’ motifs. If we adjust the above-mentioned concepts to the other particular aspects of traditional culture, the predominant relation is no longer a linguistic one: various elements have to be taken into account. In fact, these theoretical implications are never explicitly articulated.

It is not immediately evident with what justification the linguistic motifs are applied to the ‘nationhood’. Whereas it is tempting, within this framework to think that Lithuanian nationalism emerged out of the process of attachment to certain linguistic sentiments, the actual situation is much more complex. Because language and religion were so closely intertwined, the national movement gained its strength during the complicated justification for the primacy between ‘language’ and ‘religion’. Holding in view these considerations, I think it is not superfluous, then, to pay attention to the sources of conflicting meanings and shifting boundaries of social environment in constructing national movement.

Įteikta 2001 05 14

Pateikta spaudai 2001 07 02

Algimantas Valantiejus
Žardininkų 6-57, Klaipėda
Tel. 362907

el.paštas: a_valantiejus@ip.ku.lt

Arvydas Juozaitis

Knygnešystė – lietuviybės idealas

Santrauka

Straipsnyje nagrinėjama lietuviybė kaip socialinės būties forma. Tai ir tautinio išsivadavimo XIX a. antroje pusėje istorinė apžvalga. Simbolinė, archetipinė knygnešio figūra – reikšmingiausias istorinis subjektas, suteikias mūsų istorijai gyvybingumo ir susiejąs XX a. Lietuvą su praeitimi. Knygnešys – tarytum istorinis ryšininkas tarp mūsų laikų ir epochų, gilesnių nei XIX a. Knygnešio simbolinė veikla gyvybingesnė už daugelį kitų modernios Lietuvos istorinių simbolių.

Problema

Lietuvių knygnešių žygdarbį, tą, anot šiuolaikinių enciklopedistų, “vienintelį įvykį tautų istorijoje” (1) reikėtų tyrinėti nūdienos rūpesčių dirvoje. Tos dirvos vardas toks: **lietuvių kultūra ir Lietuvos valstybė**.

Visą XX amžių lietuvių sąmonę persekioja negęstanti nuostaba: ar šiuolaikinė Lietuvos valstybė tikrai gimė iš kultūros siekių? Nejaugi ekonominiai santykiai buvo antraeiliai?

XIX amžiaus antros pusės lietuvių tautos atgimimą lyginame su miegojusio vulkano išsiveržimu. Išiveržta stipriai, energingai, todėl ne be pagrindo sakoma, kad XIX a. užgožia ankstesnius Lietuvos amžius. Šiaip ar taip, dabar regime dvi būtiškai nesutampančias Lietuvos. Viena jų – Lietuva iki S.Daukanto ir M.Valančiaus, kita – su jais ir po jų.

Dviejų realybių fone kyla kitas svarbus klausimas: ar tamsieji XVII-XVIII amžiai, ši Lietuvos istorijos takoskyra, atėmė iš lietuvių tą valstybę, kurią jie vėliau pakilo atkurti? Problema čia ta, kad XVIII a. pabaigoje Lietuvos valstybę prarado visai ne tie socialiniai sluoksniai ir ne tie istorijos subjektai, kurie

vėliau atgimė Rusijos Imperijos sudėtyje. Nes pakilo jau istoriškai palaidota bendruomenė.

Mūsų santykis su XIX a. – labai rimta istorinė problema. Tai ir valstybės gyvybingumo problema. Prie gyvybės šaltinių reikia liestis atidžiai, – priešingu atveju užgošime save. Jų fone visos kitos istorinės temos, probleminiai mazgai (XIII amžiaus Lietuva, Vytauto Lietuva, Dviejų tautų Respublika ir kt.) traukiasi į antrą planą. Nes **dabartinė lietuviškoji būtis** kyla ne iš LDK ar Respublikos, ji – XIX amžiaus vaisius.

Teorinis žvilgsnis į istoriją gali apsunkti kaip antkapio plyta, jeigu prarasime gyvos **tautos būtis** sampratą.

XIX a. tautinio atgimimo sąjūdžio lūkesčiai nepaprastai lengvai prasikalė visuomenės atmintyje, kai kilo naujas, 1988-1990 m. Lietuvos Sąjūdis. Galima sakyti, kad pastarasis atgimimas – paskutinioji ano atgimimo fazė. Daug stipresnė, galingesnė, baigiamoji veiklos stadija. Ir šis, kaip anas, žadino kultūrinės tautos viltis, reikmes, kilo kartu su spausdintu lietuvišku žodžiu. Neišdegintas XX a. okupacijų, valstybės idealas

išliko nepakitęs: Lietuvos valstybė – kultūros fenomenas. Ekonominiai interesai vaidino ne pagrindinį istorinį vaidmenį.

Lietuvių visuomenei istorinė atmintis – savitas gyvybinių jėgų donoras, naudojamas kasdieninėje veikloje. Adolfo Šapokos redaguota *Lietuvos istorija*, išvydusi dienos šviesą 1936 m., dešimtmečiams tapo lietuviškumo istorijoje argumentu. Knyga – argumentas, kone istorinė Biblija. Tai liudija viena: istorija gyva, ji suvokiama didaktiškai. Populiariosios knygos pirmieji sakiniai kalba apie istoriją kaip dabarties mokslą: «Parodydama, kaip susidarė dabartiniai kultūriniai, socialiniai ir politiniai santykiai, ji (istorija - A.J.) padeda ne tik juos suprasti, bet ir šiek tiek numatyti, kaip gyvenimas plis toliau. Taigi iš jos galima pasimokyti ir ateities». (2)

Lietuvos istorijoje tiršta įvykių ir simbolių. Deja, gausa nepalengvina pasirinkimo. Istorinis žvilgsnis komplikuojasi ne iš piktos valios, o dėl teorinio ir didaktinio interesų persipynimo. *Šapokiška* nuostata nesunkiai virsta moralizavimu, kai neteisingai atsakoma į pagrindinį istorinį klausimą: *mūsų lietuviškoji gyvybė – iš kur?* Iš XIII amžiaus ar vėlesnių laikų? Didaktiniai kriterijai (pavyzdžiui, *herojiška senovė*) užgožia **būtis kriterijų**. Mūsų istorija apnuogina pastarąjį kriterijų tik žvelgiant iš XX amžiaus pabaigos. Matant toje pabaigoje nūdienos gyvybę – lietuvišką kultūrą ir lietuvių kalbą. Tada ir apsinuogina XIX šimtmečio būtis.

Tuo tarpu teorinis naršymas po praeitį nesunkiai numarintų esminę A.Šapokos išvargą, kuri reikalauja praeityje matyti dabarties santykių užuomazgą. Kaip tai pavyktų, jeigu ieškotume tos užuomazgos Žygimanto Senojo dvare? Ar daug rastume bendro su XX amžiumi? O jeigu pabandytume dabartinę teisę sieti su kuria nors iš Lietuvos Statutų normų?

Bet ir tai ne viskas. Toje istorinėje realybėje

nebuvo lietuvių kalbos.

Tuo tarpu XIX a. knygnešių sąjūdis – gyva tautinė realija. Nes iš to šimtmečio kilo visi šiuolaikiniai visuomeniniai sluoksniai, iš jų gi kilo dabartinė kalba, kultūra, visuomenė ir net valstybė.

Istoriniai visuomenės simboliai vertintini atsižvelgus į dabartinius gyvenimo šaltinius ir ateities perspektyvas.

Bet Lietuvoje liks gyvas istorinis paradoksas. Lietuva – ir istorinė, ir moderni tautinė valstybė. Tarp šių dviejų realybių žioji **būtis kiaurymė**. Žvelgdami į praeitį, siekiančią giliau XIX a., kaskart turime šokti per šią kiaurymę. Turime rinktis tarp *herojinės senovės*, iš kurios galime semtis dvasios, ir XIX amžiaus, iš kurio po šiais dienai gauname ir dvasios, ir kūno.

Mūsų istoriniai simboliai tebekonfliktuoja tarpusavyje. Gilesnis tolimesnės praeities pažinimas toli gražu nepadeda mums. A. Šapokos tezę, esą istorija turinti *padėti, suprasti ir numatyti*, tebėra neaiški: *numatyti* kokios praeities fone? Lietuvos nuo marių iki marių fone? Lietuvos su Gardinu fone?..

Kalta čia ne pati praeitis, tikriau – kalta ne vien ji. Kalta mūsų pačių sąmonė, kaltos mūsų vertybės. Bet itin kalta profesionalių istorikų intervencija į politinės valdžios sprendimus. Konceptijų įtaka valstybės politikai. Negyvybingai parenkami valstybiniai simboliai.

Vienas tokių – liepos 6-oji, Mindaugo karūnavimo diena. Ji įrašyta į valstybinių švenčių sąrašą, prilyginta Vasario 16-ajai. Nesunku suprasti, ko tikėjosi valstybės veikėjai ir istorikai, turėję įtakos šiam sprendimui. Tikslas galėjo būti kilnus: dabatinei Lietuvos valstybei suteikti gilesnės, karališkosios praeities svorio.

Tuo tarpu sukurta teatralizuota, fasadinė šventė. XX a. pabaigos fantazijos, šiuolaikiniai politiniai mitai. Dominuoja dirbtinis entuziazmas, turintis nedaug ką bendro su

istorine būtimi.

Istorija negailestingai keršija. Šis pavyzdys rodo, kad istorinė sąmonė gaivinama ne itin gyvais simboliais. Istoriniai simboliai – ne politiniu dekretu skelbiamos istorinės koncepcijos. Deivės *Clio* galia baigiasi ten, kur prasideda samprotavimai. Šventės turi nekelti abejonės. Geriausia, ką gali padaryti politikai – įteisinti tas datas, kurios gyvai prisimenamos ir švenčiamos širdimi.

Lietuvoje pakanka istorinės atminties, kuri organiškai susieja mus su praeitimi, **istorijos būtimi**. Tai – XIX amžius, 1863 metų sukilimas, *knygnešių gdynė*. Tai pakankamai *herojiška senovė*.

Vienas svarbiausių ir lemiančių lietuvių tautos įvykių – 1866-1904-ųjų metų *knygnešių sąjūdis*.

Pirmasis postūmis – M. Valančius

Prieš paliesdami savas šaknis, pažvelkime į vieną mažiausių Europos tautų – islandus.

Didžiosios Prancūzų revoliucijos laikotarpiu, XVIII amžiaus pabaigoje Islandija buvo visuotinio skurdo šalis, nusėta žvejų bei piemenų pašiūrėmis. Vikingų galybė buvo ištirpusi kaip šimtmečių sniegas. Pasaulio užkampis, Danijos karalystės provincija kone merdėjo talžoma gamtos stichijų. Nebuvo nė aukštesniosios kultūros liekanų, nebuvo šviesuomenės, nebuvo pramonės. Vieninteliai šviesuoliai – liuteronų pastoriai, gydytojai, mokytojai. Ir netikėtai šią mažutę šalį prikelia knyga. Anri Magnussonas, Danijoje mokslus baigęs gydytojas, pasišvenčia tautos atgimimui. Išlaikomas turtingos žmonos danės, jis grįžta į tėvynę ir imasi keisto darbo – rinkti tautosaką. Taip XIX a. pradžioje prasideda senųjų rankraščių, surašytų daugiausiai ant karvės odos, gelbėjimo vėjus. Didžiuma to, ką pavyko išgelbėti nuo pelėsių, žemės ir sunykimo

šiandien sudaro Islandijos nacionalinį turtą, tautos savimonės pamatą.

Tautos turtas ten, kur jos širdis. Širdis – gimtasis žodis. Taip kartu atgimė ir vikingų bei jų giminių sagos, pasakojimai, kronikos. Priskėlė istorija. Ir šiandien Islandijos prezidentai kiekviena iškilėsne proga mini knygą. Štai 1991 metų valstybinės šventės proga Islandijos Respublikos prezidentė Vigdis Finnbogadottir sakė: «Kai kurioms tautoms miestai ir katedros primena jų praeitį, o mes, islandai, turime rankraščius ir knygas» (3).

Deivės *Clio* dėka mes budome tuo pat metu, kai kilo ir islandai. Lietuvių valstiečių vargas ne ką skyrėsi nuo vikingų palikuonių skurdo. Bet buvo tik vienas esminis skirtumas: priešingai negu islandai, absoliuti dauguma lietuvių buvo baudžiauninkai.

Tačiau skirtumai nieko nekeitė iš esmės: abiejų tautų atgimimas vyko «iš apačios», be elito pagalbos (pastariesiems net priešinant, – Lietuvos elitas atgimimą pakrikštijo *litvomanijos liga*; tuo tarpu islandų elitas elgėsi ne ką kitaip, – jau kalbėjo daniškai). Bet ir vienu, ir kitų kultūriniai lūkesčiai subūrė naujas tautas.

Pasiteisino universalus dėsnis: istorinės atminties gaivinimas – tautų atgimimo energija. Nuostabiliausia, kai atgimstama per knygą, spausdintą žodį. Tik mūsų tautinio judėjimo pradininku tapo ne koks Anri Magnusseno brolis gydytojas, o lietuviško sociumo figūra – katalikų dvasininkas. Vyskupas Motiejus Valančius.

Žemaičių vyskupo veikla sunkiai aprėpiama. Jis buvo ne tik ganytojas, bet ir švietėjas, blaivybės sąjūdžio steigėjas, knygų leidėjas, rašytojas, o galop ir pagrindininkas. Knygų spausdinimo bei platinimo organizacijos įkūrėjas.

M. Valančius laikė abu *lietuviškos būties* lopšio galus – kūną ir dvasią. Vyskupas – oficialus asmuo, atsakingas ne tik prieš katalikų

bažnyčią, bet ir prieš svetimą pasaulietinę valdžią. Bet jis rado būdų, kaip formuoti lietuviškas bendruomenes, blaivinti jas. 1863 m. sukilimo išvakarėse jo blaivybės sąjūdžio rezultatai buvo stulbinantys. Caro administracija, turėjusi degtinės monopolį, paskaičiavo, kad išdo pajamos M.Valančiaus valdymoje vyskupystėje prieš pat sukilimą sumažėjo 69%.

Po 1864 m. pralaimėto sukilimo Žemaičių vyskupo rezidencija iš Varnių perkeliama į Kauną. Padėtis darosi kone beviltiška: uždraudžiama pati *viešoji tautos būtis* – spausdintas lietuviškas žodis. Viešai įveikti tokį draudimą nebuvo jokios vilties. Ganytojas ieško būdų, kaip pakeisti veiklą, ir netrukus nusprendžia: nuo rusinimo turi gelbėti ta jėga, prieš kurią nukreiptas smūgis – pati lietuvių kalba. Ir pats griebėsi plunksnos, vėl ėmė rašyti didaktinius religinius ir beletristinius kūrinius, kurie būdavo išleidžiami užsienyje. (Garsųjį *Palangos Juzę* išleido Berlyne, 1869 metais.)

To nebepakako: reikėjo ne tik knygų, bet ir jų gabenimo į Lietuvą tinklo, organizacijos. Kitaip tariant, buvo būtinas lietuviybės paštas. Paštas kaip pirminė tautos susižinojimo, *būties forma*. M. Valančius sukuria pirmąją slaptą knygnešių organizaciją, kuri tampa visos veiklos prototipu. Organizacija įsitvirtina 1867-1870-aisiais metais.

Reziduodamas Kaune, vyskupas sugebėjo įtraukti į literatūros spausdinimą, jos gabenimą ir platinimą kunigus, kitus bažnyčios tarnautojus. Antai Jonas Zubernannas, Tilžės katalikų dekanas, gavo vyskupo įgaliojimus rūpintis visais spaudos reikalais Rytų Prūsijos teritorijoje. Prie sienos, Ropkojuose, įgaliojimu tapo kunigas Antanas Brunza. Žygaičių klebonas Vincas Norvaiša buvo įgalotasis kalbos tvarkytojas, skaitęs ir taisęs net paties vyskupo ranka rašytas brošiūras. Taip oficialūs asmenys tapo nelegalios veiklos veikėjais.

Sukūrus struktūros pamatą, prasidėjo gyva veikla, literatūros gabenimas, «srautų judėjimas». Tarpukario Lietuvoje pirmojo knygnešio vardu kanonizuotas Jurgis Bielinis kirto kelius iš Aukštaitijos į Tilžę. Darė tai nuo 1866 metų. Tai veiklai pradėti jis gavo iš M.Valančiaus 5 000 rb. (Vėliau vyskupas finansavo ir nepelningų brošiūrų spausdinimą bei platinimą labdarai.)

Išpūdinga knygnešių sąjūdžio panorama išsamiausiai apžvelgta istoriko Vytauto Merkio monografijoje (4). Tankus knygų gabenimo tinklas per kelis dešimtmečius apėmė visą Lietuvą, pasiekė kiekvieną jos kaimą, gal net trobą.

Brolija, kūrusi lietuvišką tikrovę

Lietuvių atgimime buvo ne viena ideologinė srovė. Tačiau išskirdami jas iš bendro XIX a. atgimimo sąjūdžio, turėtume nepamiršti: pirmiausiai buvo pati upė, o tik paskui – srovės. Pirma mums teko kurti patį knygnešių sąjūdį. Jis ir sutapo su nelegalios spaudos spausdinimu, gabenimu bei platinimu. Taip buvo sumazgytas kultūros paštas. Kito, oficialaus ryšio lietuviai neturėjo. Valstybė, administravusi ir baudusi lietuvius už jų lietuviškumą, autentiškąją būtį, negalėjo leisti naudotis savo paštu.

Nė viena XIX a. Europos tauta neturėjo atgimti tokiomis sunkiomis sąlygomis.

Tiesą pasakius, paštas – ypatingai nelengvas kiekvienos modernios valstybės uždavinys. Ryšiai ir komunikacija – būtina dinamišką visuomenę telkianti jėga, todėl pašto institucija naujaisiais laikais tapo nepaprastai svarbiu veiksmu, net konstituojančiu valstybę. Štai ir susikūrusiose JAV dar 1860-1861-aisiais metais nebuvo efektyvaus nacionalinio pašto. Federalinė ryšių tarnyba kūrėsi stichiškai, privačiomis iniciatyvomis, egzotiškiausiais būdais. Vienas būdų – arkliais zovada per visą

kontinentą gabenamas paštas, gavęs „Ponio pašto“ vardą. Toks ryšys turėdavo užtikrinti konstitucinę santvarką – dalyvavimą visuotiniuose rinkimuose. Ryšiai buvo neatsiejami nuo demokratijos įsitvirtinimo.

Lietuvos knygnešiai konstituavo savo demokratiją ir savo šalį.

Knygnešių skaičius gali būti tik apytikslis. Prieškario Lietuvoje jie buvo registruojami, jiems skiriamas šio toks valstybės dėmesys. Tačiau jų registravimas nebuvo baigtas ir negalėjo būti baigtas. Dauguma knygnešių – kaimo žmonės, kuriems knyga ir spausdintas žodis sudarė gyvenimo dalį, o ne karjerą. Fiksuoti savo veiklą, prašyti už ją atlygio buvo ne šio gyvenimo būdo *credo*.

Patikimiausias būdas pateikti tikslesnį skaičių – caro administracijos sulaikytųjų, į žandarų ir „ispravnikų“ rankas įkliuvusiųjų sąrašai. Suskaičiuota, kad per 40 metų persekiotojai įvairiais būdais sulaikė 2 899 asmenis. (5)

Tarp sulaikytųjų valstiečių buvo 88,7 %, miestiečių – 4,3%, bajorų – 4,7%. Inteligentų tarp sulaikytųjų būta 1,2%.

Knygų gabentojai, platintojai, laikytojai ir saugotojai ne iš sykiu buvo pakrikštyti *knygnešių* vardu. Pirmasis vardas, kuris prikibo prie naujos brolijos – *pakininkas* (nuo daiktavardžio *pakas*, ryšulys). Sakoma, kad pirmasis save pakrištijęs *knygnešiu* buvo toli gražu ne knygų nešėjas, bet mąstytojas, rašytojas ir ideologas – Jonas Šliūpas. Nutiko tai 1884 m. (6) Tai įspūdingas faktas, liudijantis kultūrinę knygnešių sąjūdžio prigimtį.

Knygnešių vedliai, šulai, platinimo draugijų organizatoriai buvo savita brolija, bendravusi tarp savęs ne vien praktinių interesų labui. Dažniau priešingai. Jeigu vyrai pradėdavo gabenti ir platinti knygas pragyvenimo reikmės spaudžiami, jie įnešdavo į «biznį» pirminius įnašus (dažniausiai po kelis šimtus rublių).

Tačiau ir tuo atveju tai buvo keistas «biznis», labai pavojingas. Įkliuvusieji būdavo rimtai baudžiami, jų laukdavo turto konfiskacija, baudos, kūno bausmės, areštinės, tremtys ir pagaliau kalėjimai. Bausmės būdavo nemenkos. Kalėjimo terminus tekdavo atbūti Petrapilyje, Tobolske, Omske, Tomske, Vologdoje ir kt. Bausmių trukmė būdavo nuo vieno iki penkių metų. Tiesa, persekiojimas ir areštai metai po metų skirdavosi. Antai, itin sustiprėję po 1893 metų Kražių skerdynių, po kelių metų susilpnėjo.

Įkliuvę į caro administracijos rankas buvo traktuojami vienodai: kaip lietuviai. Tas faktas tik papildomai stiprindavo broliją.

Knygnešiai dažnai turėję slapyvardžius, kuriais bendraudavo kaip pogrindininkai ar partizanai, – ir tai tvirtino broliją.

Kaip atrodęs spaudos gabenimas? Vyžos, naginės, slapyvardžiai ir slaptažodžiai, susitikimų vietos, ūkininkų sodybos, karčemos. Dažniausiai gabenta slaptais pasienio takais, literatūrą nešant ant pečių. Vienas vyras panešdavo iki 32 kg (du pūdus) *paką*. Eidavę būriais, kartais po 15 ir daugiau. Šalia tokio gabenimo buvo ir vežimas ratais, kertant Rusijos imperijos sieną legaliais keliais, per užkardas ir muitines. Tais atvejais spaudos galėta pervežti didesnis kiekis, ji būdavo slepiama dvigubuose vežimų dugnuose, sukišama į daiktus, šieną, rakandus.

Kaip atrodė platinimo organizacijos? Jų tinklas buvo pasklidęs iki Vilniaus, Gardino, Rygos. Nedideliais kiekiais pavykdavo siųsti ir oficialiu Rusijos imperijos paštu – į Maskvą, Tartu, net Tbilisį. Žodžiu, visur, kur tik būdavo skaitančių ir susipratusių lietuvių. V. Merkys ir kiti knygnešių sąjūdžio tyrinėtojai teigia, kad nebuvo Rusijos imperijoje lietuvių inteligento, kuris nebūtų gavęs draustos lietuviškos literatūros.

Per kelis dešimtmečius judėjimas tiek

išsiplėtė, kad lietuviškų knygų skaitymas tapo kasdienine kaimo žmonių būtinybe, o knygnešiai imti vertinti kaip liaudies švietėjai. Štai tik vienas pavyzdys: „1890. VIII. 15, kai uriadnikas Šimonyse iš platintojo Antano Apšegos atėmė knygas, gausiai į šventę susirinkę valstiečiai labai pasipiktino. Jie apmušė policininką ir knygas atėmė.“ (7)

Ši įvairovė kūrė naują *visuomeninę būtį – lietuviybę*.

Knygnešystė – pirminis lietuviškumas

Pirmajame *Aušros* numeryje J. Basanavičius rašė: „Pasakodami apie praeities senovę, mes nepraleisime progų nepasikalbėję su skaitytojais apie reikalus mūsų tautos šioje gadyneje“.

XIX a. pabaigoje knygnešystė darėsi visuotinis lietuviškas reikalas. „Kaimo mergaitės būdavo uolios knygų platintojos. Kiekvieno miestelio gydytojo ir vaistininko, jei tik jie buvo lietuviai, namai duodavo prieglobstį knygnešiams. Pamažu ir klebonijos, kur tik buvo jaunų kunigų, virto knygų platinimo centrais.“ (8) Tai liudija ir 1892 m. įžanginis *Varpo* straipsnis, kur pasakoma: „Mūsų dvasia daugelyje vietų viduryje Lietuvos yra prigijus ir galime tikėtis, jog toliau ir be didelio mūsų prisidėjimo dvasia lietuvių nebus“.

Kartais atrodo, kad veikla, prasidėjusi maldaknygėmis, galėjo būti retrogradiška, atsilieskanti nuo pažangios XIX a. Europos atgimimo, tautų pavasario. Antai čekai atgimsta lankydami operą, o mes – su maldaknyge rankose?

Lietuvių kalba jau pati savaime buvo malda. V. Kudirka liudija, kaip atvirsdamas į lietuviybę išgyveno religiniam apreiškimui prilygstančią ekstazę. Kalbėjimas ir meldimasis *lietuviškai*, visai galimas daiktas, prilygo meldimuisi Dievui. Todėl visai suprantama, kad

graždanka surašytos maldos ar elementoriai atrodė kaip tikra šventvagystė. Ši religinių lietuvių pobūdį reikėtų neišleisti iš galvos.

Istoriniai liudijimai sako, kad lietuviškų rašmenų stygius buvo išgyvenamas labai skaudžiai. «Vos pirmiesiems leidiniams su rusiškais raidėmis pasirodžius, kaimiečiai jų nepriėmė, atmetė... Kuomet pradėjo trūkti maldaknygių, elementorių ir katekizmų vaikams mokyti, pasigesta naujų leidinių. Prūsų pasienio ūkininkai, negalėdami jų niekur gauti, ėmė prašyti kontrabandininkų, kad atvežtų knygų iš Prūsų» (9).

Bet tai – viena medalio pusė. Kita – nebe žmonių entuziazmas, o atgimimo ideologų uždaviniai. Jiems reikėjo rasti tinkamą istorinės sąmonės formą, kuri išsyk tiktų atgimimui pakilusiai visuomenei. Ir buvo rasta herojiška praeitis. Tokios praeities gaivinimui tiko viskas: pasakojimai, pasakos, mitai, herojinės istorijos. Galima buvo verstis į lietuvių kalbą A. Mickevičių, J. Slovackį, J. Kraševskį, o taip pat «perpasakoti» T. Narbuto romatizuotą istoriją.

Visa tai buvo neagresyvaus, būtiško įsitvirtinimo Lietuvos istorijoje priemonės. Knygnešių veikla, atgimimo ideologija neturėjo nė kvapo karingumo. Knyga atstojo ginklą, o tai buvo taikingiausias ginklas.

Lietuvių taiką liudija ir platinusių spaudą draugijų pavadinimai: *Kūdikis, Sietynas, Atgaja, Teisybė, Aušrinė, Atžala, Lizdas, Spindulys, Svirplys, Žiburėlis, Žvaigždė* ir kt. Vienas iš agresyvesnių – *Prievarta*. Ir tai ne vien pavadinimai – tai bendravimo būdas, lietuviška tolerancija. Knygnešių Lietuva buvo taikingiausias, tikrai retas nacijos brendimo, tautos išsivadavimo būdas.

Tuo būdu 1918 m. Lietuvos valstybės kūrėjai atsinešė į valstybę taiką. Visuomenės sąmoningumo trajektorija darėsi neatsiejama nuo knygnešių epochos, savitarpio moralės, savotiškos *noblesse oblige*. Labai simboliška, kad

«knygnešių karalius» Jurgis Bielinis mirė tais pačiais, 1918-ais metais.

Ir dabar garbės įsipareigojimai riša mus su knygnešių sąjūdžiu. Neprievartinis pasipriešinimas seniai tapo mūsų nebylia ideologija, kurią pasaulyje paskleidė L. Tolstojus ir R. Ghandis.

Nepaprastas A. Šapokos *Lietuvos istorijos* populiarumas nebūtų buvęs įmanomas, jeigu tauta nebūtų turėjusi *knygnešystės istorijos*. Romantiška ir didaktinė istorijos vizija XX a. viduryje – tai XIX a. tikėjimo gaivinančia istorijos jėga pasekmė. Ta pasekmė buvo tokia stipri, kad paskutiniajame XX a. dešimtmetyje buvo įmanoma išleisti A.Šapokos *Lietuvos istoriją* 200 000 egzempliorių tiražu.

Vadinasi, XIX amžius gaivina mus ir šiandien.

XIX šimtmečio atgimimui rūpėjo istoriniai mitai – dvasinės energijos šaltiniai. Lietuvių atgimimas buvo neišvengiamai politinis judėjimas, o kai politikoje pasitelkiami dvasiniai, bendruomenę telkiantys simboliai, išsaugomas korporacinis bendruomenės pobūdis. Jausmai nugali teoriją, šaltą žvilgsnį, kuriuo XX a. pabaigoje, regis, jau buvo persmelkta visa Europa. Lietuviai buvo retrogradai, tačiau labiausiai gaivinančia istorijos galia tikintys retrogradai. Toks tikėjimas kuria savitą istorinę būtį.

Knygnešystė – demokratijos mokykla

Išeivijos istorikas Vincas Trumpa yra pastebėjęs vieną esminę naujos lietuviškos būties ypatybę. “Nuo lietuvių sampratos, kokią turėjo T. Kosciūška ar A. Mickevičius, ligi Basanavičiaus ir Kudirkos lietuvių sampratos buvo didelis skirtumas” (10). Kitaip tariant, lietuvių tipas, kuriam buvo lemta atgimti XIX amžiaus antrojoje pusėje, tik ir atsirado XIX amžiaus antrojoje pusėje.

XVIII amžiaus LDK katastrofoje nedalyvavo tie lietuviai, kurie po pusės šimtmečio prikėlė Lietuvą. Istorinis naujosios lietuviybės klausimas pirmiausia buvo socialinės kilmės klausimas. Istoriniai subjektai, ėmę identifikuoti save kaip lietuviai, buvo naujų sluoksnių – valstiečiai ir inteligentai. Juos siejo viena kilmė ir viena kalba. Aukštuomenė neturėjo su tais sluoksniais nieko bendro. neturėjo nieko bendra ir *demokratinė inteligentija*, Vilniaus universiteto šviesuomenė, filomatų ir filaretų palikuonys. Taigi problema, kankinusi LDK piliečius – *gente lituanus, natione lituanus*, – atkriti savaime. Kalbantys nelietuviškai jau ir buvo laikomas nelietuviu.

Čia ne pro šalį prisiminti 1899 metų *Varpa*: „Jeigu ne spaudos draudimas, Lietuva būtų buvusi ramiausias Rusijos imperijos kampelis“. V. Trumpa iš šios minties daro tokią išvadą: „Nėra abejonės, kad kova dėl savo spaudos smarkiai sujungia ypač žemesnius Lietuvos sluoksnius – valstietiją, ūkininkiją ir net darbininkiją (bernus ir mergas). Tai esmingai prisidėjo prie Lietuvos demokratizacijos proceso, kuris buvo pagrindinis mūsų tautinio sąjūdžio bruožas.“ (11)

Bet demokratija, įgyvendinusi tautinius bendruomenės lūkesčius, nesustoja. Kai knygnešys iškovojo naujus visuomeninius ryšius, sukūrė naują istorinę tipą – lietuvių, – knygnešystės uždavinys buvo baigtas. Vyksmas tikrai buvo masinis. (12)

Šis procesas – demokratiškiausiai keliu sukurta lietuviybė. Tiek dvasia, tiek kūnas. Vadinasi, pilnutinė būtis.

Knygnešystė – nuolat atsinaujinanti atgimimo forma

Knygnešystė grįžo į nūdieną 1988-aisiais metais. Pirmąją Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio vasarą, iki pat Steigiamojo suvažiavimo

spalį, nelegaliai spausdinamo ir platinamo žodžio galia buvo nepaprastai didelė. Regėjosi, kad kartojami šimto metų senumo istorija, tik daug platesniu mastu, daug sparčiau. Kaip ir senieji knygnešiai, sąjūdininkai iš pradžių neakcentavo politinės savo veiklos pobūdžio. Pirmiausiai tai buvo *lietuviškos socialinės būties* kūryba. *Sąjūdžio žinios* ir kiti nelegalūs, visą kraštą apėmę leidiniai kartojo, kad jie – moralinės žmonių jėgos šaltinis. Vasaros pabaigoje *Sąjūdžio žinios* paskelbė spaudos koncepciją, kuri teigė: “*Sąjūdžio žinios* – dorovinis visuomenės balsas, demokratijos mokykla. Laikraštyje vystomos laisvos diskusijos moralinės atsakomybės ir pakantumo oponentui dvasia”.(13)

Tuo būdu dvasinė istorinių epochų giminystė paliudijo knygnešio simbolinės figūros

Literatūra

1. *Lietuvių enciklopedija*, t. 12. Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1957, p. 160–162.
2. *Lietuvos istorija*. Red. A.Šapoka. Kaunas: Švietimo ministerijos leidinys Nr.479, 1936, p. 1.
3. Juozaitis A. *Nepriklausomybės kryžkelė*. Vilnius: Liktarna, 1992. p. 118.
4. Merkys V. *Lietuvos valstiečiai ir spauda XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje*. Vilnius: Mintis, 1982.
5. Ten pat, p. 21-23.
6. *Lietuvių enciklopedija*...
7. Vytautas Merkys... p. 41.

Summary

Article deals with the problem of social and historic being as the mainstream of the national rebirth. The strife for a real-being was the utter problem for the Lithuania national revival in XIX c. The activities of book-carriers has been the most acceptable form of the liberation movement. The symbolic fig-

Įteikta 2001 05 11
Pateikta spaudai 2001 07 02

Arvydas Juozaitis
LFSI Saltoniškių 58, Vilnius
el.paštas: Jarvydas@takas.lt

būtiškąją reikšmę. Istorinis faktiškumas atgimsta iš veiklos, kuri ir po šimtmečio liudija lietuviybę esant svarbesne už ideologines išsivadavimo sroves. Toks tautos konstituavimosi būdas.

Visa kita – smulkesnė, antro laipsnio realybė, žmonių įsitikinimai ir veikla. Visa, kas baigiasi, gali būti ideologiškai interpretuota; gali būti manipuluojama faktais, vienus nutylint, kitus pervertinant. Tai – „antrinės sąmonės“ sritis, taurė, pripildyta ideologijos.

Knygnešių sąjūdis – archetipinė lietuviškos veiklos forma, lietuviškasis istorinis *faktiškumas*. Naujųjų knygnešių – Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis – atgaivino tą archetipą, suteikė jam naują demokratiškesnę tikrovę.

Gyvieji Lietuvos valstybės istoriniai simboliai – toli nuo teorinių istorijos problemų.

8. Daugirdaitė-Sruogienė V. *Lietuvos istorija*. Chicago: Lietuvių istorijos draugija, 1987. p. 322.
9. Ten pat, p. 313.
10. Trumpa V. *Lietuva XIX amžiuje*. Chicago: Algimanto Mackaus knygų leidimo fondas, 1989, p.37.
11. Ten pat, p. 95.
12. Žr.: *Lietuvių nacionalinio išsivadavimo judėjimas*. Vilnius: Mokslas, 1987, p. 114-170.
13. Juozaitis A. Sąjūdžio žinių koncepcija. *Sąjūdžio žinios*. Vilnius, 1988. Nr. 31.

ure of book-carrier is underlined in this survey as the central historical subject not only for 19 c. The vitality of the symbol is obvious for the all modern life. It links the 20th c. of Lithuania with the history of the country and its mentality at the end of 20 c.

Vygantas Vareikis

Memellander/Klaipėdiškiai Identity and German-Lithuanian Relations in Lithuania Minor in the Nineteenth and Twentieth centuries

Santrauka

XX a. lietuvių istoriografijoje retai svarstyti Klaipėdos krašto gyventojų (klaipėdiškių/memelenderių), turėjusių dvigubą, panašų į elzasiečių, identitetą klausimai. Paprastai šioji grupė tapatinama su lietuviais, o klaipėdiškių identiteto reiškiny, jų politinė orientacija XX a. pirmoje pusėje aiškinami kaip aktyvios vokietinimo politikos bei lietuvių tautinės sąmonės silpnumo padariniai. Straipsnyje nagrinėjami klausimai: kaip Prūsijoje (Vokietijoje) gyvenę lietuviai, išlaikydami kalbą ir identiteto savarankiškumą, vykstant akulturacijai, perėmė vokiečių kultūros vertybes ir socialines konvencijas; kokie politiniai veiksniai formavo Prūsijos lietuvių identitetą ir kaip skirtingas Prūsijos (ir Klaipėdos krašto) lietuviškumas veikė Didžiosios Lietuvos lietuvių pažiūras.

1.

The history of Lithuania and Lithuania Minor began to follow divergent courses when, during the Middle Ages, the Teutonic Knights conquered the tribes that dwelt on the eastern shores of the Baltic Sea. Lithuanians living in the lands governed by the Order and then by the dukes of Prussia (after 1525) were strongly affected by German language, lifestyle and culture. The acculturation process increased during and following the Reformation. Gradually the Prussian Lithuanian adopted German cultural values and social conventions whilst retaining a separate identity and the Lithuanian language. What factors, then, formed the Prussian Lithuanian and what effect did the differentiated Prussian and Klaipėda Region Lithuanicity have on the national consciousness of those living inside the Grand Duchy of Lithuania (Greater Lithuania, *Didžioji Lietuva*)?

The *Mažlietuvis* was formed under many years of political allegiance to German Prussia.

Living in a German state the *Mažlietuvis* was naturally prevailed upon to integrate into state political life and naturally became bilingual in German and Lithuanian. Especially after the industrialisation and modernization of Prussia the *Mažlietuvis* was bilingual. This bilingualism is a constant characteristic up to the end of World War Two, when Zero Hour changed the demographic and geopolitical situation in the eastern Baltic Region. Many Lithuanian inhabitants of Lithuania Minor found it difficult to answer the question: “what is your native tongue, German or Lithuanian”? In the second half of the 19th century as a result of Bismarck’s *Kulturkampf*, German came to dominate public life according to national law and Lithuanian began to be pushed out of Prussian schools. Thus it is no surprise that German entered the daily life of the ethnically Lithuanian family primarily through the influence of the school-room, when children returned from their classes

to speak *plattdeutsch* with their parents. By 1900 Lithuanian pupils usually spoke German. According to official Reich statistics in 1871 Lithuanians led other imperial national minorities in the table of who spoke good German: 45% of Lithuanian schoolchildren spoke German well, as opposed to 32% of Moravians, 9% of Rhineland wallons, 16% of Poles in Western Prussia, 17% of Danes, 32% of Czechs. The best figures were achieved by Dutch schoolchildren (99%)¹, but Dutch is of the same linguistic family as German, which is distinctly separate from the Baltic Group. These statistics reveal not that Lithuanians are more linguistically capable but that their degree of acculturation was higher, their ethnic consciousness lower than those of Czechs, Poles and those Lithuanians dwelling in the Grand Duchy, then part of the Russian Empire. The national movement that took root in the Grand Duchy in the second half of the 19th century was essentially an ethno-linguistic movement devoted to the preservation of the Lithuanian language. Following the failed Uprising of 1863 the imperial prohibition of books printed with Latin characters in the Russian Empire encouraged the illegal publication and distribution of Lithuanian texts in eastern Prussia.

2.

Polish aspirations and opposition to German language and the influence of German in Western Prussia was also conditioned in part by reaction to Bismarck’s legislation towards the Catholic Church and Polish Minority. This policy led Polish villagers to form a *Polonische Wirtschaft* to counter the influence of the depolonised nobility which Bismarck attempted to exploit. The Polish peasant may well have remained faithful to the Kaiser if his religion had not been persecuted and his language out-

lawed, and thus little by little he came to regard himself once more as Polish.

Polish language, from the 18th century, had been stronger as a cultural medium in Lithuania than in Poland. In contrast to the Latinized nobility of the Polish Kingdom, the nobility of the Grand Duchy of Lithuania had the Polish language as a means of setting themselves apart from the Lithuanian or Ruthenian peasantry. Under the Russian Empire Polish became a general force for unity, it united the nobility with peasantry, pushing them together towards a common cultural heritage. The Polish language became an essential touchstone for the Polish nationality. In the phrase of the Polish poet Julian Tuwim’s (1894-1953) it was their “*Ojczyzna-Polszczyzna*” (Their Motherland and their Polish Essence).² For the Lithuanian peasantry of the Grand Duchy too language became synonymous with the idea of motherland, not merely by association but it also naturally became the touchstone of the newly emerging modern Lithuanian identity. In the Grand Duchy in second half of the nineteenth century to speak Lithuanian was to pronounce one’s ethnic national identity as separate from the Poles. Czesław Miłosz characterises the Lithuanians as a people born of philology. The practical centre of national revival was Lithuania Minor, although the revivalist ideas that strengthened Lithuanian identity culturally and, after 1918, politically, had no echo in Lithuania Minor.

The Lithuanian language and its preservation were not such pressing problems in Lithuania Minor as in the Grand Duchy where language expressed common identity and was the one real element uniting the nation. In Lithuania Minor Lithuanians was drawn into bilingualism. This social stratum was dominated by Low German blent with Lithuanian loanwords. In the words of Eduard Gisevius the

lietuvininkai spoke “a motley blend of Lithuanian and German”.

German was a natural means of communication in the linguistically diverse Baltic region from the days of the Hanse. Low German was *lingua franca* in Baltic, David Kirby write, the language of commerce and navigation, and on occasion of diplomacy. It was also the language of a colonising ruling class. The influx of settlers from Germany into the eastern Baltic lands was weaker than in the southern Baltic and the rigid exclusivity of the German urban upper classes and the landowners placed obstacles in the way of any wholesale Germanisation of the native population.³ Those who did not speak German became excluded from many activities. Other languages were little spoken in Lithuania Minor. There were not many Jews in the district and contact with them took place at a commercial rather than a cultural level.

In the Grand Duchy, the western gubernias of the Russian Empire at the end of the 19th century Lithuanian was peripheral in the polyethnic, multicultural towns that were home to Jews, Poles, Russians and Germans and it seemed doomed to extinction in those places. Norman Davis poignantly describes what seemed to be a hopeless situation:

*The Lithuanian language, like the Gaelic language of the Scots in Scotland, had only survived in the remoter rural areas, and in certain segments of the peasantry. It was normally spoken by any significant group in the country's capital, Vilnius(Wilno), whose Lithuanian population at the last Tsarist Census in 1897 reached only 2 per cent. It had no settled written form, and no literature of note<...> No seriously imagined that they could become a serious political factor. But they did.*⁴

Leaders of the Lithuanian national revival stressed the importance of the Lithuanian lan-

guage, mythologising and politicising its essence so as to provide a weapon to fight the “alien” Polish tongue. To a Lithuanian subject of the Kaiser living in eastern Prussia German was not an alien tongue and he did not need to stress to heavily language in his claim to be *homo lituanicus* as did his cousins in the Grand Duchy. This provides us with a clear example of the difference between Lithuanians on either side of the Nemunas River. The Lithuanians of eastern Prussia were connected with Lithuanians across the Nemunas by a passive language rather than an active national revival mythology.⁵

4.

In the Klaipėda Region which between 1924 and 1939 was an autonomous region of the Lithuanian Republic, bilingualism was natural. Language in the Lithuania Minor was a very flexible means of communication, with speakers moving easily from one language to another. A microcosm of this situation can still be found when after a long period of separation two elderly Memelland matrons, one from Lithuania, the other from Germany, meet. They speak Lithuanian and German as need arises, even though German dominates the exchange.

A similar situation occurred in villages within the Grand Duchy in the middle of the last century when Lithuanian began to replace Polish and a hybrid dialect, *po prostu* developed, intertwined with Russian words. However, in the Lithuanian Republic (especially following A.Smetona's coup in 1926) Polish was spoken only by Poles and Polonophiles. For a Lithuanian it became natural and a sign of his patriotic sentiment to speak Lithuanian. In the villages of the Klaipėda Region Lithuanian and German were used freely as need dictated. It was natural for a Memellander to be Lithuanian and speak German - this at a time when to be

Lithuanian and speak Polish amounted to treason and anti-national activity in Greater Lithuania. It would be useful, perhaps, too digress a little and fill in the political background to life in the Klaipėda Region between 1923 and 1939. Longaeval subjection to the German Reich formed a paternalist tradition: loyalty to the King-Kaiser and the local squire. Peasants in Lithuania Minor were conservative, obedient to authority and inclined to maintain their traditional ways of life. Although we encounter strong strains of self-respect among the peasantry influenced by Protestantism, the sense of duty and loyalty inspired by congregational preachers was even stronger. The German journalist from Viena Otto Glagau wrote this of the conservatism and obedience of the Lithuania Minor peasant:

*The Prussian Lithuanian is not only a faithful subject but also an easily trained soldier. For his dutifulness and obedience, verging on the powerless, you could not wish for better muster material; he fights valiantly and fearlessly in all battles; if he has served in the army he is eternally proud of his achievement and bears himself with such decorum which is clear from his words and actions on every relevant and irrelevant opportunity.*⁶

In his ethnographic studies of Lithuania Minor Eduard Gisevius (1798-1880) says that the village youth of Bitėnai were very keen to adorn themselves with military caps and short pipes which were the essential outfit of the village dandies.⁷ Military service with its smart uniform attracted Prussian Lithuanians and was an object of pride.

5.

Lithuania Minor was home to a strong congregational movement - the evangelical fellowships or *Versammlung* - led by preachers. These were similar to the pietist movements estab-

lished in Germany. Evangelical fellowships was certain societies of worship the members which say prayers at home. In Lithuania Minor these congregations date from 1732 when German colonists, who did not want to convert Catholicism emigrated from Salzburg to Lithuania Minor. The congregational were a unique phenomenon not only in Lithuanian religious history, but also in North-East European Protestantism. The main centres of congregational movement were towns of Priekulė in the Šilutė district and Tilsit (Tilžė). In Priekulė at the end of 18th century the old type of congregation (main principles of the old fellowships were worship, poverty, fast, kindness, justice, honesty and patience) called *klimkiškiai* was founded by Klimkus Grigaitis (1750-1825).

The *klimkiškiai* required rejection of bodily pleasures and worldly delights: abstinence from alcohol, tobacco, satanic card playing, wicked books, physical pleasure. The old congregation forbade its members to read the secular press, sing folk songs, attend concerts or dances, sports grounds or take part in the activities of certain German and *Mazlietuvis* organisations (*Birutė* or the Tilsit Lithuanian Songsters Association). German entertainments and dances earned their displeasure as did modern European fashions in dress, all this in their eyes was backsliding and sin. The principles of the Religion bound the congregational with the village, the land, native language and stressed the superiority of (Lithuanian) tradition over modern German influence. Lithuanian spirit was maintained by the members of this close organization in accordance with strict requirements for the Lithuanian language and by permitting hymns (*giesmės*) in Lithuanian only.

The new gathering *kukaiškieiai* was founded by Kristupas Kukaitis (1844-1914) in the Tilžės district. This new gathering was not so strict in secular life (entertainments, cloth-

ing, education in German cities, like Königsberg) as the old one, *klimkiškiai*, had been.

The congregational movement in Lithuania Minor, Arthur Hermann asserts, attracted approximately 40% of Lithuanian adults.⁸ Such a spontaneous, unofficial church movement was unique. In the Grand Duchy there was no strong Christian movement independent of the Catholic Church. V.Gaigalaitis, J.Pauper, F.Tetzner regarded the congregationalists as servants of Lithuanianism who preached the Word of God in the native language and thereby halted the Germanisation process. However, since the congregationalists also preached obedience to the Powers that be, duty and opposition to modern innovations, they quelled any sense of opposition among the Prussian Lithuanians and induced them to surrender to fate. Fearing that children might abandon their national traditions, the congregationalists attempted to prevent children being sent to larger towns such as Königsberg to attend school or make a career. Moreover the town represented a den of iniquity to the village mind. The congregationalist movement turned the *Mažlietuvių* in on themselves. There formed an obedient, devout, God-fearing, honest Lithuanian type who did not seek a career or higher education. On the one hand the preacher tradition made independent, on the other he became dutifully obedient thanks to his loyalty to the powers that be ordained from God on earth. Moreover, the congregationalists were set against Catholic Lithuania which they termed "Muscovite". All the national revival movement's ideas were alien to them.

6.

In the 19th century the aim of the more politically active Prussian Lithuanians, as expressed through the petitionary movement (sup-

ported by the congregationalists), was the preservation of the right to teach children Lithuanian in schools (threatened by Bismarck's reforms). The essential need to preserve the Lithuanian language (and Lithuanian *Ehre*) was expressed poetically, expressively and sentimentally not by a Lithuanian but by a German, Georg Julius Justus Sauerwein (1831-1904), who wrote the *Mažlietuvių* anthem:

*Als Litauer sind wir geboren
Als Litauer soll'n wir bestehn.
Die Ehre ist uns angeboren.
Sie darf uns nie verloren gehn.*

*Lietuvninkai mes esame gimę,
Lietuvninkai mes turim būt.
Tą garbę gavome užgimę,
Tą ir neturim leist pražūt.*⁹

Under the influence of the 18th century Enlightenment ideals Sauerwein depicted them as suffering aborigines whose rights became the subject of increasing liberal intellectual interest during the 19th century. The way of life of the Prussian Lithuanian, his archaic traditions and most especially his archaic language which fascinated German philosophers such as Herder, who included eight Prussian Lithuanian songs in his collection *Stimmen der Völker in Liedern*, ethnographers, journalists, writers such as Sudermann, who realistically introduced a positive image of the *Mažlietuvių* into his descriptions of Lithuania Minor in the German cultural context. Lithuanian local colour (ethnic chic) served Sudermann's artistic requirements and thus the real Lithuanians, fisherfolk, farmers in the almost sterile swamp, and their real lives appeared only superficially in his works. For Sudermann Lithuania Minor was a stage setting for him to play out his stories in a mixture of High German and *Lokalfarbe*.

Sauerwein was an exception to this tradi-

tion among German Lithuania-fanciers. He was a genuine Lithuanophile. Like other Germans in the Baltic and Central Europe, he sought to defend the rights of local native populations and raise their cultural and moral level. The first efforts at Estonian literature were made by Estophile Germans such as J.Luce and A.Huppel. Through the latter some Estonian folk songs were included in Herder's famous collection. Later the first Estonian song festivals which took on the form of national demonstrations, were supported likewise by the *Baltdeutschen*. Johan Voldemar Jannsen had organized the first singing festival (1869) with the full consent of the German ecclesiastical and lay authorities. In fact, Germans figured as representative patrons of the festival, which was held to commemorate the fiftieth anniversary of the liberation of the peasants.¹⁰

The founders of the Czech organisation *Sokol* which took on a nationalist character were also of German origin: Miroslav Tirsch, Heinrich Fugner, German businessmen of Prague, who later became "Czechs".¹¹

At the end of the 19th century a whole host of German philologists and historians Ch. Bartsch, O. Kolberg, A. Nesselmann, A. Schleicher, F.Tetzner, E. Gisevius, A. Bezzenberger *inter alios* collected Lithuanian folklore, tales, sayings and translated Lithuanian material into German. They were interested mainly, of course, by the archaic (one hesitates to say primitive) nature of Lithuanian language and customs, folklore elements, peculiarities. Such interest sprang from the *Sturm und Drang* movement, romanticism and the traditions of Herder, when the highest value was placed on a man's right to express himself in his native language, the characteristics of each people's culture, customs, folklore, language. We may consider Sauerwein as part of this long tradition too. For him defence of the rights of the

Lithuanian language was part of his German consciousness. Sauerwein's sentimental Lithuanian verse may be regarded as the German Lithuanophile's paternalist view of the *Mažlietuvių* as lesser beings with a deeply inbred sense of duty and loyalty to the Kaiser. The poem published in the Lithuanian "The Dawn (*Aušra*) Calendar" of 1884, *Als Litauer sind wir geboren* where he invites people to speak Lithuanian boldly, ends with a eulogy to the Kaiser:

*Den Kaiser wollen wir wohl ehren,
Sind auch dem Reich ergeben stets,
Doch kann dem Herzen niemand wehren
Das Innigste - nur litau'isch geht's.*

*Vis ciecorių viernai mylėsim,
Mylėsim ciecorystę vis,
Tikt, kas širdy yr' iškalbėsim
Lietuviškomis lūpomis.*¹²

Sauerwein wrote German and Lithuanian verses for the Lithuanian Girls' Delegation. This delegation was received in December 1878 by the Kaiser, Wilhelm I and his wife, Victoria. This delegation begged favour to preserve the Lithuanian language from extinction and, standing by Otto Glagau's words concerning *Mažlietuvių* loyalty to the throne and pride in serving in the Prussian army, stressed that after Napoleon invaded Prussia in 1806 only the Lithuanians remained loyal to the House of Brandenburg:

*Auch, als einst durch Gottes Walten
Deutschlands Stern zu Boden lag,
Hat der Littau'r Treu' gehalten,
Bis der Feind zusammenbrach.*

*Vokietija veik pražuvo
Valdant syk jau neprieteliamas,
Vien lietuvininkų viernas buvo
Viern's kareiviams vokiečiams.*¹³

7.

The Lithuanians of Lithuania Minor were politically indifferent. As a result, a sharp discussion of nationhood did not arise: there was no radical choice “Either Lithuanian or German, not both” to be made. However, at that time in the Grand Duchy the choice between being a Lithuanian or a Pole was marked *modus vivendi*: the physician Vincas Kudirka moved from almost being a fanatic Polonophile, ashamed to speak Lithuanian like a peasant, to become a fanatical Lithuanophile, and leader of the liberal wing of the national revival movement. At the end of the nineteenth century the Prussian Lithuanian held no ambition to remove Lithuania Minor from Prussia and during the period of national revival remained doubtful generally of any need to unite the territory with the Grand Duchy. Vincas Kudirka scolded the *Mažlietuviai* for their passivity and for writing comparatively little in the Lithuanian prints:

*Finding scant information about the Mažlietuviai in our newspapers, it seems that they do not know these newspapers, that they are separate from the Lithuanians living under the Muscovite yoke or, that in Lithuania Minor there are no Lithuanians who care for their Lithuanicity, who would be able to write something about the state of their brethren there.*¹⁴

Lithuanian candidates to the Prussian Landtag and the Reichstag barely gained enough votes at the end of the century to become members of these bodies. In the 1893 Elections J. Smakalys received 19% of the vote in the Memel-Heydekrug constituency, the farmer Dovas Zaunius gained 4.5% for the Tilsit - Landau seat, Simonas Angaitis at Ragnit - Pilkaln - 3%, and in Labiau - Wehlau Jurgis Lapaitis managed to scrape a mere 41 votes.¹⁵

In later elections (1898, 1901) two Lithuanian members were elected to the Reichstag. Lithuanian voters tended to support German Conservative representatives. The Lithuanian language was championed most actively by Dr Vilius Gaigalaitis who was elected to the Prussian Landtag for Šilute. He held that seat until 1918. His speeches in the Landtag in support of the language was a moral exhortation rather than a political demand. The aims of Lithuanian politicians were exceptionally cultural in nature. There were no political aspirations, the more so as even in nationally more active Greater Lithuania politico-territorial aspirations, where Lithuania Minor was concerned, were unrealistic. Moreover the congregationalists regarded politics as unnecessary worldliness, which distracts men from God.

At the end of 1917, assessing the Lithuanian Act for Restored Independence (11th December, 1917), according to which Lithuania was to be restored in union with the German Reich, after Antanas Smetona's lecture on the German Question for the Berlin *Adlonas*, Vilius Gaigalaitis said that “it does not enter the head of a single Prussian Lithuanian to secede from Prussia and snuggle up to the new Lithuania”.¹⁶

The petitionary movement in the Baltic provinces began in Estonia in 1864. It was directed against the influence of the German *Ritterschaften* and in favour of the propagation of the German language. In 1864 Estonian delegation, comprising representatives from 24 communities, presented a petition to the Russian Tzar with demands such as legal reforms to give the Estonian equal rights and to make Estonian language of the courts. To limit the role of German language, the Estonian delegation proposed that Russian should be taught even in the village schools.

Lithuanian activists in Lithuania Minor with the assistance of German Lithuanophiles

organised a mass collection of signatures for Prussian Authorities, seeking to defend the use of Lithuanian in schools and churches. Such petitions were organised in 1879, 1882, 1892, 1902 and 1904. The signing and presentation of a petition was a legal form of action and was in accordance with the Lithuanian tradition of loyalty and respect for the Prussian Authorities. In the autocratic Russian Empire the struggle for rights (especially as concerned religion) took on the form of bloody uprisings against the repressive structures of Russian rule. The attempt made by the Russian authorities in 1893 to destroy the church, convent and graveyard at Kražiai provoked the opposition of the local *Žemaitijan* population which was subdued by Cossack troops. In *Varpas* (The Bell) of 1892 Vincas Kudirka commented on the Petition delivered to the Prussian Education Ministry in the following way: “*blessed are the Lithuanians of Prussia! They can petition. Under the Muscovite yoke Lithuanians cannot and dare not do that, for they know in advance that each petitioner is regarded by the authorities as a rebel*”.¹⁷ The right of petition was legalised in Russia in 1904.

The petitionary movement included a section of politically active and most nationally conscious Prussian Lithuanians. The movement became more popular as a result of Prussian repressive measures under the *Kulturkampf* programme. From c.1870 Prussian policy in Lithuania Minor changed. By edict of Bismarck and the Prussian Minister of Religion and Education Falck from October 15, 1872 all foreign languages (especially Polish) were forbidden in Prussian schools. In 1876 German was made state language in Prussia, although exceptions were made for Lithuanians and Mazurians. In 1879 16,000 Lithuanians signed a petition to Kaiser Wilhelm I and the 1892 petition bore 19,537 signatures. 27,765 signatures, mostly of people from the Tilžė, Klaipėda and Šilutė dis-

tricts, were inscribed on the 1896 petition concerning the teaching of Lithuanian in schools. This was the largest petition.

8.

In the second half of the nineteenth century Lithuanian life and traditions were sharply influenced by industrialisation processes which had begun in Germany. Germany's central and western provinces experienced an economic boom after 1871 while the eastern German provinces entered a depression. Eastern Prussia was flooded with cheap products from western parts of the Reich. The flood of cheap grain to Europe from America and proximity to another agricultural giant, Russia, weakened the farming potential of East Prussia. In the second half of the century market prices for grain fell constantly. As peasant farmers suffered from the crisis, migration began from Prussian peasant regions to the western industrial provinces where there were jobs and wages were twice the size of those in the east. The outflow of seasonal farm labour in the 1870s (their wages were lower in Prussia but still higher than those in *Žemaitija*) also fostered emigration to the western provinces. According to the calculations of the Polish historian A. Münch 17,000/18,000 peasants migrated annually to the west for seasonal labour.¹⁸ The Lithuanian population also decreased as a result of social mobility, since emigration from Gumbinė (Gumbinnen), the most heavily populated Lithuanian district, was the highest. Migration processes merely served to consolidate the national-social structures which had formed in Lithuania Minor: Lithuanians remained villagers because village emigration to the west where Lithuanians, free from their native village influence, assimilated heavily, and Germans remained in the towns.¹⁹ In the 1870s 6% of the burghers of Ragainė (Ragnit), 5% of those in Klaipėda, 4% of the

population of Tilžė (Tilsit), where the main Lithuanian presses were and which formed the heart of the literary activities of the Lithuanian national revival movement, were Lithuanian.²⁰ As the depression deepened the towns required no additional members of the work force and Lithuanians became enclosed in the villages. The traditions and culture of the *Mazlietuviai* also changed under German urban influence, traditional clothes were no longer worn and in their place were simplified versions of new European fashions.

We notice wider economic contacts between Lithuanians and Germans although closer cultural and intellectual relations did not exist between members of these two ethnic groups. *Mazlietuviai* culture was village culture which regarded German urban traditions as alien and the anti-town congregationalist movement regarded urban values as sinful. Until there arose large political conflicts with the Lithuanian majority in the Klaipėda region, the German view of local Lithuanians was warmly paternalistic. The paucity of contacts between the two ethnic groups was underscored further by the lack of a joint Lithuano-German intelligentsia. In Polish and Lithuanian relations there existed a borderline group of those who regarded themselves as *gente polonus, natione lituanus*. They carried on the gentry traditions of the Polish-Lithuanian Commonwealth-Mykol Römer, Ludwik Abramowicz, Jozef Mackiewicz (and today, Czesław Miłosz). There were people who lived on the German-Mozurian, German-Polish cultural frontier and expressed a dual identity and strong cultural essence: e.g. Günter Grass (born in Gdansk) and Siegfried Lenz from Mozuria.

However, Lithuania Minor had no intellectuals with a sense of dual identity. The poet and writer Johannes Bobrowski (1917-1965) of Tilsit used local colour (words, scenes, specifi-

cally Lithuanian customs) as the *Gestus des Sprechens* in his work. "I grew up by the Nemunas where Poles, Lithuanians, Russians, Germans dwelt together and everywhere there were Jews", wrote Bobrowski.²¹ However, he was a German employing local colour, mixed vocabulary and feeling a strong tie to his homeland. Georg Sauerwein called himself a Lithuanian even though he composed verse in German:

*Ich bin deutschland hergekommen,
Doch neugeboren Litauersohn,
Bin lieb von Litauen angenommen -
Im Herzen bin ich Litauer schon.*

*Aš, norint vokiečių, rods gimtas
Persigimdžiau lietuvninku.
Meilingai Lietuvoj priimtas
Lietuvninks širdžia pats esu.*²²

But really he remained a German. Hermann Sudermann was another German who wrote sympathetically of Lithuanians. Vydūnas, who wrote about Germans was himself a Lithuanian, as was the most famous writer of Lithuania Minor, Ieva Simonaitytė.

Local people, both Lithuanians and Germans, were linked by a *genius loci* and shared Heimat traditions. The Klaipėda Region (Memelland) was the distant outback of East Prussia, noted only for its part in the emancipation of the Prussian serfs. Siegfried Lenz, living on the cultural frontier of German and Mozurian depicts the simplicity of his native land in the *So zärtlich war Suleyken* thus:

Meine Heimat lag sozusagen im Rücken der Geschichte; sie hat keine berühmten Physiker hervorgebracht, keine Rollschuhmeister oder Präsidenten; was hier vielmehr gefunden wurde, war das unscheinbare Gold der menschlichen Gesellschaft: Holzarbeiter und Bauer, Fischer, Deputatarbeiter, kleine Handwerker und Besenbinder.

The sense of homeland and common exchange in German united Germans and Lithuanians in Lithuania Minor. Here formed the Memellander/*Klaipėdiškis* type, mostly of Lithuanian origin, strongly influenced by German culture and language. He is similar to the Alsatian (of German origin but dominated by French cultural values) type. Such a type may be found also in central European towns such as Prague. The Czech revival leader Heidrich Fügner described himself as: „I was never a German. I am a citizen of Prague, a Germanophone citizen of Prague“.²³

Memellanderers defined themselves separately not by ethnicity but by birthplace. Traditionally they were more inclined towards the German element and German structures but they did not regard themselves as German. They did not regard themselves as Lithuanian either - those they called *Žemaitijans* or Russian Lithuanians who were different from them and they stressed this difference by their way of life, work ethic, order, and the Protestant Religion. After World War One German propaganda attempted to heighten these differences, asserting that between Russian Lithuanians, *Žemaitijans* and the Lithuanian population of the Reich there lies a vast cultural and economic gulf, as between Asia and Europe. Simonaitytė writes in her memoirs, that while still an adolescent she understood that Catholic *Žemaitijans* are not the same as we Protestants. According to her, these *Žemaitijans* "endlessly praised German order and hated Luther".²⁴

9.

According to the pre-war Lithuanian view, the Memellanders were Germanised Lithuanians who should be re-Lithuanised. Traditional Lithuanian historical scholarship, also failed to leave separate room for Memellander, accounting them Lithuanian. According to sta-

tistics from January 20, 1925 in the Klaipėda region 59,315 declared themselves German, 37,626 Lithuanian and 34,337 called themselves Memellander/*Klaipėdiškiai*.²⁵ Lithuanian scholars from the interwar author Rudolfas Valsonokas to modern authors such as Petronėlė Žostautaitė and Zigmantas Zinkevičius regard the *Klaipėdiškiai* simply as Lithuanian.²⁶ The existence of a local identity is relegated by these authors to the realms of weakness of national consciousness.

By the Treaty of Versailles the Klaipėda Region was cut off from the German Reich and following the 1923 Lithuanian *coup d'état* was handed to Lithuania. The Memel Convention of May 8 1924, signed at Paris by Representatives of the British Empire, France, Italy and Japan, granted the region autonomous status within the Lithuanian Republic. East Prussia became a German island, a strong centre of German nationalism, surrounded by Polish and Lithuanian territory. German cities as Tilžė and Klaipėda were characterised by a chauvinistic spirit. In the German communities of the Klaipėda Region as in other places in East Prussia, the *Deutschtumerei* became strong.

Between 1919 and the Paris Convention of 1924 there was considerable diplomatic and political struggle over the separate status of the Klaipėda Region. In the Region there grew up a strong *Arbeitsgemeinschaft für den Freistaat Memelland* which enjoyed the support of the majority of the local population. At the end of 1921 the *Arbeitsgemeinschaft* organised a referendum and petition among local inhabitants in favour of a freistaat. According to established rules, every local inhabitant, resident in the Region since January 10 1920, or those whom had been permitted by the Evacuee Committee to reside there, had the right to take part in a plebiscite. The supporters of the movement for a Freistaat (among whom there were no

Lithuanians) issued the Yellow Book “Memel” in 1922 to support their demands. This Yellow Book stressed the separate political, economic and cultural nature between the Region and the Lithuanian Republic as established in 1918. The community of local and regional identity was stressed rather than the German past and Germanicity of the Region. This propagatory text employs such terms as “Wir Memelländer” and “memelländische Bevölkerung”.²⁷

Lithuanian influence in the region was weaker between the Wars than the German. The political determination of the *Klaipėdiškiai* to vote for German parties rather than Lithuanian ones was stable and strong: between 1925 and 1939 Lithuanian parties never won more than 20% of votes in elections to the Regional Landtag and in the 1926 Lithuanian General Election all five seats in the Region fell to German Members.

Between the Wars German and Lithuanian disputes were particularly sharp in the Region in matters of religion and culture. These dis-

putes arose mostly out of language, educational and religious questions. The ecclesiastical dispute over the affiliation of the Evangelical Church in the Klaipėda Region was even termed a *Volkstumkampf*. It was stressed that Pastor V. Gaigalaitis was expelled from the Königsberg Consistory in 1919 for having taken part in the Prussian Lithuanian Council which sought to join the Region to Lithuania. However, in 1923 he spoke out against the enforced introduction of Lithuanian into schools in the Region. Ethnic tension between inhabitants of the Region during the Ecclesiastical dispute was greater but it should be stressed that parishes did not divide into ethnic camps. In March 1939 the majority of Memelländer greeted the reunion with the Reich with joy. In 1945 following the Soviet appropriation of the Region, the *Klaipėdiškiai* experienced persecution and exile. The German-Lithuanian dispute over the Region and long tradition of coexistence between the Germans, Lithuanians and *Mazlietuviai* came to the end.

Išnašos

¹ Dakenis K. *Auszra ir jos gdynė*. Kaunas-Marijampolė: Dirva, 1933, p. 13.

² Davies N. *God's Playground. A History of Poland. 1795 to the present*. Oxford: Oxford university press, Vol. 2, 1981, p. 21.

³ Kirby D. *Northern Europe in Early Modern Period. The Baltic World 1492-1772*. London and New York: Longman, 1993, p. 25.

⁴ Davies N. *Ibidem*, p. 69.

⁵ Kavolis V. EPOCHŲ SIGNATŪROS. Kn.: *Žmogus istorijoje*. Vilnius: Vaga, 1994, p. 447.

⁶ Otto Galgau. Kn.: *Lietuvninkai. Apie Vakarų Lietuvą ir jos gyventojus XIX amžiuje*. Vilnius: Vaga, 1970, p. 242.

⁷ *Ibidem*, p. 117.

⁸ Hermann A. Das Nationalbewußtsein der litauischen Lutheraner in Preußisch - Litauen und in Litauen. – Sonderdruck, Lutherische Kirche in der Welt, 1988/35, p. 123.

⁹ Sauerwein- Gedichte. Rugštaus vyno eilėraščiai. Hg. Alferd Franzkeit. Wehrbleck & Vilnius: Ewald Hein / Melinda-Bucherverlag, 1993, p. 26-27.

¹⁰ Uustalu E. *The History of Estonian People*. London: Boreas Publishing Co., 1952, p. 129.

¹¹ Nolte C. *Our Task, Direction and Goal*. The Development of the Sokol National Programm to World War. In.: *Die Slawische Sokolbewegung Beitrage zur Geschichte von Sport und Nationalismus in Osteuropa*. Hg. D. Blecking, Dortmund: Forschungsstelle Ostmitteleuropa, 1991, p. 38.

¹² Sauerwein- Gedichte. *Ibidem*, p. 26 - 27.

¹³ Sauerwein- Gedichte. *Ibidem*, p. 102 - 103.

¹⁴ Kudirka V. Tėvynės varpai 1892/2. Kn.: Kudirka V. *Raštai*. Vilnius: Vaga, 1990, t. 2, p. 503.

¹⁵ Vileišis V. *Tautiniai santykiai Mažojoje Lietuvoje ligi Didžiojo karo istorijos ir statistikos švietimoje*. Kaunas: Politinių ir socialinių mokslų instituto leidinys, 1935, p. 169 - 170.

¹⁶ Ivinskis Z. Lietuvos padėtis 1917 metais ir vasario 16 d. akto genezė. - *Židinys*, 1938/5-6, t. XXVII, p. 627.

¹⁷ Kudirka V. *Ibidem*, p. 503.

¹⁸ Gudas K. *Mažosios Lietuvos lietuvių tautinė padėtis XIX a. pabaigoje kanclerio O. Bismarko administracijos valdymo*

metais (1871-1890). Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1992, p. 20.

¹⁹ See: Vareikis V. Migrationsprozesse und der Wandel der sozialen Struktur Kleinlitauens. In.: *Selbstbewusstsein und Modernisierung. Sozialkultureller Wandel in Preußisch-Litauen vor und nach dem Ersten Weltkrieg*. Hg. R. Traba. Osnabrück: Fibre Verlag, 2000, p. 55 - 68.

²⁰ Vileišis V. *Ibidem*, p. 165.

²¹ Bobrowski J. *Gesammelte Werke*. Berlin: Rowolt, 1987, Bd. 4, p. 335.

²² Sauerwein- Gedichte. *Ibidem*, p. 38-39.

²³ Nolte C. *Ibidem*, p. 39.

²⁴ Simonaitytė I. *Ne ta pastogė*. Vilnius: Vaga, 1962, p. 379.

²⁵ *Lietuvos statistikos metraštis 1927-1928 m.* Kaunas, 1929/2, p. 4 - 5.

²⁶ Valsonokas R. *Klaipėdos problema*. Klaipėda: Rytas, 1932, p. 267-269. Žostautaitė P. *Klaipėdos kraštas 1923-1939*. Vilnius: Mokslo, 1990, p. 55. Zinkevičius Z. *Lietuvių kalbos istorija. Bendrinės kalbos iškilimas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1992, t. 5, p. 245.

²⁷ *Memel. Denkschrift der wirtschaftlichen Körperschaften und Verbände zur Selbstständigkeit der Memelgebietes*. Memel, 1922, p. 4-9.

Įteikta 2001 05 11

Pateikta spaudai 2001 07 02

Vygantas Vareikis
Tilžės 13, Klaipėda
Tel. 410190
el.paštas: klist13@ip.ku.lt

Nijolė Strakauskaitė

Mažosios Lietuvos elito identiteto problema: kultūrinis diskursas

Santrauka

Moderniojoje istoriografijoje elito klausimai susilaukia vis didesnio dėmesio. Mažosios Lietuvos istoriniuose tyrinėjimuose elito problema beveik nesvarstoma, todėl, pasitelkus kultūros diskursą, straipsnyje siekiama akcentuoti tiek pačios problemos aktualumą, tiek esminius veiksnius, dariusius įtaką šio elito identiteto raidai. Dėmesys sutelkiamas į Prūsijos švietimo sistemą, ypač Tilžės ir Klaipėdos gimnazijų vaidmenį formuojantis Mažosios Lietuvos elitui. Aptariamosios temos kontekste nagrinėjami ir lietuvininkų pasaulėžiūros aspektai, susiję su šiai etninei grupei būdingomis nuostatomis švietimo klausimais, eksplikuojant surinkimininkų kategoriškai neigiamą požiūrį į išsilavinimą kaip tam tikrą barjerą formuojantis elitui. Mažosios Lietuvos elito ir prūsijos švietimo sistemos koreliacijos analizė rodo, jog mokyklos buvo svarbus veiksnys formuojantis lietuvininkų elito tipui, kuriam būdingas politinis amorfiškumas, kompromisinė laikysena, nuolatinio blaškymosi tarp tradicijos ir pragmatizmo sindromas.

Problemos metmenys

Pastaruoju metu sparčiai populiarėjančiuose identiteto problemų specialiuose tyrimuose, susijusiuose su XIX-XX amžių Lietuvos istorija, sąmoningai vengiama kalbėti Mažosios Lietuvos identiteto klausimu, konstatuojant, jog tai - tema "sudaranti atskirą ir platų problemų ratą"¹. Vienas straipsnis negali tikėtis išnagrinėti tą platų problemų ratą, todėl sutelksime dėmesį į vieną iš esminių prielaidų formuojantis identitetui - kultūrinį aspektą ir kalbėsime tik apie dalies lietuvininkų, tiesa, tiek pat svarbios kaip ir negausios elito grupės, identiteto klausimą.

Kultūrinio diskurso pasirinkimą lėmė sociologijos teorijos akcentai, atsiribojant nuo gilinimosi į sociologijos teorijoje egzistuojančias kontroversijas etniškumo ir nacionalizmo santykio klausimu² bei specifinė lietuvininkų

etninės grupės istorinė raida ir ypač kai kurie tos raidos interpretacijos variantai lietuvių istoriografijoje, nestokojantys tiesmukiško požiūrio į Mažosios Lietuvos ir Didžiosios Lietuvos santykio problemą. Teoriniu atspirties tašku galėtų būti Nortauto Statkaus, kuris pabandė apibendrinti daugelio autorių (A.Smitho, S.Reynoldso, J.Armstrongo ir kt.) pozicijas, teiginys, jog "... besikeičiančios socialinės, techninės ir gamtinės aplinkybės gali įtakoti konkretaus individo etninės tapatybės turinį ir etnocentrizmo intensyvumą. Taigi etniškumas yra tiek kultūrinis, tiek socialinis, tiek psichologinis, tiek genetinis reiškinys"³. Trumpai kalbant, apie XX a. lietuvių istoriografijos poziciją dėl neginčijamo Mažosios ir Didžiosios Lietuvos "tapatumo" kaip tik akcentuojamas genetinis ir kultūrinis

bendrumas kaip pakankamas aspektas. Kiekvienoje kultūroje elito vaidmuo yra išskirtinis, todėl klausimas apie Mažosios Lietuvos elitą yra svarbus ieškant atsakymo į anksčiau iškeltą platesnį klausimą apie Mažosios ir Didžiosios Lietuvos santykį.

Elito terminas suponuoja tam tikro visuomenės sluoksnio išskirtinumą intelektualinio potencialo, kultūrinės ir politinės įtakos prasme. Galima suabejoti dėl paties termino "elitas" vartojimo Mažosios Lietuvos istorijos kontekste, tačiau negalima neigti, jog bandymas tai išsiaiškinti yra prasmingas. Įprasta kalbėti apie tautos elitą, bet lietuvininkai nebuvo tauta, tik etninė grupė, turinti Anthony Davido Smitho išskirtus etnosą (*ethnie*) apibūdinančius bruožus: bendrą savivardį arba etnonimą, tikėjimą bendra kilme, bendrą istorinę praeitį, egzistenciją istoriškai nusistovėjusioje teritorijoje, vieną arba kelis kultūros požymius, grupės solidarumo jausmą.⁴

Visgi XIX a. pabaigoje - XX a. pradžioje ši etninė grupė išgyveno palyginti intensyvų raidos laikotarpį sąmoningumo poslinkių prasme, ir tai vyko visų pirma tam tikrų asmenybių intelektualinių pastangų dėka. Už plataus kultūrinio-švietėjiško sąjūdžio, gausios lietuviškos spaudos ir netgi politinės agitacijos raiškos rinkiminių kampanijų laikotarpiu stovėjo konkrečios asmenybės, to meto Mažosios Lietuvos visuomenės lyderiai, o, anot Floriano Znaniackio, "Galime teigti, kad tam tikroje visuomenės evoliucijos stadijoje tautinei kultūrai atstovauja tik santykinai maža intelektualų grupė, kurią sieja įsitikinimas, jog priklauso sambūriui su juos jungiančia, skirtinga nei kitos, kultūra, ir tai, kad jie bendradarbiauja įamžindami ir tobulindami šią kultūrą"⁵. Panašios nuostatos tikrai nebuvo svetimos daugumai Mažosios Lietuvos švietėjų. Todėl, kad ir su tam tikru atsargumu vartodami elito terminą, manytume, tikslinga svarstyti Mažosios

Lietuvos elito problemą.

Mažosios Lietuvos elito tyrinėjimai turėtų padėti ieškant atsakymų į pamatinius klausimus, kad ir į tokį: kodėl, anot J.Basanavičiaus, pradėjus leisti "Aušrą", turint vos 30-40 adresatų, ir kai daugeliui rodės, jog "šaudoma į orą", visgi tai inspiravo platų tautinį judėjimą su aiškiai deklaruojamais politinės nepriklausomybės tikslais ir kodėl nieko panašaus nebuvo Mažojoje Lietuvoje, nors laikraščiai lietuvių kalba čia pradėti leisti puse šimtmečio anksčiau? Be abejo, šią situaciją nulėmė daugelis aplinkybių, bet elito vaidmuo čia tikrai nepaskutinis. Gilesnis žvilgsnis į Mažosios Lietuvos inteligentijos raidą padėtų objektyviau įvertinti ir kai kuriuos svarbius šio krašto istorijos faktus (pavyzdžiui 1918 m. lapkričio 30 d. Tilžės aktą), nestokojančius iki šiol kontroversiškų vertinimų.

Akivaizdu, kad Mažosios Lietuvos elito problema yra daugiabriaunė, tad šiame straipsnyje pirmiausiai siekiama aptarti Mažosios Lietuvos elito formavimosi sąlygas ir didžiąja dalimi tų sąlygų nulemtas aspiracijas. Kitas šios problemos aspektas iki šiol plačiau netyrinėtas ir netgi aiškiau neįvardintas – tai nelietuvių kilmės Mažosios Lietuvos elito indėlis. Ligšiolinė lietuvių istoriografija leidžia susidaryti išpūdį, jog tik G.Sauerweinas gali būti traktuojamas kaip integrali Mažosios Lietuvos elito dalis, bet šitaip susiaurinami elito rėmai (tiesioginis dalyvavimas kultūrinio švietimo organizacijose, spaudoje), ignoruojamas išstis kultūrinio lauko fonas, ypač švietimo institucijos, kuriose beveik be išimčių dirbo ne lietuvių kilmės inteligentija. Tačiau tam tikra jos dalis buvo neabejinga krašto lietuviškajai tradicijai ir gal ne taip svarbu dėl kokių paskatų. Kultūrinės internacionalizacijos procesai XIX a. pabaigoje buvo pakankamai ryškūs ir jie neaplenkė Mažosios Lietuvos. Be to, kultūrinio lauko fonas atskleidžia tokias iki šiol menkai

tyrinėtas problemas kaip asimiliacijos ir akulturacijos santykis, nes, kaip pažymėjo Manfredas Kleinas, iki šiol rašyta vien tik apie vieną tautą, t. Y. apie vokiečius arba apie lietuvius, nors gyventa mišriai ir kaimynystėje⁶.

Chronologiniai aptariamose problemose rėmai 1871 - 1918 m.m. pasirinkti todėl, kad procesai, vykę Mažojoje Lietuvoje po I Pasaulinio karo, ženkliai keitė sąlygas, kurios darė poveikį elito formavimuisi ir veikė penkiasdešimt metų (turima mintyse visų pirma Klaipėdos krašto atskyrimas nuo Vokietijos ir Lietuvos politiniai interesai krašte).

Lietuvių istoriografijoje specialiai Mažosios Lietuvos elito klausimai netyrinėti. Tiesa, esama monografių skirtų atskiroms asmenybėms, pavyzdžiui Vydūnui⁷, Mikšui⁸, bet jų autoriai sutelkė dėmesį į tam tikrus aprašomos asmenybės veiklos aspektus ir vertinimo kriterijus (knygotyrinį, literatūrologinį ir pan.).

Prūsijos švietimo sistema ir lietuvininkai

Kertinis šios temos klausimas - ar Rytų Prūsijos mokyklos yra švietimo ar nutautinimo veiksnys? Toks klausimo formulavimas nėra atsitiktinis. Jis atspindi ilgalaikę vokiečių ir lietuvių istoriografijos tradiciją, kai vieni neigia mokyklos vaidmenį lietuvininkų nutautėjimo procese, o kiti mokyklas po 1873 m. laiko pagrindiniu germanizacijos instrumentu. Neturėdami tikslo gilintis į istoriografijos problemas, pažymėsime, jog, anot A.Hermano, vienas didžiausių trūkumų lietuvių istorikų tyrinėjimuose yra nuostata, kad Mažoji Lietuva buvo prūsiškosios ir vokiškosios švietimo politikos centre, nors iš tiesų ji mažai ką reiškė Berlynui, kuris koncentravo savo dėmesį į vokiečių-lenkų konfliktus⁹. Tad ką davė lietuvininkams tradicinė prūsiškoji švietimo sistema šimtmečių bėgyje?

Nuo XVI a. Prūsijos kunigaikštystėje (vėliau Prūsijos karalystėje) buvo gan nuosekliai laikomasi reformacijos principo - skleisti tikėjimą gimtąja kalba. Šio principo įgyvendinimas greta vokiečių mokyklų skatino kurti lenkų ir lietuvių bažnytines mokyklas ar bent lietuviškąsias klases. Ši tendencija išliko du su puse šimtmečio iki 1873-ųjų metų. Rimtesnis pavojus buvo iškilęs tik XVIII a. pradžioje, kai mėginta kurti planus, turėjusius išstumti lietuvių kalbą iš mokyklų. 1718 m. mokyklų reformatorius H.Lysijus parengė planą, kuriuo buvo siekiama išstumti lietuvių kalbą iš Mažosios Lietuvos mokyklų motyvuojant ekonomiško sumetimais (papildomos išlaidos lietuviškiems vadovėliams ir t.t.). Tačiau šis planas jis patyrė nesėkmę iš esmės dėl lietuviškos kultūrinės tradicijos ilgaamžiškumo nulemtu prūsiškojo liberalizmo. Tiesa, lietuviškose mokyklose, kurios dažniausiai buvo kaimo mokyklos, mokymo lygis iki XIX a. reformų buvo gan žemas: jose dirbo ne profesionalai, dažniausiai amatininkai, atitarnavę kareiviai, galėję išmokyti tik skaityti ir rašyti. Persilaužimas prasidėjo 1811 m., netoli Įsruties įsteigus pirmąją mokytojų seminariją lietuvininkams, pavadintą *Karalienės* vardu. Čia parengtų mokytojų skaičius buvo nepakankamas, tačiau seminarijos absolventai visgi ženkliai pakėlė mokymo lygį lietuviškose mokyklose, kur jie dirbo. Iki lemtingo lūžio 1873 m., kai buvo panaikintos lietuviškos mokyklos, buvo žengti tam tikri parengiamieji žingsniai. Nuo 1865 m. Prūsijos švietimo ministerija pareikalavo, kad visi Prūsijos mokiniai mokyklose būtų išmokomi laisvai rašyti ir kalbėti vokiškai¹⁰. To laikotarpio Klaipėdos apskrities mokyklų statistika atskleidžia kalbinę padėtį pradžios mokyklose: 1865 m. šio tipo mokyklose, įskaitant ir Klaipėdos miestą, mokėsi 6.947 mokiniai, iš kurių vokiškai kalbėjo 3.787, lietuviškai - 2.908 mokiniai¹¹. Nepaisant

to, kad vos ne pusė mokinių Klaipėdos apskrityje buvo lietuvininkai, nei čia, nei kur nors kitur Mažojoje Lietuvoje, kaip, beje, iš viso tarp Prūsijos mažumų, minėta Prūsijos švietimo ministerijos nuostata dėl vokiečių kalbos įsisavinimo nesukėlė jokio pasipiktinimo, o greičiau buvo sutikta palankiai. Tai galima paaiškinti dinamiškais pokyčiais Prūsijos socialinėje-ekonominėje raidoje, kai vokiečių kalbos mokėjimas darėsi būtina sąlyga sėkmingai integracijai į ūkinę veiklą ar kitokio pobūdžio karjeros perspektyvą. Taigi lietuvių kalba ne vieno lietuvininko sąmonėje atsidūrė tradicijos ir pragmatizmo kryžkelėje. Procesą pragmatizmo link labai dirbtinai pastūmėjo 1872 m. Prūsijos švietimo ministro A.Falko įsakas jau nuo pirmos klasės dėstyti tik vokiečių kalbą. Netrukus išryškėjo šių drąstiškų sprendimų padariniai, kai jaunoji lietuvininkų karta ėmė jausti akivaizdų kompleksą dėl savo kalbos ir kilmės. Šią tendenciją vaizdžiai iliustruoja memuarai. Vydūnas, būdamas dvylikos metų jaunuolis 1880 m. vykdamas į svečius su mama prašo jos nesikreipti į jį lietuviškai, jeigu tuose namuose, kur jie vyksta, bus kalbama tik vokiškai, o kai motina paklausia kodėl jis to prašas, Vydūnas atsako "aš gėdijuosi"¹².

Kalbant apie elito rengimą labai svarbus vaidmuo teko Rytų Prūsijos aukštesniosioms mokykloms, kurios XIX a. pavadinamos gimnazijomis. Tai, kad ne itin pasiturintys lietuvininkai visgi įstengdavo leisti savo vaikus į prestižines krašto gimnazijas, taip pat susiję su tradicija, kai valdžia jau nuo XVI a. skirdavo stipendijas būtent lietuvių kilmės moksleiviams. 1561 m. Prūsijos kunigaikščio Albrechto patvirtinti nuostatai byloja: "Šviesiausio kunigaikščio Albrechto valia ir dosnumu rektorius ir akademijos senatas teparenka 28 jaunuolius; iš vokiečių - 12, iš lenkų - 8, iš lietuvių, prūsų ar sūduvių - 8, tinkamus

aliumnams ir yra paskirtos jiems išlaikyti lėšos"¹³. 1638 m. ši nuostata Prūsijos bažnytinės vadovybės vizitacijos akte formuluojama taip: "O jeigu, neduok Dieve, įsisuktų ūmus maras, ir Dievo valia imtų keletą lietuvių kunigų, vietos Dievo bažnyčia atsidurtų sunkioje būklėje, <...>. Taigi būtų patartina, kad Tilžės kunigaikštiškoje mokykloje turėti tam tikrą gerai lietuvių kalbą mokantį ir labai prityrusį precentorių arba kolegą, kuris dvidešimtį ar trisdešimtį, arba ir daugiau, kunigų, miestelėnų ar čiabuvių lietuvių vaikų iš pagrindų išmokytų lietuvių kalbos, kad jie patektų į Karaliaučiaus stipendijatų skaičių ir ateityje galėtų būti tinkamai panaudoti"¹⁴. Kaip tik Tilžės gimnazija kartu su žymiai vėliau įsikūrusia Klaipėdos gimnazija ir buvo pagrindinės mokymo įstaigos, kuriose mokydavosi būsimasis Mažosios Lietuvos elitas, todėl trumpa šių gimnazijų mokymo turinio specifikos ir ypač lietuvių kalbos jose mokymo apžvalga leistų geriau suvokti atmosferą, kurioje brendo didžioji dalis šio elito.

Tilžės gimnazija išaugo iš Tilžės partikuliarinės mokyklos, įsteigtos dar 1588 m. Tuo pat metu buvo įsteigtos mokyklos Zalfelde ir Elke. Visos jos turėjo parengti mokinius Karaliaučiaus universitetui: Tilžės mokykla - lietuvius, Zalfeldo - vokiečius, Elko - mozūrus¹⁵. XVI a. Tilžės partikuliarinės mokyklos planuose dominavo teologijos dalykai ir lotynų kalba, o matematikos nebuvo visiškai, bet tai bendras tos epochos švietimo sistemos bruožas. Pavyzdžiui, 1593 m. paruoštuose Karaliaučiaus partikuliarinės mokyklos planuose taip pat nebuvo matematikos, o Karaliaučiaus senamiesčio mokykloje matematikos buvo mokoma tik papildomai šeštadieniais po pietų. Kur kas labiau stebina tai, kad Tilžės mokyklos programoje nebuvo ir lietuvių kalbos kaip dalyko, turint mintyje, jog mokykla buvo įsteigta turint tikslą rengti lietuvių kilmės vaikus

universitetui ir perspektyvą parengti teologus lietuviškoms parapijoms. Tokią padėtį nulėmė visų pirma mokytojų, galinčių mokyti lietuvių kalbos, stygius. Problemos aktualumą konstatavo jau minėtas 1638 m. vizitacijos aktas. Nepaisant bažnytinės vadovybės susirūpinimo dėl lietuviškai kalbančių dvasininkų rengimo perspektyvos, lietuvių kalbos pradėta mokyti Tilžės gimnazijoje tik praėjus 300 metų nuo šio mokyklos įkūrimo. Visgi jau XVI a. buvo gan nuosekliai įgyvendinama kunigaikščio Albrechto nuostata dėl aliumnų: kasmet buvo parenkama 10 berniukų lietuvių kilmės iš valsčių esančių aplink Tilžę (Ragainės, Taplaukio, Georgenburgo, Tepliaivos, Vėluvos ir Įsruties). Jie galėjo 5-6 metus nemokamai lankyti Tilžės mokyklą, dalį mokslo išlaidų dengė parapija, iš kurios jie buvo kilę, o kitą dalį - kunigaikščio įsteigta stipendijų fondas¹⁶.

1791 m. Tilžės karališkoji (toks pavadinimas - nuo XVIII a. pradžios) provincinė mokykla pirmą kartą išspausdino mokymo programą, iš kurios aiškėja, kad tuo metu tai buvo dviejų pakopų mokykla, kurią sudarė penkios klasės: trys žemesniosios klasės sudarė vadinamąją miestiečių mokyklą (*Bürgerschule*), o dvi aukštesniosios - provincialinę arba, kitaip tariant, mokslingąją (*gelehrten Schule*). Šioje programoje pirmą kartą įrašytas prancūzų ir lenkų kalbų fakultatyvas. Įsidėmėtinas ir šios programos pavadinimas - "Trumpa žinia apie Karališkąją provincinę mokyklą Tilžėje Prūsų Lietuvoje" (*Kurze Nachricht vom Zustande der Königlichen Provinzial - Schule zu Tilse in Preussisch - Littauen*). Čia vartojama Tilžės miesto pavadinimo lietuviška forma "Tilse" (vėliau tik vokiška - "Tilsit") bei Prūsų Lietuvos terminas atspindi XVIII a. tendenciją, kai Prūsijos valdžia Mažojoje Lietuvoje ne tik toleravo, bet kai kuriais sprendimais (1723 m. Karaliaučiaus universitete pradėjo veikti lietuvių kalbos

seminaras) ženkliai prisidėjo prie lituanistinės tradicijos plėtos.

Pirmas žingsnis, susijęs su lietuvių kalbos mokymu Tilžės mokykloje, buvo žengtas 1800-aisiais metais, kai lietuvių parapijos Tilžėje pastoriui Frölichui Prūsijos etatų ministerija pasiūlė įsteigti seminarą kaimo mokyklų mokytojams (*Landschullehrer-seminar*). Viena iš seminaro veiklos sąlygų buvo ta, kad seminaristai būtų galėję dirbti žemesnėse Tilžės provincinės mokyklos klasėse bei lietuviškoje bažnytinėje mokykloje. Sunku pasakyti, dėl kokių priežasčių projektas nebuvo realizuotas, bet nereikia pamiršti, kad jau 1811 m. pradėjo veikti Karalienės mokytojų seminarija, skirta lietuvininkams. Tuo pat metu Prūsijoje vyko plati švietimo reforma, kurios metu lotyniškosios aukštesniosios mokyklos buvo reformuojamos į gimnazijas. Tilžės karališkoji provincinė mokykla nuo 1812 m. lapkričio 3 d. vadinama Tilžės karališkąja gimnazija¹⁷. Įvedus lietuvių kalbos fakultatyvą 1844 m. Tilžės gimnazijoje, čia ją pradėjo dėstyti nuo 1826 m. dirbęs mokytojas Eduardas Gisevius. Jis dėstė lietuvių kalbą šioje mokykloje 32 metus, kol 1876 m. spalio mėn. išėjo į pensiją. Beje, lietuvių kalbos fakultatyvas nebuvo vienintelis, tokiu pat būdu buvo mokoma anglų bei hebrajų kalbų. Pagrindinės kalbos, kurių čia buvo mokoma, - vokiečių, lotynų, graikų ir prancūzų kalbos. Toks dėmesys kalboms šioje mokykloje buvo neatsitiktinis, nes Tilžės gimnazija buvo klasikinio profilio. Lietuvių kalbos fakultatyvą privalėjo lankyti visi gaunantys lietuviškąsias stipendijas privalomai. Pradžioje lietuvių kalbos fakultatyvui buvo skirta 6 val. per savaitę, o jau E.Gisevijaus karjeros pabaigoje - 1873/74 mokslo metais liko 4 val. Po jo mirties lietuvių kalbos fakultatyvui, kurį perėmė mokytojas Julius Shiekoppas, skirta tik dvi valandos per savaitę. Toks lietuvių kalbos mokymo valandų sumažinimas sietinas su mokytojo E.Gisevijaus

pasitraukimu, jo autoritetu dėl griežtos pozicijos, išsakytos prieš mėginimus diskriminuoti lietuviškas mokyklas dar XIX a. pradžioje, tačiau dar labiau tai sietina su Vokietijos imperijos politika (kuri radikaliai pakito XIX a. aštuntame dešimtmetyje) mažumų klausimu. Savotiškas paradoksas yra tai, kad XIX a. devintame dešimtmetyje Tilžės gimnazijoje buvo net trys labai kvalifikuoti lietuvių kalbos mokytojai: be minėto J.Schiekoppo, čia dar dirbo profesorius Aleksandras Kuršaitis ir Karolis Rudolfas Jakobis.

Kalbant apie lietuvių kalbos mokymo turinį, reikia pasakyti, jog jis buvo gana nelankstus ir, nusistovėjęs XIX a. viduryje, vėliau mažai pakito. Mokiniai, lankydavę fakultatyvą, privalėjo atlikti daug vertimų iš vokiečių į lietuvių kalbą ir priešingai. Pavyzdžiui, 1861 m. programoje nurodyta, kad fakultatyvo lankytojai privalėjo skaityti ir versti 80 psalmių ir 4 bei 5 Evangelijos pagal Matą skirsnius bei išmokti 8 bažnytines giesmes, kiekvieną pirmadienį atsakinėti žodžiu ir parengti rašto darbą¹⁸. Daugiausiai dėmesio buvo skiriama lietuvių kalbos gramatikai.

Fakta, jog dauguma lietuvininkų, siekiančių aukštesnio išsilavinimo, rinkosi būtent Tilžės gimnaziją, lėmė keletas momentų. Turbūt svarbiausia buvo tai, kad Prūsijos karalius Friedrichas Vilhelmas IV įsteigė 12 stipendijų lietuvių kilmės jaunuoliams po 100 talerių per metus ir buvo dar 6 stipendijos po 200 talerių per metus¹⁹. Tilžės gimnazijos patrauklumą didino ir lietuvių kalbos dėstymas, pats Tilžės miestas, jo kultūrinė atmosfera ir susisiekimo geležinkeliu patogumas. XIX-XX a. sandūroje lietuvininkams kaimo gyventojams Tilžė visų pirma buvo svarbi ūkiniu-ekonominiu požiūriu, nes ji garsėjo arklių, javų, malkų ir žuvų turgumis, tačiau ir Tilžės kultūrinė aura buvo patraukli. Čia veikė kelios lietuviškų

spausdinių spaustuvės (O.Mauderodės spaustuvė, antroji pagal dydį Rytų Prūsijoje, E.Jagomasto "Lithuania"), lietuviškas M.Zauniūtės knygynas, biblioteka ir skaitykla, telkėsi lietuviškų kultūrinių draugijų veikėjai. Taigi Tilžė buvo tipiškas paribio kultūros miestas, jungęs vokiškos ir lietuviškos kultūros dimensijas ir šioje marginalinėje erdvėje brendo jaunuoliai iš lietuvininkų šeimų, kurių nemažai pasuko į visuomeninę veiklą, tapo ryškiomis asmenybėmis, siekiančiomis išsaugoti Mažosios Lietuvos, visų pirma kultūrinį, savitumą.

Atsižvelgiant į tai, jog kasmet buvo skiriamos stipendijos lietuvininkų vaikams, šią gimnaziją per pusę amžiaus turėjo baigti nemažas skaičius Mažosios Lietuvos jaunimo, tačiau į Karaliaučiaus universitetą studavo tik nedidelė jų dalis. Pavyzdžiui, per dešimtmetį nuo 1894 iki 1903 metų universitete studijavo 10 Tilžės gimnazijos absolventų: 7 iš jų teologiją ir 3 - teisę. Tai labai mažas skaičius, nes 1903 m. Tilžės gimnazijoje iš viso mokėsi 45 lietuvių kilmės moksleiviai, gaunantys stipendijas²⁰. Toli gražu ne visi baigusieji šią gimnaziją aktyviai įsijungė į visuomeninį Mažosios Lietuvos gyvenimą, o tarp aktyviųjų visuomenės veikėjų Tilžės gimnaziją buvo baigę: dailininkas Adomas Brakas, liuteronų kunigas, filosofijos daktaras Vilius Gaigalaitis, filologas, Karaliaučiaus universiteto profesorius Jurgis Gerulis. Gimnazijoje mokėsi, bet jos nebaigė žymus spaudos darbuotojas, aušrininkas Jurgis Mikšas.

Ilgą laiką Mažosios Lietuvos jaunimas, siekiantis vidurinio mokslo, galėjo rinktis tik dvi vokiškas gimnazijas - Tilžės ir Klaipėdos *Luisės* gimnaziją, kol 1923 m. Klaipėdoje pradėjo veiklą lietuviška gimnazija, vėliau pavadinta Vytauto Didžiojo gimnazija. Klaipėdos *Luisės* gimnazija išaugo iš miestiečių mokyklos (*Bürgerschule*), kuri 1815 m. paraugo į aukštesniąją mokyklą, o ši 1860 m. spalio 1 d.

Prūsijos švietimo ministro įsaku tapo gimnazija. 1888 m. jai suteiktas Karališkosios gimnazijos vardas, o 1891 m. gimnazija pavadinta Luisės vardu²¹.

Pradėjus veikti gimnazijai, joje mokėsi 200 moksleivių, vėliau pastebima augimo tendencija, kurią lėmė parengiamųjų klasių suformavimas, užtrukęs beveik dešimtmetį. XIX a. aštuntojo dešimtmečio viduryje gimnazijos mokinių skaičius padidėjo iki 300 ir šis rodiklis su nedideliais svyravimais išliko pastovus, pavyzdžiui, 1915 m. *Luisės* gimnazijoje mokėsi 287 moksleiviai, iš kurių buvo 205 evangelikai, 4 katalikai, 30 žydų ir 4 disidentai²². Beje, tuomet gimnazijai vadovavo jos absolventas profesorius Heinrichas Beckeris. Šioje gimnazijoje mokymo turinys nelebai skyrėsi nuo jau aptartojų Tilžės gimnazijos mokymo turinio. Daug dėmesio buvo skiriama kalboms: vokiečių, lotynų, graikų, prancūzų, anglų, bet nebuvo hebrajų kalbos, net fakultatyvo, kaip, beje, ir lietuvių kalbos iki 1879 metų. Klaipėdos gimnazijoje lietuvių kalba kaip dalykas buvo dėstoma 1879-1891 m.m.; dėstymas vėl atnaujintas 1923-1939 m.m.. Pirmuoju laikotarpiu lietuvių kalbos pamokų skaičius buvo 2 val. per savaitę, o dėstė kalbininkas, pastorius Rudolfas Jakobis; beje, jis buvo pirmasis Tilžėje įsteigtos (1879 m.) Lietuvių Literatūrinės draugijos pirmininkas²³. Pastarajam išvykus dirbti į Tilžės gimnaziją, Klaipėdos gimnazijos vadovai, matyt, jam nesurado tinkamos pamainos, ir lietuvių kalba kaip dalykas šios mokyklos planuose išnyko.

Gimnazijos veiklos pradžioje joje, be direktoriaus, dirbo keturi mokytojai, tarp kurių nebuvo nė vieno kilusio iš Klaipėdos ar net iš Rytų Prūsijos: vokiečių kalbą ir religiją dėstė Ernstas Heinrichas Storčas, kilęs iš Brandenburgo, studijavo Breslau (dab. Vroclavas) ir Berlyno universitetuose filologiją, čia apgynė filosofijos daktaro disertaciją;

Franzas Hermannas Genthė, kilęs iš Saksonijos, studijavo Halėje teologiją ir filologiją, Berlyno universitete apgynė daktaro disertaciją; Hermannas Eduardas Heinrichas Graefas buvo iš Pomeranijos, studijavo filosofiją Berlyne, Halėje ir Greifswalde, čionykščiam universitete ėjo docento pareigas. Taigi nuo pat pradžių Klaipėdos gimnazijoje buvo sukomplektuotas profesionalių pedagogų kolektyvas, uoliai vykdę savo misiją - auklėti Prūsijos karalystės piliečius atsidavimo Dievui ir Karaliui dvasia.

Baigiantis XIX a. aštuntajam dešimtmečiui Klaipėdos gimnazijoje abiturijos egzaminus laikė tie moksleiviai, kurie buvo gimę gimnazijos steigimo laiku, t.y. 1858 - 1860 m. Taigi 1877/88 m.m. abiturijos egzaminus išlaikė dešimt moksleivių ir tai buvo 72 - 81 numeriai gimnazijos abiturijos istorijoje. Pažvelgę į šio dešimtuko socialinę kilmę, jų karjeros ketinimus ir etninę priklausomybę, galime susidaryti pakankamai apibendrinantį vaizdą apie tai, kuri visuomenės dalis leido savo vaikus į Klaipėdos gimnaziją. Iš 10 moksleivių 5 buvo iš Klaipėdos miesto ir 3 iš Kaipėdos regiono, o 2 atvykę iš kitų Rytų Prūsijos vietovių. Socialinė šių abiturientų padėtis atspindi Klaipėdos miesto uosto specifiką, kai neatskiriama jo dalis buvo prekyba ir su tuo susijęs verslas: iš 10 abiturientų 4 buvo komersantų sūnūs, 2 - teisininkų, 1 - mokytojo, 2 - valdininkų ir 1 - dvarininko sūnus. Akivaizdžiai vyrauja pasiturintis vidurinis sluoksnis, ir čia galime išvelgti tam tikrą skirtumą lyginandami su Tilžės gimnazija, kur mokėsi mažiau komersantų vaikų, bet dažniau stambių ūkininkų vaikai, o būtent ši socialinė terpė buvo artimesnė lietuvininkams. Iš aptariamų laidos abiturientų absoliuti dauguma ketino studijuoti Karaliaučiaus universitete (4 matematiką, 2 teisę, 2 filologiją) ir 1 ketino dirbti banke po gimnazijos baigimo. Vertinant 81 baigusįjį Klaipėdos gimnaziją iki 1878 m. profesinės orientacijos požiūriu,

prioritetai pasiskirstė šitaip: absoliuti dauguma susiejo savo karjerą su teisės studijomis - 31, mediciną studijavo 18, filologiją 11, matematiką ir gamtos mokslus 6, kitas specialybes įsigijo 15, o iškart po gimnazijos baigimo pradėjo dirbti - 3 miškininkystės srityje, 3 banke, 2 komercijos srityje, 1 žemės ūkyje, 1 pašto tarnyboje ir 5 įstojo į karinę tarnybą²⁴. Kalbant apie etninę moksleivių priklausomybę, kad ir nesant tokio pobūdžio statistikos, drąsiai galima teigti, jog absoliuti dauguma jų buvo vokiečiai, lietuvių kilmės moksleiviai gimnazijos sąrašuose buvo retenybė net XX a. pradžioje, kai susikūrusios kultūrinio švietimo organizacijos, pavyzdžiui "Sandora", šelpė nors ir nedidelį skaičių lietuvininkų vaikų siekiančių aukštesniojo mokslo. Pažvelgę į jau minėtą 1877/78 m.m. abiturientų laidą ir 1884/85 m.m. laidą, kai baigė 12 moksleivių, neaptiksime nė vienos lietuviškos pavardės, nors be vokiečių šioje laidoje būta keturių žydų (William Haagen, Tobias Berstein, Harry Priester, Eugen Borchardt)²⁵. 1903 m. šioje gimnazijoje mokėsi 7 lietuvių kilmės moksleiviai²⁶.

Tilžės ir Klaipėdos gimnazijos buvo pagrindinės mokymo įstaigos Mažojoje Lietuvoje, kuriose vidurinio mokslo siekė lietuvininkų jaunimas, bet jo nebuvo daug šiose gimnazijose. Iš palyginti nedidelio skaičiaus baigusiujų šias gimnazijas lietuvininkų tik vienetai įsigydavo universitetinį išsilavinimą. Tuo būdu besiformuojantį Mažosios Lietuvos elitą papildydavo dar mokytojų seminarijų absolventai (Karalienės, Ragainės ir Klaipėdos). Daugiausiai lietuvininkų mokėsi Karalienės ir Ragainės mokytojų seminarijose, pastarąją baigė ir Vydūnas. Klaipėdos mokytojų seminarija pradėjo veiklą tik XX a. pradžioje, o 1913 m. iš 91 čia besimokančio tik 9 buvo lietuvininkai²⁷.

Lietuvininkų pasaulėžiūros aspektai: nuo surinkimininkų iki Vydūno "kosminių galių"

Lietuvininkų pasaulėžiūros problema - plati, todėl aptariamoms temoms kontekste apsiribosime tais aspektais, kurie susiję su lietuvininkų etninei grupei būdingomis nuostatomis švietimo klausimais bei šiame fone ryškiu kontrastu išylančia Vydūno figūra.

Surinkimininkai - Mažosios Lietuvos evangelikų - liuteronų šaka, teikusi prioritetą apeigoms ne bažnyčioje, bet privačiuose namuose, vadovaujant Dievo žodžio sakytojams. Savo nuostatomis surinkimininkai prisidėjo prie lietuvių kalbos saugojimo Mažojoje Lietuvoje, tačiau jų propaguojamas santūrumas, kuklumas ilgainiui virto ne tik etnografinės tradicijos ignoravimu, bet ir kraštutiniu konservatyvumu. Šia prasme taiklus V. Kavolio pastebėjimas, jog "spontaniškasis surinkimininkų sąjūdis pradėjęs plisti XVIII a. viduryje galėjo paliesti apie 40% Mažosios Lietuvos lietuvių ir savo įtaką išlaikė apie du šimtmečius, stipriai įtakodamas Mažosios Lietuvos charakterį religinio, "antikultūrinio" konservatizmo dvasia"²⁸. Šios dvasios apraiškas vaizdžiai aprašė vienas "Aušros" korespondentų: "Iki sziolei laikė ir mane per Dievo baimingą žmogų, o dabar per savo nekaltases daineles, kurias labai išgyriau, pasidariau bluznytoju ir t.t."²⁹. Todėl nestebina lietuvininkų kategoriška nuostata švietimo klausimu. Tas pats "Aušros" bendradarbis su neslepia nusiavylimu tęsė: "Raginau kaimynus, kad leistu savo vaikus (įžegnotusius) ant pasimokinimo, kad ne daugiau, tai nors subatos pavakarėje arba nedelioje po pietu arba kad szejp czeso turėtu, mokitojis esąs gatavas, jus visokiuse moksluse prigimtoje kalboje pamokinti. O ką atsakė? - Jau nereikia mokintiesi, musu vaikai nei jokie nepastos

studentai”³⁰. Net XX a. pirmoje pusėje surinkimininkų aplinkoje tėvai sunkiai ryždavosi leisti vaikus aukštesnio mokslo, bijodami subedievėjimo ir aplinkinių reakcijos. Anot amžininko pastebėjimų, “kai vienas lietuvininkas net keturis savo vaikus ėmė leisti mokytis, tai kiti pradėjo abejoti jo proto sveikata”³¹.

Visai kitoje aplinkoje formavosi Vydūno asmenybė ir jo apsisprendimas išsilavinimo klausimu. Pradėti derėtų nuo to, kad Vydūno tėvas buvo išsilavinęs žmogus, baigęs Berlyno evangeliškąją misionierių seminariją. Pats Vydūnas pabrėžė namų aplinkos įtaką jo akstinams siekti mokslo: “Dar vaikas būdamas, skaičiau ir visokius savo tėvo knygyno raštus. Žymus man buvo labai veikalas prof. Johann Heinrich Kurtz apie krikščioniškumo historę. [...] Toliau ir skaičiau visokių nekrikščioniškų tautų šventus raštus ir apie visokius tikiybinius padavimus germanų, graikų, romiečių, persų ir kt. Ir lyg mano regratis plito ir šviesėjo”³². Vydūno domėjimasi mokslu formavo ir Tilžės kultūrinė atmosfera: “Man pasiekus septinto septynmečio pradžia, dažnai dar turėjau progos pasikalbėti ir su garsiais mokslininkais, kurie atkeliavę sakė kalbas Tilžėje. Po paskaitų būdavo vis tokie pasikalbėjimai. Dalyvaudavau juose labai gyvai ir patekau į artimesnį santykiavimo su profesoriais Martin Rade, Adolf Deismann, Heinrich Weissel, Rudolf Eucken ir dar kitais. Ir iš šito patyriau visokių skatinimų tolimesniam svarstymui”³³. Todėl nestebina faktas, jog Vydūnas vienintelis iš Mažosios Lietuvos elito bandė giliau pažvelgti

į lietuvių ir vokiečių santykius septynių šimtmečių retrospektyvoje per istorinį kultūrinį diskursą. Matyt, pakankamai akivaizdu ir tai, kad absoliučiai daugumai jo gentainių, turinčių tik elementarų išsilavinimą, daugelis jo minčių buvo sunkiai suvokiamos: “Matyt, abi tauti (lietuviai ir vokiečiai - aut.) dar nesurado teigiamo santykiavimo būdo <...>. Būtinai reikia kitaip į jį žiūrėti, ne su neapykanta, bet kaip kosminių galių apsišėkimą tautomis, prieš kurį reikia suvokti tikriausį elgesį. Tokių apsišėkimų neapkenčia tik tos tautos, kurios dar kaip vaikas pyksta ant daikto, į kurį atsitrenkia. Reikėtų numanyti, kad kosminės galios tik tada kitaip reiškiasi, kada kenčiančioji tauta esmiškai pakinta. O tai yra jau dalykas kultūrinio santykiavimo”³⁴.

Įdėmiau pažvelgus į Mažosios Lietuvos elito ir prūsiskosios švietimo sistemos koreliacijos problemą, nekyla abejonių dėl šios sistemos svarbos formuojantis lietuvininkų elito tipui, kuriam buvo būdingas politinis amorfiškumas, kompromisinė laikysena, vertingumo stygiaus kompleksas ir nuolatinio blaškymosi tarp lietuviškosios tradicijos ir pragmatizmo sindromas. Ne mažiau reikšmingas, o gal net ir labai svarbus veiksnys, nulėmęs tokį Mažosios Lietuvos elito charakterį, buvo religija, liuteronų bažnyčios įtaka. Be abejo, būta ir kitų veiksnių, dariusių poveikį Mažosios Lietuvos inteligentijai. Šiuos veiksnius apibendrintai galėtume įvardinti kaip istorinių aplinkybių siūlomas galimybes, iš kurių ir rinkosi nedidelės etninės grupės interesams pasišovęs atstovauti elitas.

Išnašos

¹ Trimakas R. Lietuvių nacionalinis identitetas: etniškumo ir konfesiškumo santykio problema tarpukario Lietuvos Respublikoje (1918 -1940). - Sociologija. Mintis ir Veiksmas, 1999/3(5), p. 68.

² Statkus N. Ar galima etniškumo ir nacionalizmo teorijų sintezė. - Sociologija. Mintis ir Veiksmas, 1998(2), p. 178 - 193.

³ Ten pat, p. 193.

⁴ Smith A.D. The Ethnic Origins of Nations. - Oxford, New York, 1989, p. 31.

⁵ Znanieckis F. Tautinės sąmonės ir solidarumo sklaida. - Sociologija. Mintis ir Veiksmas, 1998(2), p. 166.

⁶ Klein M. Preusich - Litauen. Neue Aufgaben für die kulturantropologische Forschung// Die Grenze als Ort der Annäherung 750 Jahre deutsch - litauische Beziehungen, Köln, 1992, p. 14.

⁷ Bagdonavičius V. Vydūno filosofijos bruožai, Vilnius: Mintis, 1985.

⁸ Kaunas D. Aušrininkas. Tautinio atgimimo spaudos kūrėjas Jurgis Mikšas, Vilnius: Kultūra, 1999.

⁹ Herman A. Lietuvių ir vokiečių kaimynystė, Vilnius: Baltos lankos, 2000, p. 42.

¹⁰ Ten pat, p. 34.

¹¹ Klaipėdos apskrities mokyklų statistinės žinios 1865 - 1867 m.m., Valstybinis slaptasis Prūsijos kultūros pelikimo archyvas (toliau - Gsta PK), HA XX, Rep.18 Memel, nr. 223, p. 263 - 267.

¹² Storost - Vydūnas W. Sieben hundert jahre deutch - litauiscer Beziehungen. Kulturhistorische Darlegungen. Chikago, Akademines skautijos leidykla, 1982 (erw. Nachdruck Tilsit 1932), p. 47.

¹³ 1561 m. Prūsijos kunigaikščio Albrechto Brandenburgiečio “Nuostatų apie šviesiausio kunigaikščio aliumnus’ fragmentas// Lietuvos mokykla ir pedagoginė mintis XIII - XVII a., Vilnius: Mintis, 1994, p. 193.

¹⁴ Prūsijos kunigaikštystės Įsručio ir kitų lietuviškų valsčių 1638 m. bažnytinės vizitacijos “Visuotinis potvarkis”. In.: Lietuvos mokykla ir ..., p.196 - 197

¹⁵ Hubatsch W. Geschichte der Evangelischen Kirche Ostpreussens Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1968. B. I. S. 118 - 119.

¹⁶ Zur öffentliche Prüfung des Königlichen Gymnasium zu Tilsit 1866 (Tilžės gimnazijos programa), Tilsit, p. 46.

¹⁷ Program Königlichen Gymnasium Tilsit 1876, Tilsit, p. 36.

¹⁸ Zur öffentlichen Prüfung des Königlichen Gymnasium zu Tilsit 1874, Tilsit, p. 64.

¹⁹ Kaunas D. Aušrininkas, p.38.

²⁰ Rytų Prūsijos provincijos mokyklų tarėjo Trosieno pranešimas Kulto reikalų ministrui Gossleriui, Valstybinis slaptasis Prūsijos kultūros paveldo archyvas (toliau - Gsta PK), HA XX, Rep. Vc, Sekt. 5, Tit. XVII, Bd. V, nr.1, p. 7.

²¹ Lietz G. Die Schulen der Stadt Memel In.: Memeler Dampfboot, 1993, nr.3, p.35.

²² I Jahresbericht Gymnasium zu Memel 1860/61, Memel, 1861, p. 23; L IV Jahresbericht 1914/15 über das Königliche Luise - Gymnasium zu Memel, Memel, 1915, p. 15 - 16.

²³ Juška A. Luizos gimnazija Klaipėdoje. In.: Vakarų baltų istorija ir kultūra, T.II, Klaipėda, 1995, P. 60.

²⁴ XVIII Jahresbericht Gymnasium zu Memel 1877/78, MEMEL, 1878, p. 34.

²⁵ XXIV Jahresbericht Gymnasium zu Memel 1884/85, Memel, 1885, p. 34.

²⁶ 1903 liepos 9d. raštas Rytų Prūsijos provincijos Mokyklų Kolegijai, Gsta PK, HA XX, Rep. Vc, Sekt. 5, Tit. XVII, Bd. V, nr. 1, p. 7.

²⁷ Sembritzki J. Geschichte des Kreises Memel . Memel.1918, p. 342.

²⁸ Kavolis V. Žmogus istorijoje. Vilnius: Vaga, 1994, p. 419,546.

²⁹ K.V. Iš Lietuvos. Klaipėda. Aušra, 1885, Nr. 10-11, p. 362.

³⁰ Ten pat.

³¹ Klaipėdietis. Kova dėl kultūrinių pozicijų Klaipėdos krašte. In.: Vairas. 1935. T. XV, p. 61.

³² Vydūnas. Atsiminimai ir svarstymai tikybos atžvilgiu. Kn.: Raštai. T. III. Vilnius: Mintis, 1992, p. 390 - 391.

³³ Ten pat, p. 394.

³⁴ Vydūnas. Tautos būvio tvirtinimas // Raštai. T. III..., p. 349.

Zusammenfassung

Probleme der Eliten erfahren in der modernen Geschichtswissenschaft eine zunehmende Aufmerksamkeit. In der historischen Erforschung Klein-Litauens (Preußisch Litauens) ist dies ein fast unberührtes Thema. Deswegen wird in dem vorliegenden Artikel mittels Kulturdiskurs versucht, sowohl auf Aktualität des Problems, als auf wesentliche Faktoren, die die Entwicklung der Identität der klein-litauischen (preußisch litauischen) Eliten bestimmt haben, einzugehen. Augenmerk gilt dabei dem preußischen Bildungssystem, besonders den Gymnasien von Tilsit und Memel, an denen sich die klein-litauische Elite bildete. Es wird versucht, herauszufinden, welche Haupttendenz vorherrschte, nachdem ab dem 16. Jahrhundert unter Einfluss der Reformation im multiethnischen Preußen litauische Schulen entstanden, die bis 1873 bestanden. Eine wichtige Voraussetzung für eine gesicherte Möglichkeit Kinder litauischer Herkunft, die mittlere Reife zu erlangen, waren die staatlichen Stipendien für das Gymnasium von Tilsit und -ebenfalls seit dem 16.

Jahrhundert- der fakultative Litauischunterricht in den Gymnasien von Tilsit und Memel. Im Kontext der Erforschung dieses Themas werden auch Aspekte der Weltanschauung der Klein-Litauer (Preußisch Litauer) berührt, die im Zusammenhang mit den dieser ethnischen Gruppe eigenen charakteristischen Ansichten in Bildungsfragen stehen. Es zeigt sich eine kategorische Ablehnung der litauischen Pietisten (Surinkimininkai) Bildung gegenüber als eine wesentliche Barriere auf dem Weg der Elitenbildung. Eine Korrelationsanalyse von klein-litauischer Elite und preußischem Bildungssystem zeigt, dass die Schulen ein wichtiger Faktor bei der Bildung des Typs des elitären Litauers in Klein-Litauen waren. Charakteristisch war diesem "Klein-Litauer" (Preußischen Litauer): politische Passivität, eine Kompromissorientierung, ein Minderwertigkeitskomplex gegenüber den Deutschen und ein ständiges Hin-und-Hergeworfensein zwischen litauischen Traditionen und Pragmatismus.

Įteikta 2001 05 11
Pateikta spaudai 2001 07 02

Nijolė Strakauskaitė
Tilžės 13, Klaipėda
Tel. 410190
el.paštas: klist13@ip.ku.lt

Silva Pocytė

Mažosios ir Didžiosios Lietuvos integracijos problema XIX a. - XX a. pradžioje

Santrauka

Straipsnio tikslas yra atskleisti Mažosios ir Didžiosios Lietuvos lietuvių integracijos idėjos problemišumą XIX - XX a. sandūroje, remiantis gausia to meto mažlietuvių spauda, pateikti, jog, nepaisant kalbos ir kilmės giminiškumo, kultūrinį suartėjimą stabdė istorijos vyksmo suponuota skirtinga didlietuvių ir mažlietuvių politinė-valstybinė tradicija, skirtingas kraštų ekonominis lygmuo ir besiskirianti religinė-kultūrinė aplinka, Didžiojoje Lietuvoje paremta katalikiškąja lenkiška, Mažojoje Lietuvoje - protestantiškąja vokiška tradicija. Straipsnyje bus siekiama parodyti, kad politinio integralumo idėja iki pat Pirmojo pasaulinio karo buvo iš viso nediskutuotina tema, o kultūrinis bendradarbiavimas tarp mažlietuvių ir didlietuvių spaudos draudimo metais, Didžiosios Lietuvos istorijos ir kultūros simbolių perkėlimas į mažlietuvių kultūrinę terpę nebuvo platesnio pobūdžio reiškinys, nes daugumai mažlietuvių, saistomų konservatyvių ir surinkiminio sąjūdžio proteguotų idėjų, integracinės Didžiosios ir Mažosios Lietuvos apraiškos buvo nesuprantamos ir nepriimtinos.

Tautinio identiteto problema bendraeuropiniame kontekste iškilo XIX a., vykstant tautų modernėjimo procesui. Tautinis identitetas - tai tautinė savimonė, tautą vienijančių vertybių - kalbos, kultūrinių tradicijų, tautinės vienybės - bendra savivoka. Didžiojoje Lietuvoje tautinės savimonės pajautimas buvo vienas reikšmingiausių aspektų XIX a. pabaigoje besiformuojant lietuviškajam nacionalizmui ir gimstant nepriklausomos valstybės kūrimo idėjai. XIX a. istorinis romantizmas atgaivino didlietuvių buvusios Lietuvos valstybės galybės viziją, o mažlietuvių svarbiausias kelių šimtmečių istorinės raidos padarinys buvo «savos», lietuviškos, valstybės atminties neturėjimas. Anot Vytauto Kavolio, «tai, ką Didžiajai Lietuvai reikš kunigaikščių atmintis, Mažajai Lietuvai paliko religinės knygos ir Donelaitis: ne mažiau prasminga, bet trumpesnė ir «pilkesnė» istorija»¹.

XVI a. Vokiečių ordinui tapus pasaulietine valstybe, Prūsijos kunigaikštystė, ir protestantizmą paskelbus valstybine religija, mažlietuviai, priėmę evangelikų-liuteronų tikėjimą, įsiliejo į tą pačią religinę-kultūrinę terpę kaip ir vokiečiai, o kita vertus, tarp savęs ir didlietuvių pastatė pirmąjį - ir bene svarbiausiąjį - religinio tikėjimo barjerą. Lemiamas mažlietuvių tautinės savimonės formavimosi laikotarpis buvo XVIII a., kai 1701 m., Prūsijos kunigaikštystę paskelbus karalyste ir siekiant pagrįsti valstybės istorinį tęstinumą, buvo pradėta formuoti ir valstybės gyventojams diegti «prūsiškumo» ideologija.

XVIII a. pradžioje įgyvendintos mokyklų reformos rezultatus taikliai apibūdino literatūros istorikas Gotfrydas Ostermejeris, kuris 1786 m. pažymėjo, jog «iš šimto lietuvių vos vienas kitas skaityti nemoka»². Mokykla sėkmingai sprendė ir Prūsijos piliečio auklėjimo

esminį uždavinį - diciplinuoto paklusnumo valdžiai formavimą. Mažlietuvius pamažu tapo lojaliu valstybės piliečiu, žinojusiu ir vykdyteliu prievolos valstybei. Paklusnumas valdžiai ir didžiavimasis «sava» vokiška valstybe per du šimtmečius tapo neatskiriamais jų identiteto elementais.

Kitas mažlietuvius gyvenimui reikšmingas procesas buvo po Didžiojo maro prasidėjusi planinga krašto kolonizacija. Ji negali būti vertinama vienareikšmiškai. Be abejo, istorinės perspektyvos požiūriu, tiesioginės akultūracijos galimybė, natūralus ir nesustabdomas asimiliacijos procesas krašte nulėmė vyravusio lietuviškumo pozicijų praradimą, tačiau vokiškos kultūros sklaida, pirmiausia susijusi su ištuštėjusio krašto apgyvendinimu, ūkiniu krašto atkūrimu, iš dalies darė teigiamą įtaką regiono ekonominei ir kultūrinei plėtrai. Todėl teigtina, kad XVIII a. pradeda ryškiau išsiskirti Mažosios ir Didžiosios Lietuvos charakteriai, šiame amžiuje ieškotinos ir skirtingos politinės laikysenos XX a. šaknys.

Mažosios ir Didžiosios Lietuvos vienybės arba integracijos idėja, ypač XIX - XX a. sandūroje, istoriografijoje dar nėra pakankamai ir objektyviai ištyrinėta. XX a. 9 - 10-ojo dešimtmečių sandūros politiniai pokyčiai Rytų Europoje inicijavo ir naują istoriografijos kokybinį lygmenį, kuriame besąlygišką vokiečių ir lietuvių istorikų konfrontaciją keičia argumentuota diskusija. Kokybinius pokyčius žymi ir naujų prioritetų iškelimas, tarp kurių svarbiausia, leidusi naujai apibrėžti mažlietuvius grupės definicijas ir objektyviau įvertinti Mažosios ir Didžiosios Lietuvos integracijos problemškumą, yra Mažosios Lietuvos lietuvių identiteto problema. Vytautas Žalys³ pabandė per Mažosios ir Didžiosios Lietuvos politinės integracijos prizmę išskirti mažlietuvio/klaipėdiškio identiteto specifiškumą, suponuotą skirtingų nei Didžiojoje Lietuvoje istorinių

realijų, ir jį atskleisti 1923-1939 m. Lietuvos ir Vokietijos santykių lygmenyje. Algirdas Matulevičius⁴, nagrinėdamas vokiečių ir lietuvių santykius Mažojoje Lietuvoje, atskleidė ne besąlygišką integracijos galimybes eskalavimą, bet pateikė per kelis istorijos šimtmečius susiformavusią skirtingą kultūrinę, religinę ir politinę aplinką, sudariusią barjerą glaudesnėms integracinėms apraiškoms.

Vokiečių autorius Manfredas Kleinas⁵ didlietuvius ir mažlietuvius integracijos problemą analizavo remdamasis skirtingos istorinės-kultūrinės, politinės raidos įtaka jų savimonės formavimuisi.

Šio straipsnio pagrindinę šaltinių bazę sudaro Mažojoje Lietuvoje leista lietuviška periodika, iš kurios išskirtina vokiečių spaustuvinių lėšomis leista «Nauja lietuviška ceitunga» (Tilžė, nuo 1890 m.), «Tilžės keleivis» (Tilžė, nuo 1883 m.); «Sandoros» draugijos konservatyvios religinės pakraipos leidinys «Pagalba» (Klaipėda, nuo 1904 m.); mažlietuvius lėšomis leisti «Niamuno sargas» (Ragainė, Tilžė, 1884 - 1887 m.), «Saulėteka» (Bitėnai, 1900 - 1902 m.), «Prūsų Lietuvos savaitraštis» (Tilžė, 1913 - 1914 m.).

Jau nuo XIX a. pradžios Mažąją Lietuvą atrado etnopolitiškumo netekęs didlietuvius, kuriam buvo būtina pagrįsti savo etnokultūrinės egzistencijos pagrindą, kurį kuo puikiau išprasminto atrasta Mažosios Lietuvos raštija, nuo XVI a. turėjusi religinės ir pasaulietinės spaudos tradicijas. Didlietuviai Mažojoje Lietuvoje rado palankią dirvą įgyvendinti savo kultūrinius politinius planus, visų pirma susijusius su lietuviško žodžio spausdinimu. Čia buvo galima ne tik Didžiojoje Lietuvoje spausdinti uždraustus lietuviškus spaudinius, bet ir planuoti įkurti mokslo draugiją. Dar vyskupas Motiejus Valančius su pavydu žvelgė į gyvenimą Prūsijoje, kur «niekas tikėjimo nekušina, niekas katalikų nepersekioja», kur

«daug yra žemaičių katalikų, kurie tačiau gyvena dailiai, šneka žemaitiškai, turi knygų, mokslo rašto žemaitiško [...]»⁶. Negalima ir neturi būti nuneigtas Mažosios Lietuvos ir kai kurių mažlietuvius, daugiausia spaudos darbuotojų įnašas, padedant didlietuvius spaudos draudimo metais. Tačiau iškyla dilema: kiek šis spaudos draudimo laikotarpis vykęs bendradarbiavimas atspindėjo ar galėjo atspindėti abipus Nemuno gyvenusių lietuvių integracijos gyli? Ieškant atsakymo į šį klausimą, reiktų šiek tiek plačiau sustoti ties 1883 m. Ragainėje pradėta leisti *Aušra* ir joje skelbtomis mintimis.

D. Kaunas studijoje apie Jurgį Mikšą, kuris buvo vienas iš *Aušros* leidėjų, nurodo šio laikotarpio historiografinę problemą, jog yra «aušrininkų istoriografijoje pernelyg išsiskirusių vertinimo stereotipų, tradicija tapusio atgimimo dalyvių beatodairiško idealizavimo [...]»⁷. *Aušra* vadinta pirmąją apčiuopama didlietuvius ir mažlietuvius integracine apraiška: spausdinta Ragainėje ir Tilžėje, joje bendradarbiavo, be didlietuvius kultūros veikėjų, ir jau minėtas J. Mikšas, M. Jankus. Tačiau yra svarbu panagrinti, kaip vadinamoji integracijos tema atsispindėjo turinyje. *Aušros* puslapiuose aiškiai vyrauja aktuali ir prielanki mažlietuvius kalbinė - nutautėjimo - tematika, tuo tarpu istorinio-romantinio pobūdžio kūriniai vargu ar galėjo pastaruosius sudominti. *Aušros* veikėjai aiškiai suvokė, kad ne tik Rusijos imperijoje lietuviai nutautėja, bet ir kaimyninėje Vokietijoje⁸. Nutautėjimas suprastas kaip bendras «kraujo brolių» likimas, kurį galima sustabdyti skleidžiant mokslą ir švietimą, todėl jau beveik nuo pirmųjų leidinio numerių gvildenama Jono Basanavičiaus proteguota *Lietuviškos mokslo draugijos* įkūrimo idėja. Tačiau skaitant *Aušros* puslapius nejučiomis kyla mintis, jog didlietuviai Mažąją Lietuvą suprato tik kaip

palankią dirvą savoms idėjoms įgyvendinti. Tai įrodytą 1883 m. *Aušros* ketvirtajame numeryje pateikta užuomina, jog kai tik Rusijos valdžia leis įkurti tokią draugiją savo imperijoje, ji bus perkelta iš Mažosios Lietuvos į Kauną ar Vilnių⁹. Nevertėtų kaltinti didlietuvius tautiniu egoizmu, bet suvokti, kad formuojantis moderniai lietuvių tautai išplitęs tautinis ir kultūrinis sąjūdis Didžiojoje Lietuvoje sugebėjo atrasti Mažosios Lietuvos raštiją, bet ne patį mažlietuvius. Juos vienijo, remiantis M. Kleino žodžiais, «kalba ir kilmės giminiškumas»¹⁰, bet istorijos vyksmas suponavo skirtingą socialinę-ekonominę, kultūrinę aplinką: vienoje Nemuno pusėje - lenkišką, kitoje - vokišką, kuri «etniniu požiūriu suformuoja savitą identitetą ir priklausymą»¹¹.

Mažlietuvius baimę broliautis su didlietuvius kėlė ne tik jo katalikiškumas, bet ir Rusijos imperijos kaip atsilikusio, jų akimis, krašto grėsmė, kadangi susijungimo su Didžiąja Lietuva atveju galima patekti į rusų jungą ir pavirsti rusais arba lenkais¹². Lenkiškasis veiksnys darė nemažą įtaką formuojant mažlietuvius konservatyvią nuostatą apie Rusijos imperijoje gyvenusius lietuvius, nes bendradarbiavimas su didlietuvius buvo traktuojamas kaip broliavimasis su lenkais. Lenkų aspiracijos Vokietijos imperijoje, atsižvelgiant į visą augančio lenkiškojo nacionalizmo kontekstą, buvo suprantamos kaip vokiškosios valstybės pamatų ardymas, todėl didlietuvius, persiėmusių polonizacijos idėjomis, įtaka mažlietuvius taip pat galėjo kelti realią grėsmę «savos» valstybės stabilumui. Konservatyvumą Didžiosios Lietuvos atžvilgiu savo puslapiuose nusakydavo *Tilžės keleivis*, kuris rašė, jog nerimstantys lenkai nori atgauti «visą savo karalystę», kuriai priklausytų ir Vakarų bei Rytų Prūsija, Karaliaučius, Tilžė, Klaipėda. Lenkai norėję į savo kovą įtraukti ir Rusijos imperijos lietuvius bei žemaičius, o

paskutiniu metu ir Prūsijos lenkus, kašubus, mozūrus bei mažlietuvius, tačiau «prie mūsų lietuvininkų lenkai [...] meilės ir paguodos ikišiol nerado»¹³.

Kiek mažlietuviui didlietuvius buvo «savas» ar «svetimas», vertinti yra labai problemiška. Amžių sandūroje *Saulėteka* rašė: «Kas pažįsta arčiaus prūsų pusės lietuvius, tas gerai mato, kad maskoliškoji Lietuva su savo gyventojais yra visai nepažįstama jiems šalis; jie jos ir nenori pažinti, nelaikydami tų, kaip jie vadina «žemaičių», ne per savo viengenčius; jų akyse žemaitis, tai tiek, ką maskolius ar lenkas»¹⁴.

Mažlietuvio rezervuotumui didlietuvio atžvilgiu įtaką darė pirmųjų politinis ir religinis «antikultūrinis» konservatyvizmas, sukeltas ne tiek liuteronų bažnyčios, kiek surinkimininkų sąjūdžio¹⁵. Mažlietuvų inteligentijos «labai plonas» sluoksnis¹⁶ taip pat riboja jų veiklos įvairiapusiškumą, kadangi, kaip jau buvo minėta anksčiau, mažlietuvų «būriškas» mentalitetas bet kokią pakilimą socialinio statuso laipteliais, neatskiriamą nuo išsimokslinimo lygio, siejo su tapsmu vokiečiu. Neretai spaudoje kaip priešprieša mažlietuviui buvo pateikiamas teigiamas didlietuvio, siekusio išsimokslinimo, ir svarbiausia supratusio išsilavinimo svarbą, paveikslas¹⁷.

Grįžtant prie anksčiau iškelto klausimo, kodėl mažlietuviai spausdino Didžiai Lietuvai skirtas draudžiamas knygas, galima iš dalies remtis Vaclovu Biržiška, anot kurio, Mažosios Lietuvos lietuviška visuomenė «visomis jėgomis palaikydavo savo brolių iš anapus sienos kovą už savo spaudą», kaip ir «vokiškoji [...] visuomenės dalis nebuvo tai kovai priešiška nusistačiusi, nes [...] iš tos kovos gaudavo ir nemaža pelno», kaip ir «Jurgis Mikšas ir Šernius, o paskiau ypač Otto von Mauderode, Reylenderis, Schenke ir kai kurie kiti»¹⁸, kadangi daug pelno atnešdavo pagrindinių lietuvių naudotų knygų - maldaknygių,

kalendorių ir elementorių - spausdinimas. Tą faktą dar 1893 m. pastebėjo ir V. Gaigalaitis, teigdamas, jog didlietuviai jiems reikalingas knygas parsigabendavo «iš Prūsų paslapta», o keli spaustuvininkai Tilžėje, užsiėmę šituo knygų spausdinimu, «pragurbo», tačiau svarbu ir tai, kad dėl tokios knygininkų veiklos nuostolius patyrė Rusijos imperijos valdžia¹⁹. Galima kalbėti tik apie kultūrinio lygmens didlietuvų ir mažlietuvų bendradarbiavimą, ką nurodo ir J. Mikšas *Aušroje*, minėdamas, jog «taip keliauja iš Prūsų lietuviai [...] į maskoliškąją Lietuvą, [...] važiuoja ir iš maskoliškosios Lietuvos lietuviai į prūsus su savo broliais Prūsiose norėdami į geresnę pažintį pareiti»²⁰.

Mažlietuvų kultūrinio judėjimo veikėjai, daugiausia liberaliojo pasaulietinio sparno, norėdami pagrįsti savo vienybės ir kultūrinės veiklos prieš nutautėjimą svarbą, daugiausia rėmėsi Didžiosios Lietuvos istorijos ir kultūros simboliais: lietuvių kova prieš kryžiuočius (dažniausiai minėtos Durbės ir Žalgirio mūšių pergalės), stipri Vytauto Didžiojo Lietuvos valstybė, narsių Lietuvos moterų Birutės, Onos, Gražinos paveikslai, ištraukos iš Simono Daukanto raštų. Šie herojai ir temos išsiskiria *Birutės, Lietuvininkų susivienijimo Prūsiose*, jaunimo draugijų ir jų *Santaros* susirinkimų metu skaitytuose pranešimuose. Lietuviškų švenčių metu skambėjo Didžiojoje Lietuvoje gimusios Maironio, Prano Vaičiūčio eilės, dainuotos Stasio Šimkaus, Česlovo Sasnausko sukurtos melodijos. Toks didlietuviškų simbolių «skolinimasis» pirmiausia susijęs su tuo, jog mažlietuviai neturėjo *savos* lietuviškos valstybės atminties, o norint pagrįsti savąjį kultūrinį judėjimą reikėjo ieškoti jį įprasminančių sąsajų. Anot *Prūsų Lietuvos savaitraščio*, kovoti prieš nutautėjimą reikėjo naikinant per amžius atsiradusią kultūros sieną tarp abiejose valstybėse gyvenančių lietuvių, «vienširdžiai

savo kultūros auklenu besirūpinant»²¹.

Gana dažnai mažlietuviai, žadindami savo tautiečių sąmonę, iškeldavo Žalgirio mūšio pergalės reikšmę. 1910 m. Žalgirio mūšio pergalės 500 metų jubiliejui buvo skirti lietuviški *Birutės* ir *Tilžės giedotojų draugijos* vakarai, spaudoje spausdinti specialūs tai sukakčiai skirti istorinės retrospektyvos straipsniai. Žalgirio tematikoje išskirtinos dvi linijos: lietuvių ir lenkų santykiai bei kryžiuočių galybės sutriuškinimas. Kaip šios temos atsispindėjo dviejuose lietuviškuose spaudiniuose: konservatyviajam sparnui atstovavusiam *Tilžės keleivijoje* ir aktyviai kultūrinį judėjimą palaikiusioje *Naujoje lietuviškoje ceitungoje*?

Anot *Tilžės keleivio*, tai buvo «išgąstingas mūšis», kuris palaužė kryžiuočių galybę, tačiau jame kryžiuočiai mirė kaip karžygiai, nes «lietuvininkai bei lenkai juos po sunkios kovos apgalėjo». Šiūdienė situacija esanti kardinaliai priešinga, nes lietuviai ir lenkai, priklausydami kitoms valstybėms, nebeturi savo kariuomenės, tuo tarpu vokiečių kariuomenė yra labai stipri²². Laikraštis konstatavo, kad lenkai be lietuvių nebūtų kryžiuočių nugalėję, nes be Vytauto, drąsaus, sumanaus ir narsaus karžygio, lenkai būtų buvę «kaip be kardo rankose»²³. Jie vieni nebūtų laimėję Žalgirio, tą rodo ir per 300 metų nualintos antrąja Torūnės taika gautos žemės, kuriose išnyko miestai, ištuštėjo laukai, dingo galvijai; Lietuva, valdant Gediminui, Kęstučiui ar Vytautui visada buvo aukštos kultūros, priešingai lenkų, «niekadoms niekam» netikęs ūkininkavimas²⁴.

Šioje straipsnių serijoje dominavo antilenkiška nuostata, daugiausia susijusi su jau anksčiau išskirtu lenkiškojo veiksnio klausimu Vokietijos imperijos tautinėje politikoje, taip pat su didlietuvų polonizacija ir su be jokių išlygų neigiamai vertinta svetima katalikiškos ir slaviškos kultūros sklaida. Vokiškajam

veiksniui buvo skirtas antraeilis vaidmuo, kadangi kryžiuočiai, būdami katalikais, buvo savaime vertinti neigiamai ir negalėjo prilygti dabarties protestantiškos valstybės vokiečiams, turintiems stiprią kariuomenę. Tai būtų prieštaravę mažlietuvų monarchistinėms nuostatom.

Naujoje lietuviškoje ceitungoje proginį straipsnį Žalgirio metinėms išspausdino Vydūnas. Straipsnyje taip pat prasiveržia antilenkiška nuostata: po Žalgirio lietuvių dvasią pradėjo naikinti lenkai, tai buvo «pradžioje antrojo lietuvių naikinimo». Nepaisant ilgo mažlietuvų gyvenimo vokiečių įtakoje ir pirmųjų skaičiaus sumažėjimo beveik trečdaliu, vis dėlto «lenkai, rodos, Didžiojoje Lietuvoje daugiau pasisavino žmonių». Vydūnas įvardijo vokiečių įtaką kaip geresnę, padariusią mažlietuvius turtingesnius nei Didžiojoje Lietuvoje, tačiau konstatavo, kad tarp didlietuvų yra daugiau aukštąjį mokslą įgijusių žmonių. Jis dėl lietuvių germanizavimo ar polonizavimo nekaltino nei vokiečių, nei lenkų, o tai laikė pačių lietuvių silpnumu ir gėda. Lietuviai turį patys rūpintis savo išlikimu, saugodami gimtąją kalbą, skaitydami gerus lietuviškus raštus, tarp jų ir laikraščius iš Didžiosios Lietuvos²⁵.

Pastarosios Vydūno mintys patvirtina jo visą gyvenimą propaguotą taikų tautų sugyvenimą, kurį galima pasiekti per kiekvieno asmeninį dvasios tobulėjimą ir doros siekimą, atsiribojant nuo bet kokių tautinę ar net politinę konfrontaciją skatinančių idėjų.

Kalbant apie didlietuviškų kultūrinių simbolių perkėlimą į mažlietuvišką terpę, reiktų paminėti atvirkščią procesą. Kalbama apie poeto Kristijono Donelaičio reikšmės klausimą, iškilusį bendralietuviškame ir vokiškame kultūriniuose lygmenyse, ruošiantis įamžinti jo atminimą 200-ųjų gimimo metinių proga 1914 metais. Ligtolinėje lietuviškoje periodikoje,

raginant mažlietuvius neišsižadėti gimtosios lietuvių kalbos, K. Donelaitis buvo įvardijamas lietuvių garbę pakėlusiu didvyriu, pripažintu pasaulio literatūroje, kuris «vokiečių bei kitų akyse yra vienatijis lietuviškas poetas» ir kuris kartu su «mūsų tėvais vargo bei linksminos, kurs suprato jų padėjimą»²⁶.

Didžiausias sujudimas norint pagerbti K. Donelaitį tarp lietuvių ir vokiečių kilo 1913 m. vasarą, kai rugpjūčio 3 dieną ant Rambyno kalno įvyko didžiulis kelių šimtų žmonių susirinkimas, kuriame dalyvavo mažlietuvių deputatai ir rinkimų draugijų pirmininkai, vietos valdžios vokiečių atstovai (Šilutės landratas), svarstę paminklo K. Donelaičiui pastatymo ant Rambyno kalno galimybę. Šis sumanymas mažlietuviams buvo labai svarbus dėl to, kad, anot *Pagalbos*, kitos giminės savo poetus jau seniai pagarbinusios ir jiems pastačiusios paminklus, pavyzdžiui, M. Schenkendorfui Tilžėje²⁷ ar S. Dachui Klaipėdoje²⁸, o K. Donelaitis esą svarbiausias mažlietuvių poetas, aprašęs protėvių vargus ir džiaugsmus XVIII a.²⁹. Reikia atkreipti dėmesį, kad nuo pat mažlietuvių kultūrinio veikimo pradžios tarp konservatyviojo (religinio) ir liberaliojo (pasaulietinio) sparnų kildavo įvairių nesutarimų. Šiuokart Donelaičio vardas ir jo atminimas tarsi suvienijo «visų tikybos bei politikos» nuomones³⁰ vienam bendram reikalui. Nors kaip pažymėdavo lietuviškos periodikos puslapiai, daugeliui mažlietuvių nebuvo žinomi ne tik jo raštai, bet ir pats vardas³¹, tačiau K. Donelaičiui, kaip daug nuveikusiam lietuvių tautai, užkelti ant pjedestalo pritarė tiek konservatyvieji, tiek liberalieji mažlietuvių veikėjai. Svarbiausias K. Donelaičio nuopelnas, be jokios abejonės, buvo jo lietuvių kalba parašyti kūriniai, ypač tapę aktualūs XIX-XX a. sandūroje mažlietuviškoje aplinkoje tiek dėl kalbos, tiek dėl turinio. K. Donelaitis užpildė potuštę išsimokslinusių ir

nenutautėjusių gentainių nišą, kas be jokios abejonės patiems mažlietuviams leido pasikelti į tą patį kultūrinį lygmenį su ne viena rašytoja ar poetą turėjusiais vokiečiais, dar kartą parodant lietuvių kalbos dideles kultūrinės galimybes, o ne vien tenkinantis jos kasdieniu «būrišku» vartojimu. Noru išsaugoti lietuvių kalbą fone K. Donelaičio kūryba buvo idealiausias variantas. Kita vertus, dėl poeto asmenybės įamžinimo nieko prieš negalėjo pasakyti ir religiniai veikėjai, nes «paminklas statomas kunigui, kurs dorybę ir patogumą mokino»³².

Daug diskusijų sukėlė keletas K. Donelaičio paminklo statymo klausimų. Pirmiausia - tai komiteto sudėtis. *Prūsų Lietuvos savaitraštis* konstatavo, kad renkant pinigus paminklo statybai norį prisidėti ir vokiečiai. Prisidėjusieji galėsia pareikšti savo nuomonę ir dėl paminklo išvaizdos. Tačiau savaitraštyje apgailestaujama, kad mažlietuvis nieko negali nuveikti vien savo jėgomis, «be svetimųjų įsikišimo». Taigi, sakoma savaitraštyje, geriau būtų jungtis su Didžiosios Lietuvos ir Amerikos lietuviams, tačiau čia pat priduriama, kad ir tarp vokiečių yra daug mažlietuviams nusipelnusių veikėjų, kaip Adalbertas Bezenbergeris ir Franzas Oskaras Tetzneris, o be to, ir pats K. Donelaitis tarnavęs ir vokiečiams, ir mažlietuviams, rašęs ir lietuviškai, ir vokiškai³³.

1914 m. K. Donelaičio paminklo komitetas 5000 egzempliorių tiražu išleido dar 1913 m. V. Steputaičio numatytą atsišaukimą dėl paramos paminklui³⁴; čia aiškiai išdėstyta K. Donelaičio asmenybės ir veiklos svarba mažlietuvių gyvenimui ([Donelaitis] «mūsų vardą į garbę iškėlęs, kai tarp mūsų dar nei menkiausio tautiško susipratimo nebuvo»), nurodytas būsimo paminklo statymo vietos sakrališkumas, Rambyno kalnas, «kurs kaip sargas lietuviškosios giminės savo žaliuojančiu kūnu Niamuno krantą dengia», ir raginami visi,

mylintys «senąją mūsų tėviškę», jos kalbą ir giminės išlikimą, rinkti «dovanų paminklui ant Rambyno»³⁵. Anot atsišaukimo, K. Donelaičiui paminklą mažlietuviams turį statyti ir dėl to, kad svetimtaučiai poetą jau seniai yra pagerbę, todėl mažlietuviams jam yra skolingi («Už tai mes savo poetui [...] dėkavonės kalti esme»). Tyrinėtojams yra svarbus ne vien šio atsišaukimo tekstas, tačiau ir išvardyta K. Donelaičio paminklo statymo komiteto narių sudėtis, apėmusi mažlietuvius, Didžiosios Lietuvos ir Amerikos lietuvių atstovus bei vokiečius. Tarp mažlietuvių randamos gerai žinomos politinės ir kultūrinės veiklos asmenybės, V. Steputaitis, V. Gaigalaitis, M. Kiošis, E. Jagomastas, J. Stiklorius, o didžiąją jų dalį sudarė ūkininkai³⁶. Keltų nuostabą tai, kad tarp komiteto narių nėra vieno iš aktyviausių tuo metu mažlietuviškoje veikloje dalyvavusių asmenų: J. Vanagaičio, taip pat ir Vydūno. Dėl J. Vanagaičio nedalyvavimo atsakymą pateikia *Prūsų Lietuvos savaitraštis*, kuris minėjo, kad prieš 1914 m. K. Donelaičio komitetas buvo įkurtas ir Vilniuje. Į šį komitetą nuo mažlietuvių buvo paskirtas J. Vanagaitis, «su kuriuo bendrai darbuoties suvis didžiausioji dalis Prūsų lietuvių griežtai atsisako». Tačiau tas komitetas nieko reikšmingo nespėjo nuveikti³⁷.

Komiteto «ūkininkiškas» atspalvis suponuotų keletą išvadų. Pirma, platus ūkininkų įsitraukimas į paminklo K. Donelaičiui statymo organizacinį darbą akivaizdžiai reprezentuoja mažlietuvių socialinę sudėtį: pagrindinis šio sluoksnio bruožas buvo inteligentų trūkumas; antra, ūkininkai negalėjo likti nuošalyje įamžinant K. Donelaičio, jų, «būrų» dainiaus atminimą; ir trečia, pati svarbiausia išvada - tam tikras surinkiminių idėjų pralaimėjimas, kaimo žmonėms savo pasaulietine-organizacine veikla įkūnijus naują savimonės kokybę, nors neatmetama ir tai, kad

ūkininkų palankią nuostatą lėmė K. Donelaičio kaip kunigo asmenybė.

Mažajoje Lietuvoje ruoštas statyti paminklas K. Donelaičiui didžiulio atgarsio sulaukė ir Didžiojoje Lietuvoje. Pastariesiems poeto vardas buvo brangus dėl jo kūrybos išspausdinimo jau lietuviškos spaudos draudimo metais - 1865 m. Rusijos mokslų akademijoje Peterburge³⁸. Nepaisant griežtos reakcijos iš caro ir vyriausybės šalininkų pusės, Mokslų akademija, aiškindamasi dėl K. Donelaičio kūrinių išspausdinimo, pabrėžė jų svarbią mokslinę vertę tyrinėjantiems lietuvių kalbą, lyginamąją kalbotyrą. Rusijos mokslų akademijos išleistieji K. Donelaičio raštai ir mokymo priemonė mokant lietuvių rašto lotyniškuoju raidynu. K. Donelaičio raštus savo pamokose naudojo Marijampolės gimnazijos lietuvių kalbos mokytojai, nes, V. Merkio nuomone, «Rusijoje išleisti Donelaičio raštai buvo legalūs, bendrąja tvarka cenzūra prie jų negalėjo prikibti, ir mokyti iš jų buvo nelabai pavojinga»³⁹.

Ši poeto raštų reikšmė spaudos draudimo metais buvo prisiminta 1913-1914 m. ir didlietuviškoje spaudoje, kurioje buvo diskutuojama ir dėl tinkamos paminklui vietos. Vilniuje leista *Viltis* neabejojo dėl paties paminklo būtinumo, tačiau nesutiko, kad jis būtų statomas ant Rambyno, o ne Tilžėje ar Klaipėdoje. *Vilties* nuomone, Rambynas esąs keletas kilometrų nuo Tilžės, daugiausia lankomas vasarą, o Tilžėje paminklas stovėtų «ne tik Prūsų lietuviams ir svetimiams po akių»⁴⁰, bet ir atvykstantys didlietuviams nepraeitų pro šalį.

Galutinai paminklo statymo vieta buvo numatyta 1914 m. balandžio 15 d. Tilžės Vokiečių namuose įvykusiame komiteto susirinkime, kuriame dalyvavo apie 30 žmonių. V. Steputaitis pateikė Tilžės miesto valdžios poziciją dėl paminklo statymo, nurodęs netgi

numatomą tam skirti žemės sklypą. Tam prieštaravęs Karaliaučiaus apskrities veterinarijos gydytojas Paulaitis pasisakė už Rambyno kalną, kadangi tai esanti lengvai garlaivių pasiekama vieta, be to, «lietuviai nesantys miesčionys ir jiems geriaus pritiktų Donelaičio paminklas ant Rombinaus, kaip mieste pastatyta stovyla»⁴¹. Komiteto nariai pažymėjo, kad mieste paminklas stovėtų tik miestiečiams, nes kaimo žmonės, atvažiuojantys į turgų, paprasčiausiai neturėtų kada į jį žiūrėti, todėl jis Tilžėje ar Klaipėdoje stovėtų tiesiog be naudos⁴². V. Gaigalaitis pažadėjo ant Rambyno iš savo 11 margų veltui išskirti pusę margo žemės. Šioje diskusijoje galima aiškiai išžvelgti iki pat Pirmojo pasaulinio karo nepakitusių nuostatą apie mažlietuvių kaip kaimo visuomenės reprezentantą, todėl ir paminklai jų kultūros veikėjams mieste būtų atrode kaip anachronizmas.

Nepaisant didžiulio idėjinio entuziazmo iš mažlietuvių pusės, svarbiausia problema buvo lėšų rinkimas, kuris nebuvo toks aktyvus kaip tikėtasi, tačiau turėjęs nemažai prisidėti prie mažlietuvių «tautiškojo atgaivinimo, kursai pastaruoju laiku, berods, pradėjo kas kart vis smarkiau apsieikti»⁴³. Paminklo pastatymo K. Donelaičiui užmanymus nutraukė 1914 m. rugpjūčio 1 d. prasidėjęs Pirmasis pasaulinis karas.

Labiausiai akivaizdi ir daugiausia propaguota didlietuvių ir mažlietuvių bendradarbiavimo forma kultūros srityje buvo spauda, tiek abipusis informacijos perteikimas periodinės spaudos puslapiuose, tiek ne kartą akcentuotas, ypač mažlietuviams, Didžiojoje Lietuvoje leistų raštų, kurie «rašomi mokintų ir išmintingų vyrų»⁴⁴, ir periodikos skaitymo būtinumas, siekiant abipusio pažinimo ir kultūrinio suartėjimo.

Kultūrinį suartėjimą stabdė keletas veiksnių. Kelių šimtmečių skirtingas didlietuvių

ir mažlietuvių istorinis kelias suponavo skirtingą politinę - valstybinę tradiciją, skirtingą kraštų ekonominę lygmenį, o svarbiausia - skirtingą religinę - kultūrinę aplinką, Didžiojoje Lietuvoje paremtą lenkiška katalikiškąja, Mažojoje Lietuvoje - vokiška protestantiškąja tradicija, kurios suformavo ir skirtingus rašmenis, vienur - lotyniškus, kitur - gotiškus.

Jau *Aušros* puslapiuose buvo atkreiptas dėmesys, jog skaitant «ypatingai Prūsų Lietuvos laikraščius ir *Niamuno sargą*, [...], rodosi, priegada grumzdžianti (kyla nerimas - *S. P.*), kad tarp Prūsų ir Rusų Lietuvos persiskyrimas, [...] prasideda»⁴⁵, pilnas įvairių germanizmų ir slavizmų. Veikiamas *Aušros*, tautos formavimosi procese Didžiojoje Lietuvoje, vienas iš jos leidėjų J. Mikšas 1884 m. pradėdamas leisti *Niamuno sargą*, turėjusiam tapti *Aušros* analogu Mažojoje Lietuvoje, daug dėmesio skyrė kalbiniam dalykams. Nors visas laikraštis spausdintas gotiškais raidėmis, tačiau antraštė - lotyniškais rašmenimis, kadangi redaktorius tikėjosi aktyvaus tiek didlietuvių, tiek mažlietuvių skaitytojų susidomėjimo. Kaip mini D. Kaunas, J. Mikšas buvo pirmasis, siekęs «esmingiaus reformuoti Mažosios Lietuvos lietuviškų laikraščių kalbą ir ją priartinti bendrinei», vengdamas vokiškų gramatinių konstrukcijų ar neberašydamas daiktavardžių didžiąja raide⁴⁶. *Niamuno sargas* akcentavo, kad dėl skirtingų kalbų reikia ne juoktis, o eiti į vienybę «per mokslą, per palyginimą visų šnektų ir tarmių»⁴⁷, ir tikėjosi, kad ilgai nereiks «laukti susivienijimo mūsų giminės kalboje ir rašte»⁴⁸.

Tačiau kalbiniai naujadarai ar raidyno pakeitimai spaudoje mažlietuvių buvo priimami labai rezervuoti, nes pastarieji lotyniško raidyno vartojimą tapatino su katalikiškų idėjų sklaida, tuo tarpu didlietuviai gotiškų rašmenų leidiniuose taip pat išvelgdavo protestantizmo populiarinimą, todėl šis tikybos skirtumais

paremtas priešiškus išliko iki pat Pirmojo pasaulinio karo ir stabdė kultūrinį suartėjimą.

Iš mažlietuvių spaudos darbuotojų savo kiekybine leidinių gausa išsiskyrė M. Jankus, iki 1909 m. išleidęs daugiau nei 10 laikraščių, tačiau Mažojoje Lietuvoje neretas jų «terado taip menkai pritariančiųjų, jog negalima buvo toliau [...] išleisdinėti»⁴⁹. Pagrindinė nesėkmės priežastis - spaudinių leidimas lotyniškais rašmenimis, turėjęs «prūsų lietuvius pripratinti prie skaitymo lotyniškų raidžių»⁵⁰, tačiau lotyniškas raidynas nebuvo priimtas dėl išsiskyrusių gotiško raidyno vartosenos. Jau tarpukario metais rašydamas apie priežastis, kurios inspiravo lietuvių susirūpinimą savo likimu, M. Jankus nurodė po *Lietuviškos ceitungos* pasirodymo M. Šerniui kilusį sumanymą leisti laikraštį Didžiajai Lietuvai lotyniškais rašmenimis, nes gotiškos raidės būtų nusižengimas lietuviams, laikiusiems jas vokiškoms, liuteroniškoms ir reiškusioms nusistatymą prieš katalikų tikėjimą⁵¹. Analogiškų tikslų vedamas M. Jankus 1886 m. spalio 17 d. pradėjo leisti *Garsą*, kuriame norėjo supažindinti «su naujais atgijimais lietuviškos dvasios [...], kaip vienyjasi mūsų viengėčiai Amerikoje, kaip stropiai dirba mūsų broliškieji kaimynai dėl išlaikymo giminės Maskolijoje, kaip ginasi nuo aprusimo bei sulenkavimo visos tautos»⁵². Šiame kreipimesi į skaitytojus M. Jankus paaiškino ir laikraščio leidimo lotyniškais rašmenimis būtinybę, kadangi didelė dalis gyvenančių Rusijos imperijoje gentainių nesupranta vokiškų raidžių, todėl «mes [mažlietuviai - *S. P.*] dėl savo brolių, po jungu Maskolių dusaujančių, galime nors mažumą procės (darbo - *S. P.*) pridėti»⁵³. Tačiau jau po mėnesio redaktorius apgailestavo dėl nedidelio skaitytojų rato, nes daugeliui mažlietuvių tiek *Garso* turinys, tiek išorinis apipavidalinimas kėlė nerimą dėl spaudinio proteguojamo kurstymo prieš valdžią⁵⁴.

Mažlietuviškoje dirvoje sunkiai kelią skynėsi ir 1909 m. J. Vanagaičio pradėta leisti *Birutė*, kurios aiškias integracines aspiracijas įrodė jos tiek gotišku, tiek lotynišku raidynu spausdintas tekstas. *Prūsų Lietuvos savaitraštis*, nagrinėdamas savo populiarumo tarp mažlietuvių ne itin aukštą koeficientą, apgailestavo, kad svarbiausia kliūtis esanti lotyniški rašmenys, rašyba, vartojant š, č, v, neįprasti žodžiai dažnai buvo laikomi per daug «žemaitiškais», ir nurodė, kad «be žymesnės raštijos kultūroje kilti negalime», todėl «turime glaustis prie Didžiosios Lietuvos raštijos, kuri šiandien jau gana aukštai pakilusi»⁵⁵.

1914 m. pradžioje *Prūsų Lietuvos savaitraščio* puslapiuose vykusioje diskusijoje dėl galimybės leisti dienraštį Mažajai ir Didžiajai Lietuvai, kuris būtų skirtas ne inteligentijos sluoksniams, bet visiems lietuviams, prieita išvada, kad pagrindinė kliūtis, stosianti šiai idėjai skersai kelio, yra rašybos klausimas, padiktuotas skirtingos politikos, kultūros bei tikybos tradicijos⁵⁶. Tačiau nekalbėta apie būtinumą glaudžių kultūrinių ryšių ir religinių sąsajų, kas pagreitintų kultūrinį susiliejimą. Nagrinėjant mažlietuvių ir didlietuvių bendradarbiavimą, būtina turėti omenyje du labai svarbius veiksnius. Pirmas, konservatyviajai mažlietuvių daugumai, užaugintai vokiškos valstybės ir kultūros aplinkoje, didlietuviška tematika buvo svetima ir nepriimtina⁵⁷. Antra, iki pat Pirmojo pasaulinio karo iš viso nediskutuota liko politinio integralumo tema. Viena kliūtis, stabdžiusia minčių sklaidą šiuo klausimu tarp mažlietuvių, buvo jau minėtas lenkiškasis veiksnys ir baimė, susijusi su Didžiąja Lietuva, patekti į «maskolių» valstybės rankas ir virsti rusais arba lenkais. Kitas kriterijus, turėjęs esmingesnę reikšmę, buvo lojalumo valdžiai iškelimas, nes «vieni [didlietuviai - *S. P.*] ir kiti [mažlietuviai - *S. P.*], savo ciesoriui vieni

pasilikdami, galime savo darbą [kultūrinį - S. P.] varyti, [...], o sutarimas tarp Vokietijos ir Maskolijos galės mums atnešti neabejotiną naudą»⁵⁸.

Visai suprantamas pirmojo mažlietuvių atstovo Vokietijos reichstage Jono Smalakio, išrinkto 1898 m. Klaipėdos - Šilutės apygardoje, teigiamas Vokietijos kariuomenės didinimo vertinimas, nes jeigu Vokietiją nugalėtų, Prūsų Lietuva būtų atplėšta nuo Vokietijos ir papultų į baisių «azijatiškųjų gaujų» rankas⁵⁹. Ši J. Smalakio kalba padariusi įspūdį ne vien valdžios atstovams, bet ir, anot A. Bruožio, mažlietuvių priešininkams, vokiečių konservatoriams⁶⁰. Netgi vienas iš radikaliausių mažlietuvių veikėjų J. Vanagaitis, atstovavęs savo gentainiams Didžiajame Vilniaus Seime 1905 m., Lietuvos etnografinių teritorijų sujungimo į vieną administracinį vienetą svarstymo metu «apsiribojo vien tik simpatijų Didžiajai Lietuvai pareiškimu»⁶¹. Todėl nekelia nuostabos, kad ir mažlietuviška spauda prieš pat Pirmąjį pasaulinį

Išvados

Apibendrinant Mažosios ir Didžiosios Lietuvos integracijos XIX - XX a. sandūroje problemą, būtina išskirti istorijos vyksmo suponuotas abipus Nemuno skirtingas politines-valstybines, religines-kultūrinės tradicijas, skirtingą Mažosios ir Didžiosios Lietuvos ekonominę ir socialinę lygmenį.

Išnašos

- ¹ Kavolis V. *Žmogus istorijoje*, Vilnius: Vaga, 1994, p. 429.
- ² *Kaip ažuols drūtas prie Nemunėlio: iš Mažosios Lietuvos XIX a. - XX a. pradžios lietuvių poezijos*, Vilnius, 1986, p. 5.
- ³ Žalys V. *Kova dėl identiteto: kodėl Lietuvai nesisekė Klaipėdoje tarp 1923 - 1939 m.* Lüneburg: Verlag Nordostdeutsches Kulturwerk, 1993.
- ⁴ Matulevičius A. *Deutsch-litauische Beziehungen in Preußisch-Litauen*. In: *Die Grenze als Ort der Annäherung:*

karą teigė, jog daugiau lietuviai pasieks vienydamiesi meno srityje, o «politikoje ramiai palikdami tarp mūsų trauktąjį (susiformavusį - S. P.) rubežių (sieną - S. P.) ir besirūpindami kiekvieni savo krašto medžiagine (ūkine - S. P.) gerove»⁶².

Analogiška integracinio pobūdžio problema kyla ir mozūrų bei lenkų santykiuose. Anot G. Jasinskio, iki 1871 m. mozūrus su lenkais siejo «neutrali simpatija»⁶³. Santykiai su lenkais daugiausia buvo ekonominio pobūdžio. Juos lengvino kultūrinės ir kalbinės aplinkos elementai, nes mozūrai kalbėjo lenkiškai. Tačiau lenkų politinės aspiracijos - ypač didieji XIX a. sukilimai - nors ir kėlė mozūrų simpatiją, bet buvo nesuprantamos ir svetimos. Nuo 1863 - 1864 m. sukilimo mozūrai pateko į lenkų dėmesio centrą, buvo bandyta juos įtraukti į lenkų tautinio gyvenimo areną⁶⁴. Šiuo atveju lenkų situacija buvo palankesnė nei didlietuvių, nes nemaža dalis lenkų ir mozūrai priklausė Vokietijos imperijai.

Nepaisant kraštus sujungiančios lietuviškumo grandies ir mažlietuvių kultūros veikėjų aktyvumo, dėl aukščiau išvardytų veiksnių daugumai mažlietuvių integracinės Didžiosios ir Mažosios Lietuvos apraiškos buvo nesuprantamos ir nepriimtinos.

- ⁵ *750 Jahre deutsch-litauische Beziehungen*, Köln: Mare Balticum, 1992, p. 25 - 44.
- ⁶ Klein M. *Die versäumte Chance zweier Kulture. Zum deutsch-litauischen Gegensatz im Memelgebiet.* - Nordost Archiv, 1993/2, H. 2, p. 317 - 360.
- ⁷ Valančius M. *Maskoliams katalikus persekiojant*, Kaunas, 1929, surinko ir paaiškino doc. J. Tumas, p. 76 - 77.
- ⁸ Kaunas D. *Aušrininkas: tautinio atgimimo spaudos kūrėjas Jurgis Mikšas*, Vilnius: Kultūra, 1996, p. 11.

- ⁸ «[...] Girdime Žemaitijoje ir Prūsiose prasti žmoneles gėdyjasi tulame kampe savo gražią ir seną kalbą vartoti, o lamdo ir laužo savo liežuvį lenkiškai ir vokiškai posmuodami [...]». Žr.: Apie insteigimą "Lietuvizkos mokslų bendrystės (draugystės)". - Aušra. 1883, nr. 4, Lietuvių tautos praeitis, 1983, t. VI, 1 - 4 (21 - 24), p. 90.
- ⁹ «[...] Dabar tik tiek turime pridurti, jog tuom tarpu sostas bendrystės turėtų būti Ragainėje prie redakcijos Auszros; bet kaip veik Rusijos valdžia teiks daleisti įkūrimą tokios draugystės savo vieszpatystėje, szita draugystė galės būti perkeliama į Kauną ar Vilnių». Žr.: Ten pat. p. 91.
- ¹⁰ Klein M. *Die versäumte Chance zweier Kulture. Zum deutsch-litauischen Gegensatz im Memelgebiet.* p. 334.
- ¹¹ Ten pat.
- ¹² Matulevičius A. *Deutsch-litauische Beziehungen in Preußisch-Litauen*, p. 37.
- ¹³ [Jurkšaitis, K.]. Lenkai, lietuviai, žemaičiai, lietuvininkai. *Tilžės Keleivis*, 1906, bal. 17, nr. 30, p. 3 - 4.
- ¹⁴ K-o šešėlis. Patėmyjimai iš šalies. *Saulėteka*, 1900, liepa, nr. 7, p. 191.
- ¹⁵ Kavolis V. *Žmogus istorijoje*, Vilnius: Vaga, 1994, p. 419.
- ¹⁶ Hermann A. *Lietuviškumo problema Rytų Prūsijos Evangelikų bažnyčioje 1871 - 1933.* - Lituanistica, 1998/2 (34), p. 42.
- ¹⁷ *Nauja lietuviška ceitunga* apgailestavo, jog mažlietuvių niekada neiškils tarp kitų giminių, jeigu neturės išsilavinusių žmonių, tuo tarpu «prastieji žemaiteliai» supranta, kad mokslas yra svarbus dalykas ir jam skiria paskutinius pinigų. Žr.: Doczys. Reik mokintis. *Nauja Lietuviška Ceitunga*, 1906, spal. 2, nr. 78, p. 1.; *Pagalba*, tvirtindama, kad tarp mažlietuvių yra labai mažai žmonių su aukštuoju išsilavinimu, konstatavo, kad net «Žemaičių mergos ir moters, nors mes anus nelabai garbėje laikome», yra labiau apsišvietusios ir išsimokslinusios. Žr.: študieravusių žmonių... [Visokios žinios]. *Pagalba*, 1913, Nr. 4 ir 5, p. 50.
- ¹⁸ Biržiška V. *Praeities pabiro*, Bruklinas, 1960, p. 237.
- ¹⁹ [Gaigalaitis V.], Gaigals V. Mažumas apie mus lietuvininkus. *Lietuviška ceitunga*, 1893, rugs. 26, nr. 39, p. 3.
- ²⁰ Iš Lietuvos. Aušra, 1883, Nr. 8, 9, 10. *Lietuvių tautos praeitis*, 1983, t. VI, 1 - 4, (21 - 24), p. 289.
- ²¹ Daugelaitis V. Ir vėl aš su dvylekiu. *Prūsų Lietuvos savaitraštis*, 1914, geg. 22, nr. 21, p. 1 - 2.
- ²² Mūšis prie Žalgirio. *Tilžės keleivis*, 1910, liep. 16, nr. 71, p. 1.
- ²³ Ten pat. *liep. 19, nr. 72*, p. 1.
- ²⁴ Ten pat. *liep. 21, nr. 73*, p. 2.
- ²⁵ [Vyduanas]. Vds. Didysis mūšis. *Nauja Lietuviška ceitunga*, 1910, liep. 14, nr. 83, p. 1 - 2.
- ²⁶ Driskius J. Donelaičio atminčiai. *Kaimynas*, 1904, vas. 19, nr. 8, p. 57 - 58.
- ²⁷ Maxas Schenkendorfas (1783.12.11 Tilžė - 1817 m. Koblenas) vokiečių poetas, dar vadinamas laisvės dainiumi, kartu su Fichte ir kitais leido laikraštį *Vesta*. Po jo mirties Tilžėje jo vardu buvo pavadinta priešais

- ²⁸ 1912 m. Klaipėdoje, Teatro aikštėje, buvo įrengtas fontanas Simono Dacho (1605 - 1659), XVII a. Klaipėdoje gimusio poeto, Karaliaučiaus universiteto profesoriaus, vieno žymiausių protestantiškų giesmių kūrėjo, garbei. Žr.: Tatoris J. *Senoji Klaipėda: urbanistinė raida ir architektūra iki 1939 metų*, Vilnius, 1994, p. 291 - 292.
- ²⁹ Ant Rambyno kalno... [Visokios žinios]. *Pagalba*, 1913, nr. 7 ir 8, p. 94 - 95; Pažymėtina, jog tiek *Pagalba*, tiek kiti lietuviški laikraščiai, tuo metu kalbėdami apie ligot vis dar neįjamžintą K. Donelaičio atminimą nebuvo visiškai teisūs. 1896 m. balandžio 8 dieną K. Donelaičio gimtinėje Lazdynėliuose buvo pašventintas akmeninis paminklas, kurio pastatymą inicijavo profesorius Franzas Oskaras Tetzneris iš Leipcigo. Tąkart pažymėta, kad plačiosioms lietuvininkų masėms K. Donelaitis dar nėra žinomas, nors atidengimo iškilmėse dalyvavo *Birutės* atstovai, padėję prie paminklo geležinį vainiką su užrašu "Donelaičio paminklui, draugystė "Birutė". *Nauja lietuviška ceitunga* vylėsi, kad dažnai bus atsimenama "garbingiems kovotojams duoti garbę". Žr.: Paminklas Donelaičiui [Iš Lietuvos...]. *Nauja Lietuviška Ceitunga*, 1896, bal. 21, Nr. 32, p. 1 - 2; Kaunas. D. *Mažosios Lietuvos veidai ir vaizdai*. Vilnius, 2000, p. 26; 1899 m. pradžioje lietuviškoje spaudoje pasirodė užuominų apie ketinimą kurti lietuvišką draugiją, kuri rūpintųsi paminklo K. Donelaičiui ant Rambyno kalno pastatymu, tačiau tąkart ši idėja nebuvo įgyvendinta. Žr.: Donelaičio paminklas [Iš Lietuvos...]. *Nauja Lietuviška Ceitunga*, 1899, geg. 16, nr. 39, p. 2.
- ³⁰ Iš Prūsų Lietuvos. *Prūsų Lietuvos savaitraštis*, 1913, gruod. 12, nr. 2, p. 4.
- ³¹ 1901 m. pradžioje populiarinant *Lietuvininkų susivienijimo Prūsiose* steigimo idėją, tarp būsimos draugijos numatomų leisti knygų buvo minėti ir Donelaičio tekstai, nes kaip nurodė Anas Bruožis, jo veikalai kaip ir daugelio kitų mažlietuviams «dar nežinomi». Žr.: Prūsų Lietuvoje [Iš lietuvininkų krutėjimo]. *Saulėteka*, 1901, kov. nr. 13, p. 286 - 292; Vydūno *Jaunimas* 1913 m. pabaigoje taip pat nurodė, kad «Prūsų lietuviai vis mieliau kitų tautų žmones pagerbia, tik ne savųjų», o «Donelaitis savo rašiniiais tuo tarpu tebuvo kalbininkų pasimėgimas». Žr.: Apžvalga. *Jaunimas*, 1913, rugsėjis, p. 15; *Pagalba* nurodė, kad Donelaičio *Metus* mažlietuviams labai mažai žino. Žr.: Ant Rambyno kalno... [Visokios žinios]. *Pagalba*, 1913, nr. 7 ir 8, p. 94 - 95; *Prūsų Lietuvos savaitraštis* konstatavo, kad daugeliui mažlietuvių nėra žinomi ne tik poeto raštai, bet ir pats vardas. Žr.: Pašaukimas statymui paminklo mūsų didžiausiam poetui Kristijonui Donelaičiui iš priešasties dušimtmetinių jo gimtūvės sukaktuvių. Komitetas. *Prūsų Lietuvos savaitraštis*, 1913, gruod. 19, nr. 3, p. 1 - 2; šios mintys pinasi su *Atsišaukime dėl K.*

Donelaičio paminklo, išspausdinto 1914 m., pateiktomis mintimis apie nepažįstamą mažlietuviui Donelaitį: «Daugiausiems mūsų draugų Donelaitis nei pagal vardą neyra pažįstamas». Žr.: Kaunas D. *Mažosios Lietuvos knyga: lietuviškos knygos raida 1547 - 1940 m.* Vilnius, 1996, p. 251.

³² Tarp lietuvių randasi... [Žinios...]. *Pagalba, 1914, nr. 1 - 2*, p. 18 - 19.

³³ Donelaičio paminklas. *Prūsų Lietuvos savaitraštis, 1913, gruod. 19, nr. 3*, p. 2 - 3.

³⁴ Kaunas D. *Mažosios Lietuvos knyga*, p. 252.

³⁵ Ten pat, p. 251.

³⁶ Komitetą sudarė *Veikiamasis skyrius* ir *Platesnysis komitetas*. Iš 23 *Veikiančiojo skyriaus* narių 12 buvo mažlietuvių ūkininkai. Skyriaus pirmininku buvo V. Stepulaitis (Gumbinė), valdžios patarėjas ir Prūsijos landtago atstovas; pavaduotojas - kunigas V. Gaigalaitis (Priekulė), Prūsijos landtago atstovas; sekretorių pareigas užėmė M. Kiošis, *Naujosios lietuviškos ceitungos* redaktorius ir J. Stiklorius iš Tilžės; kasininkas Kr. Lekšas, ūkininkas iš Maedewalde; spaudos komisijos nariais buvo A. Kuršaitis, Tilžės gimnazijos profesorius, ir E. Jagomastas, spaustuvininkas iš Tilžės; Didžiosios Lietuvos atstovu komitete buvo paskirtas J. Basanavičius iš Vilniaus, o Amerikos lietuviams atstovavo dr. A. K. Rutkauskas; taip pat šiam skyriui priklausė 14 padėjėjų, prekybininkas Gudaitis iš Tilžės, inžinierius Jonušaitis iš Tilžės, seniūnas Žiogas iš Karklės (Šilutės apskr.), likusieji - ūkininkai iš Pabudupių (Ragainės apskr.), Voveriškių, Svencelės, Stankaičių (Klaipėdos apskr.) ir kt.; *Platesnįjį komitetą* įėjo 33 nariai, iš jų 11 mažlietuvių ūkininkų. Paminėtini Jurgis Arnašius, *Tilžės keleivio* redaktorius iš Klaipėdos, kunigas Bartšaitis iš Tilžės, teismo vyresnysis sekretorius Barutckis iš Tilžės, pirklys A. Endrejaitis iš Berlyno, kunigas Endrulaitis iš Priekulės, Įsručio seminarijos mokytojas Kairies, dr. Lepa, slaptasis patarėjas iš Klaipėdos, pirklys ir fabriko savininkas iš Stalupėnų Lepenies, Karaliaučiaus apskrities vererinarijos gydytojas Paulaitis iš Bartenšteino, kunigas Reidys iš Klaipėdos ir kt. Žr.: Kaunas D. *Mažosios Lietuvos knyga*, p. 251

³⁷ Tilžės laikraščiai... [Iš Prūsų Lietuvos]. *Prūsų Lietuvos savaitraštis, 1914, saus. 30, nr. 5*, p. 2 - 3.

³⁸ Merkys V. *Knygnešių laikai, 1864 - 1904*. Vilnius, 1994, p.61.

³⁹ Ten pat, p. 85.

⁴⁰ Lietuviški veikalai. *Lietuviška ceitunga, 1914, saus. 31, nr. 14*, p. 3.

⁴¹ Dėl Donelaičio paminklo... [Iš Lietuvos...]. *Lietuviška Ceitunga, 1914, bal. 18, nr. 46*, p. 2 - 3.

⁴² Komitetas Donelaičio paminklui statyti... [Iš Prūsų Lietuvos]. *Prūsų Lietuvos Savaitraštis, 1914, bal. 17, nr. 16*, p. 2.

⁴³ Aukų Donelaičio rinkimui... [Iš Prūsų Lietuvos]. *Prūsų Lietuvos Savaitraštis, 1914, liep. 10, nr. 28*, p. 2.

⁴⁴ [Gaigalaitis V.], Gaigals V. Mažumas apie mus lietuvininkus. *Lietuviška ceitunga, 1893, rugs. 26, nr. 39*, p.

3.

⁴⁵ Vokiečių priepažintis. Aušra, 1885, nr. 4 - 5, *Lietuvių tautos praeitis, 1983, t. VII. 1 - 4* (25 - 28), p. 111 - 112.

⁴⁶ Kaunas D. *Aušrininkas*, p. 120.

⁴⁷ [Davainis - Silvestraitis, Mečslovas]. S. Nauja sėkla. *Niamuno sargas, 1885, bal. 25, nr. 17*, p. 1.

⁴⁸ Ten pat. *geg. 8, nr. 19*, p. 1.

⁴⁹ Žodis į skaitytojus. *Byrutė, 1909, rugs. 15, nr. 1*, p. 1.

⁵⁰ 1904.03.20 Jono Ilgaudo laišas iš Amerikos M. Jankui spaudos ir naujos spaustuovės pirkimo reikalais. *Mokslų Akademijos Bibliotekos Rankraščių Skyrius. F. 103. B. 208*.

⁵¹ «[...] Tuo metu [po *Lietuviškos ceitungos* išleidimo 1878 m. - S. P.) buvo suprasta, kad spauda, tai labai geras dalykas sukelti lietuviškumą ant visos Lietuvos žemės. Tai patarus M. Šerniui, dėl Didžiosios Lietuvos leisti menkutį, kas mėnuo kartą laikraštėlį su lotyniškais raidėmis, nes gotiškomis raidėmis leidžiant, būtų atsitrengimas lietuviškos žmonijos, kuri gotiškas raides skaitė vokiškais, liuteriškais ir prieš katalikų tikyba. Ir mes patis vokiškąsias raides taipgi skaitėme, kaip netinkančias lietuviškai rašybai ir rišančias mus su vokiškąje liuteriška tikyba [...]». Žr.: Jankus M. Priežastis, kad patis Lietuviai susirūpino savo likimu (apie 1929 - 33). *MAB RS. F. 103. B. 190*.

⁵² Jankus M. Mylimieji Lietuvinkai! *Garsas, 1886, spal. 17, nr. 1*, p. 1 - 2.

⁵³ Ten pat.

⁵⁴ Mieli skaitytojei! *Garsas, 1886, lapkr. 10, nr. 2*, p. 2.

⁵⁵ Kaip mus sutinka Prūsų Lietuviai. *Prūsų Lietuvos Savaitraštis, 1914, geg. 1, nr. 18*, p. 1.

⁵⁶ «Yra tarp mūsų bei Didžiosios Lietuvos siena, augšta siena, o tai ne tiktai politikos, bet ir kultūros bei tikybos siena. O šita siena ne 'ūmai išdygusi' ir ne 'išsvajota', bet ilgų amžių istorijos pastatyta, ir todėl ne taip ūmai prašalinama. Politikos bei tikybos siena (supraskim plačiajai visuomenei; šviesiam lietuviui, tėvynės mylėtojui, ir dabar jos nėra) vargu veik arba kuometnors sugriausim. Kas kita kultūros siena. Toji prapuls savaime, mums abypusiai jos gyvenantiems lietuviams, viensirdžiai savo kultūros auklėnimu besirūpinant». Žr.: Daugėlaitis V. Ir vėl aš su savo dvykleiu. *Prūsų Lietuvos Savaitraštis, 1914, geg. 22, nr. 21*, p. 1 - 2.

⁵⁷ *Tilžės keleivis* rašė, kad mažlietuviams daugiau žinoma apie brandenburgiškų padavimus ir Hohencolernų giminę negu apie «valnąją Lietuvą». Žr.: [Jurkšaitis, K.]. Lenkai, lietuviai, žemaičiai, lietuvininkai. *Tilžės Keleivis, 1906, bal. 24, nr. 32*, p. 3.

⁵⁸ [Davainis - Silvestraitis, M.]. Veversys. Lietuvininkų panslavizmas. *Niamuno Sargas, 1885, saus. 24, nr. 4*, p. 1 - 2.

⁵⁹ Nors «lietuviškasis būras» turi labai sunkiai dirbti, «tačiau norime tolesnes ir labai sunkias apieras (dovanas - S. P.) atnešti, je kožną peningį bei paskutinį lašą kraujo už Vokietijos macį (stiprybę - S. P.) bei didumą noringai» atiduoti, tam kad valstybę apsaugotų nuo karinių užpuolimų ir tolimiausius savo pakraščius. Žr.: Kalba pono Smalakio ciesorystes seime 14. merca... [Iš Lietuvos

bei mūsų provinco]. *Lietuviška Ceitunga, 1899, kov. 21, nr. 12*, p. 3.

⁶⁰ [Bruožis, A.]. A. B. Klaipėdiškis. *Mažosios Lietuvos politikos veidrodis*, Kaunas, 1923, p. 177.

⁶¹ Žalys V. p. 14.

⁶² Mes ir Didžiosios Lietuvos bei Amerikos lietuviai.

Zusammenfassung

In der Geschichtsschreibung wurde die Idee der Einheit Groß- und Kleinlitauens oder ihrer Integration an der Jahrhundertwende des 19. und 20. Jh. nicht vollständig und objektiv erörtert. Abgesehen von der verwandten Sprache und Herkunft wurde die kulturelle Annäherung von unterschiedlichen, vom historischen Geschehen geprägten, politisch-staatlichen Traditionen der Groß- und Kleinlitauer, von der ungleichen wirtschaftlichen Entwicklung der beiden Länder sowie von einem unterschiedlichen religiösen und kulturellen Umfeld angebremsst, das sich in Großlitauen auf die polnisch katholische und in Kleinlitauen - auf die deutsch protestantische Tradition stützte. Die Idee der politischen

Įteikta 2001 05 10

Pateikta spaudai 2001 07 02

Silva Pocyte

Tilžės 13, Klaipėda

Tel. 410190

el.paštas: klist13@ip.ku.lt

Prūsų Lietuvos Savaitraštis, 1914, kov. 20, nr. 12, p. 1 - 2.

⁶³ Jasinski G. *Mazurzy w drugiej polowie XIX wieku*, Olsztyn, 1994, p. 196.

⁶⁴ Wrzesiński W. *Prusy wschodnie w polskiej myśli politycznej w latach 1864 - 1945*, Olsztyn, 1994, p. 437.

Integrationsfähigkeit galt bis zum Ersten Weltkrieg als ein indiskutables Thema. Die kulturelle Zusammenarbeit zwischen Groß- und Kleinlitauern in den Jahren des Presseverbotes und die Verpflanzung der historischen und kulturellen Symbole Großlitauens in das kulturelle Umfeld der liberal-weltlichen Bewegung der Kleinlitauer erfolgte nicht massenweise, weil für die Mehrheit der kleinlitauischen Gesellschaft, die an konservative Ideen und an durch die Bewegung der Gemeindeversammlung propagierte Ideen gebunden war, die Integrationsversuche Groß- und Kleinlitauens als unverständlich und inakzeptabel erschienen.

Vytautas Valevičius,
Liutauras Kraniauskas

Tautinės mažumos Lietuvoje ir Latvijoje: tarp politinės kategorijos ir etniškumo

Santrauka

Santrauka: Nacionalinių konfliktų paaštrėjimas paskutiniaisiais XX a. metais skatina dar kartą svarstyti tautinės bendrijos vaidmenį daugiakultūrinėje valstybėje. Sąvokos ne tik aprašo tikrovę, bet ir kuria ją. Tai ypač aiškiai rodo tautinės mažumos sąvokos analizė. Ji supriešina vieną neaiškų darinį ir kitą ne mažiau neaiškų darinį. Tautinės mažumos sąvoka, autorių nuomone, neperteikia socialinės realybės; šią išvadą galima daryti remiantis 2000-aisiais metais Klaipėdoje ir Liepojoje padarytu sociologiniu tyrimu. Pastarojo tyrimo duomenis pateikia šis straipsnis.

I. Problemos apibūdinimas

Bet kurios nacionalinės valstybės XX a. antrosios pusės modernioje politikoje *etninės mažumos* kategorijos socialinė reikšmė yra akivaizdi¹. Tai pastebima sparčiai gausėjančioje politologinėje, sociologinėje bei antropologinėje literatūroje, analizuojančioje etninius santykius; tarptautinių institucijų plėtroje, reguliuojančių etninius konfliktus ir santykius; tautinių mažumų ir antidiskriminaciniuose įstatymuose ir pan. Šie modernūs politikos vėjai stebimi ir Centrinės bei Rytų Europos šalyse, kuriose dar beveik prieš 15–20 metų etninių mažumų klausimas buvo išbrauktas iš oficialiosios politikos darbotvarkės.

Etninių santykių ir mažumų studijos Baltijos šalyse taip pat susilaukia didelio politologų bei sociologų dėmesio. Šios studijos įdomios ne tik tuo, kad bando fiksuoti tuos socialinius-politinius procesus, kuriuos anksčiau neigė oficialioji politika. Etninių mažumų politikos tyrinėjimai sociologiniu

aspektu darosi įdomūs todėl, kad tiek valstybinė politika, tiek politologinės studijos bando perimti ir taikyti tas politines sąvokas bei kategorijas, kurios buvo suformuluotos siekiant įvardinti netapačius socialinius ir politinius procesus įvairiuose Vakarų pasaulio istoriniuose kontekstuose. Šios sąvokos naujame kontekste praranda savo aprašomąją (deskriptyvinę) funkciją ir iš jos išplaukiančio politinio veiksmo prasmę. Pastebimas netgi atvirkštinis efektas – šių sąvokų dėka sukuriama nauji politikos subjektai. Sąvokos ne tik aprašo tikrovę, bet ir kuria ją, o jos sukurtas vaizdinys nebūtinai atitinka savo empirinį referentą ar realią situaciją.

Šio analitinio straipsnio pagrindinė problema pagrįstai gali būti įvardinta kaip sociologinė etninės mažumos identiteto formavimo(-si) analizė skirtinguose socialiniuose-kultūriniuose kontekstuose. Tiksliau kalbant, svarstoma Lietuvos ir Latvijos etninių mažumų identiteto raida nuo 1989-ųjų

iki 2000-ųjų metų. Šis straipsnis nesiekia išsamiai aprašyti etninius procesus Baltijos šalyse posovietiniu laikotarpiu, bet bando derinti bendrąsias teorines išvagas bei empirinę medžiagą. Visa tai padeda suvokti aptariamo reiškinio kompleksinę prigimtį konkrečiuose istoriniuose kontekstuose. Analizės metu neišvengiamai teks atsakyti ir į bendresnius teorinius klausimus apie tapatumą ir jo formavimą (-si), etninių mažumų reprezentacijos politikos problemas, sąvokų ir jų referentų ryšio kryptingumą, politikos bei kultūros veiksmo santykį ir pan.

I.1. Empirinis kontekstas

Etninės mažumos identiteto formavimosi analizė straipsnyje aptariama dviejuose skirtinguose socialiniuose-kultūriniuose kontekstuose. Tyrimas apsiriboja Lietuvos ir Latvijos etninių mažumų identiteto formavimosi posovietiniu laikotarpiu studija. Šį pasirinkimą nulemia keletas priežasčių.

Pirma, iki 1988-1989-ųjų metų Lietuvos ir Latvijos oficialioji politika buvo grindžiama bendresne Sovietų Sąjungos politine doktrina, kuri etninės diferenciacijos bei mažumų klausimų nelaikė politiškai aktualiais klausimais. Oficialiame politiniame procese *etninės mažumos* kategorijos ir etninių mažumų politikos iš tikrųjų nebuvo. Aišku, negalime visiškai atmesti ir tokios prielaidos, kad etninio konflikto suvokimas bei netolygus politinės galios paskirstymas tarp etninių grupių visgi galėjo būti, o kartais ir būdavo fiksuojamas kasdienės sąmonės lygmenyje. Tokiu atveju rusų etninė grupė lengvai galėjo būti siejama su politiniu dominavimu kitų etninių darinių (kitose nacionalinėse respublikose) atžvilgiu. Bet nepaisant šios populiaros *rusų* ir *kitų* priešpriešos suvokimo, politinės galios įgijimas pirmiausia buvo grindžiamas ideologinio

lojalumo demonstravimu, o teisiniai ir politiniai socialinio mobilumo veiksniai užtikrindavo įvairiausių etninių grupių narių galimybes tapti politinio elito nariais.

Antra, „etninės arba tautinės mažumos“ Lietuvoje ir Latvijoje kaip diskursyvi politinė ir socialinė kategorija atsiranda kartu su populiacijos etninės diferenciacijos svarba nacionalinės valstybės kūrimo procese. Nuo 1988-1989-ųjų metų Lietuvoje ir Latvijoje ryški etninio nacionalizmo banga, kur bandoma kurti ir įteisinti naujus valstybingumo pagrindus konkrečios etninės grupės pagrindu. Šiuo laikotarpiu ypač aktuali darosi etninė gyventojų diferenciacija, nes jos pagrindu bandoma įvardinti netolygų politinės galios paskirstymą tarp etninių grupių ir būtinybę ją paskirstyti pakartotinai. *Etninės mažumos* kategorija atsiranda su politinio konflikto reguliavimo veiksniais, paskirstančiais politinę ir socialinę galią tarp skirtingų etninių grupių.

Trečia, jei iki 1989-ųjų metų Latvijos ir Lietuvos etniniai procesai turi daug panašumų ir gali būti aiškinami daugiau ar mažiau panašiomis interpretacinėmis schemomis, tai nuo 1989-1991-ųjų metų akivaizdžiai išryškėja šių procesų raidos skirtumai. Nepaisant bendro pradžios taško, nulemtos oficialiosios Sovietų Sąjungos politikos palikimo ir jos žlugimo, Lietuvos ir Latvijos etninių grupių santykiai įgyja skirtingas sąveikos formas. Etninės mažumos identiteto raišką nulemia ne tik mažų etninių grupių kultūriniai bruožai, bet ir skirtingos pilietybės institucijos bei politinės etninės grupės reprezentacijos formos.

Taigi tolimesnė analizė bando fiksuoti tuos socialinius ir politinius procesus, kurie nulemia skirtingus etninės mažumos tapatumo raiškos tipus, aptinkamus Lietuvoje ir Latvijoje.

I.2. Teorinės –metodologinės etninių mažumų tyrinėjimo problemos ir strategijos

Šiuolaikinė *nacionalinės valstybės* samprata turi nusistovėjusį semantinių reikšmių lauką, kuris politinį kalbėjimą išpraudžia į griežtas lingvistines struktūras. Modernios politikos kalboje beveik visada fiksuojama pastanga išspręsti socialinį konfliktą tarp skirtingų socialinių grupių politinės galios, socialinių bei materialinių išteklių tolygaus paskirstymo valstybėje atžvilgiu. Toks konflikto suvokimas kaip tik ir formuoja atskirų socialinių grupių politines nuostatas, politinio veiksmo modelius, viešo reprezentavimo strategijas. Politiniai visuomeninio konflikto veikėjai, dažniausiai atskiros institucijos, visuomeniniai-politiniai judėjimai ar interesų grupės, visada turi būti įteisinti kaip legalūs (arba bent jau taip suvokti) politinio proceso dalyviai. Šiam įteisinimui pasitelkiami įvairūs kompleksiški legitimacijos mechanizmai, tarp kurių yra ir moderniosios politikos bei nacionalinės-valstybės semantinė struktūra.

Viena iš politiniame procese įteisintų socialinių grupių yra tautinė arba etninė mažuma. Daugelio demokratinių valstybių etninės politikos nuostata grindžiama siekiu visapusiškai įtraukti etnines mažumas į visuomeninės gyvenimą, o tai gali būti įgyvendinta šių grupių integracijos, asimiliacijos ar protekcijos dėka. Galima teigti, kad dabar daugelio modernių valstybių praktika vadovaujasi etninių mažumų integracijos ideologema, išsaugojančia jų tapatumą ir skirtības vieningoje politinėje erdvėje.

Tačiau pagrįstai galima klausti, ką reiškia “integracijos” sąvoka? Koks yra politinės kalbos ir tikrovės santykis? Kiek realiai atskiros etninės, kaip ir kitos socialinės grupės yra socialiniuose ir politiniuose paribiuose, kad turėtų būti naujai

integruotos pasitelkiant atskirą politinį procesą? Ar integracijos politiką lemia vidinės savos retorikos taisyklės? Ar galima kalbėti apie atskirą etninės mažumos identitetą kaip atskirą visuomeninio tapatumo modalumą? Kas yra etninių mažumų politikos subjektas/objektas²? Tai yra kertiniai teoriniai klausimai, su kuriais susiduria ir į kuriuos nuodugnai turėtų atsakyti bet kuris etninių mažumų tyrinėtojas.

Siekdami veiksmingiau išnagrinėti empirinę medžiagą, norime įvardinti tris pagrindinius analizės lygmenis, kurie padeda suprasti etninių mažumų politikos formavimo principus bei juos nulemiantį visuomeninį kontekstą. Kiekvienas lygmuo apima atskiras diskurso ir diskursyvių praktikos formų sritis, kurių dėka konstruojamas etninės politikos subjektas/objektas bei etninės mažumos identiteto modelis. Tai yra:

a) teisinis diskursas, kuris apima įstatyminę politinį procesą reguliuojančių praktikos formų bazę. Jis oficialiai skirsto populiaciją į atskiras visuomenines kategorijas ir formuoja “mažumos” modalines raiškos galimybes socialinės galios, materialių bei visuomeninių išteklių paskirstymo atžvilgiu;

b) politinis diskursas, kuris siejamas su etninių mažumų politinio atstovavimo formavimo mechanizmais ir jų vieša reprezentacija. Šioje diskurso erdvėje formuojamas ir kristalizuojasi “etninės mažumos” identitetas;

c) kasdienių visuomeninių praktikų lygmens reprezentacijos, apimančios atskirų etninių grupių atstovų visuomeninės raiškos elementų fiksavimą ir įvardijimą remiantis vidine grupės perspektyva.

Analitiškai išskirti analizės lygmenys ne tik leidžia metodologiškai supaprastinti analizės procedūrą, bet jie reprezentuoja ir pagrindinius etninės mažumos identiteto kaip atskiro

socialinio tapatumo formavimo, raiškos ir suvokimo mechanizmus. Jei teisiniame diskurse mes atrandame *nominalaus tapatumo* modelį, o kasdienėje praktikoje fiksuojame tikrąją jo raišką, tai politinėse reprezentacijose atrandame tikrojo ir nominalaus identiteto kompleksinę sąsają.

Šitaip etninės mažumos identiteto analizė apima kiekvieno išskirto socialinio veiksmo lygmens tyrinėjimus ir šių lygmenų tarpusavio sąveikos procesus. Kiekviena paminėta plotmė turi savo specifines tapatumą formuojančias strategijas bei priklauso nuo konkreto istorinio, socialinio bei kultūrinio konteksto, todėl pravartu kiekvieną jų analitiškai skirti kaip skirtingus analizės lygmenis – teisinio diskurso analizę, reprezentacinės politikos formavimosi tyrinėjimus ir kasdienių kultūrinių praktikų fiksavimą. Tačiau pats etninės mažumos identitetas turi būti suvokiamas tik kaip šių lygmenų sąveika, suteikianti analizuojamam objektui specifinę istorinę ir socialinę formą.

II. Ieškant bendrumo: apibrėžimo galia ir politika

II. 1. Teisinis diskursas, kategorijos ir nominalus identitetas

Daugelis visuomeninių reiškinių tyrinėtojų lengvai atpažįsta lingvistines bei semantines “mažumos” ir “etniškumo” reikšmių figūras bei gan lengvai gali suformuluoti šių sąvokų apibrėžimus. Atrodo, kad nusistovėjusios šių sąvokų reikšmės neturėtų sukelti problemų įvardijant empirinį referentą ir fiksuojant jo požymius. Tačiau šių sąvokų formuojamas junginys, patenkantis į politinės reprezentacijos ir politinio veiksmo sferą, leidžia suabejoti savaime suprantamom atrodančiomis kalbos figūromis. Ką gi jos reprezentuoja?

Šis klausimas svarbus ne tik ieškant etninės mažumos referento politinės galios struktūrose,

bet ir mokslinio darbo procese, kur etninių mažumų tyrinėjimai visada turi ir politinę potekstę – arba yra nulemti politinių procesų, arba *vice versa*. Etninių mažumų politika bando išplėsti socialinio matavimo ribas ir teises-politines galias nedidelėms etninėms grupėms, kurios įvardijamos kaip atskiras politinio proceso subjektas/objektas. Šiame politiniame procese mes susiduriame su “reprezentacijos” ideologema. “Politinės reprezentacijos” sąvoka iš anksto nusako tam tikrus identiteto kriterijus, kurie ne tik leidžia fiksuoti esamus subjektų požymius, bet ir yra privalomi. Subjektas privalo juos turėti, nes tik tada galima kalbėti apie jo reprezentaciją ar politinį atstovavimą. Kitaip tariant, prieš svarstant etninių mažumų politiką – integraciją, asimiliaciją, natūralizaciją ir pan. – pirmiausia turi būti aptinkamas subjektas/objektas su atitinkančiais apibrėžimus požymiais. Galime formuluoti tyrimo klausimą šitaip: kas yra etninių mažumų politikos subjektas? Ką reprezentuoja pati “etninės mažumos” kategorija?

Klasikinės postmodernios studijos gana aiškiai atskleidė, kaip juridinės galios sistemos sukuria savo subjektus, kuriuos bando vėliau reprezentuoti (Butler 1999; Foucault 1999). Teisinės sąvokos reguliuoja politinį gyvenimą pasitelkdamas negatyvias kategorijas – atskiros politinės galios struktūros subjektų veiksmai ribojami, draudžiami, reglamentuojami, kontroliuojami ar saugomi. Šių struktūrų valdomi subjektai yra formuojami, apibrėžiami ir reprodukuojami pagal struktūrų keliamus reikalavimus, kriterijus, požymius. Šitaip politinės reprezentacijos kalboje fiksuojamas subjektas tampa formuojamu objektu – tai, kas turi būti atstovaujama, pirmiausiai turi būti atrasta arba suformuota, sukurta.

Etninės mažumos atveju kultūrinį-politinį identitetą konstruoja politinė sistema, kuri

vėliau siekia šį identitetą priimančias grupes išlaisvinti, integruoti ar padaryti politiškai aktyviais subjektais. Norime pasakyti, kad etninių mažumų politikos subjektas yra sukuriamas teisinių procedūrų ir politinės reprezentacijos dėka kaip fiktyvi kategorija, leidžianti pagrįsti ir įteisinti pačios politinės sistemos veikimo principus. Tai rodo, kad Lietuvoje ir Latvijoje naujai atsirandanti politinė etninės mažumos kategorija 1989-aisiais metais negali būti siejama su deskriptyviąja funkcija.

Etninės mažumos kaip atskiros politinės retorikos ir socialinių tyrinėjimų sąvokos vartojimas grindžiamas prielaida, kad ši socialinė kategorija ir jos sudėtiniai komponentai – individai ar sub-grupės - pasižymi bendru tapatumu, tam tikru socialinio identiteto modalumu. Ji pažymi, kad skirtingos etninės grupės, neturinčios politiškai svarbiais laikomų išskirtinių požymių, kuriuos apibrėžia ir įteisina teisinė sistema, turi kažką bendra ir leidžia teisininkui, politikui, tyrinėtojiui arba išoriniam stebėtojiui jas sujungti į vieną sąvokinę kategoriją (Smith 1991). Kitaip sakant, atkirai populiacijos daliai yra suteikiamas pavadinimas, vardas arba nominalus identitetas (Jenkins 1996, 1997). O pati etninių mažumų politika formuojama taip, kad skirtingos etninės grupės galėtų būti reprezentuojamos ir suvoktos kaip vienas subjektas. Konkrečių etninių grupių įvardijimas formalioje politinius santykius reguliuojančioje kalboje aptinkamas retai arba visai neaptinkamas. Kultūriniai skirtumai išlydomi politinio identiteto dėka, kur bendru vardikliu tampa ne bendros kultūros praktikos formos, o padėtis politinės galios struktūroje.

Kaip pavyzdį galima aptarti teisinę etninių santykių raidą Lietuvoje, fiksuojančią tolerantišką valstybės nuostatą mažų etninių grupių atžvilgiu. Lietuvos įstatymai leidžia tautinėms mažoms grupėms naudotis tomis

pačiomis garantijomis kaip ir pagrindinės tautybės piliečiams. Štai 1922 metų Deklaracija dėl mažumų apsaugos Lietuvoje įvardija:

5 straipsnis. Lietuvos piliečiai, kurie priklauso etninėms, religijos ar kalbos mažumoms, naudosis tomis pačiomis faktinėmis ir teisinėmis garantijomis ir su jais bus elgiamasi taip pat, kaip ir su kitais Lietuvos piliečiais.

Šią nuostatą patvirtinę dar 1989-aisiais metais aukščiausios Tarybos priimtas Tautinių mažumų įstatymas (pataisytas ir papildytas 1991 01 29). Kaip tik jame aptinkame panašias į anksčiau paminėtas mintis:

Lietuvos Respublika visiems savo piliečiams nepriklausomai nuo jų tautybės garantuoja lygias politines, ekonomines ir socialines teises ir laisves, pripažįsta tautinį identitetumą, kultūros tęstinumą, skatina tautinę savimonę bei jos saviraišką.

Šis įstatymas apibrėžia pagrindinius valstybės veikimo principus ir nuostatas skirtingų etninių grupių narių (ne lietuvių), kurie yra Lietuvos Respublikos piliečiai, atžvilgiu. Įstatymas pasižymi tuo, kad jame manipuluojama fiktyviu socialiniu subjektu ar subjektais, fiktyvia tautinių mažumų kategorija. Tautinės mažumos kategorijos fiktyvumas atsiranda todėl, kad pats įstatymas nebando šios kategorijos apibrėžti. Įstatymas, garantuodamas teises atkirai populiacijos daliai, šio garantinio veikimo dėka sukuria naują kategoriją ar politinio proceso subjektą/objektą. Protekcinė politika numato skirtingų etninių grupių politinį marginalumą ar socialinę atskirtį ir taip pateisina poreikį formuoti atitinkamą politinį veiksmą. Toks įvardijimo veiksmas, kuris empiriškai nenurodo konkretaus referento, turi būti suvoktas kaip svarbi identiteto formavimo proceso dalis. Išorinis apibrėžimas arba kategorizavimas yra svarbus bendrai tiek kolektyviniam, tiek asmeniniam identiteto formavimo procesui (Jenkins, 1996).

Apibrėžimo galia, ypač teisinėje kalboje, diferencijuoja atskirą populiacijos grupę, padaro ją matoma teisiniame diskurse ir leidžia formuoti politinį veiksmą fiktyvaus identiteto pagrindu. Teisinis kalbėjimas ne tik reprezentuoja, bet ir formuoja subjektą/objektą.

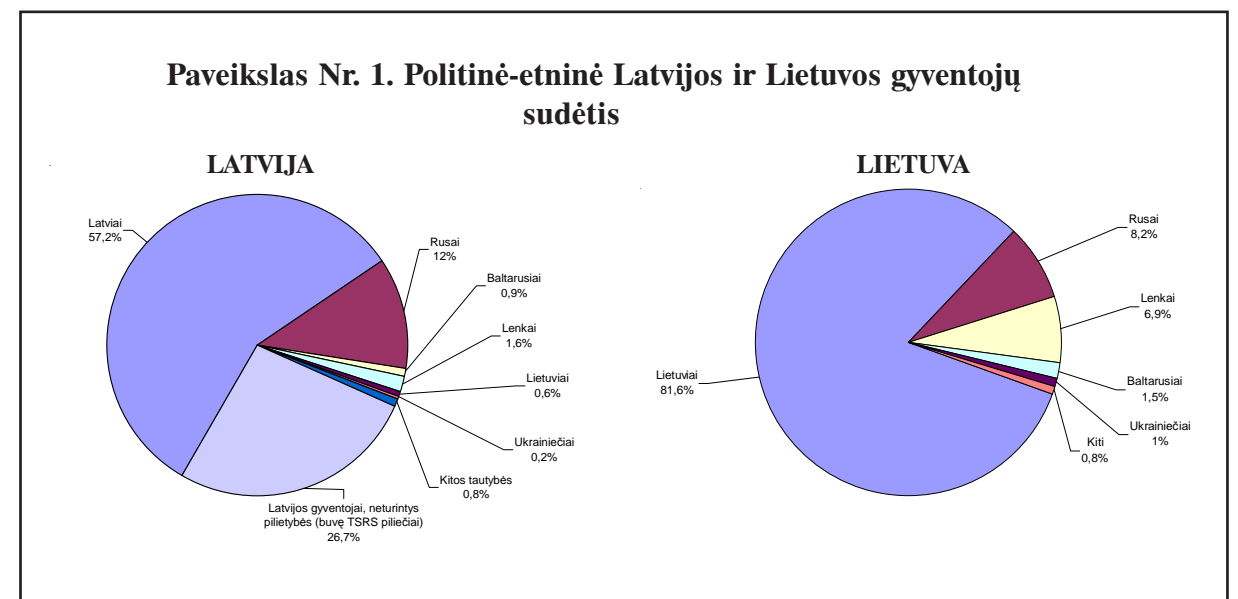
Politinę galią turinti etninė grupė visada bando identifikuoti kitas etnines grupes, nurodant (tiesiogiai ar netiesiogiai) jų padėtį politinės galios struktūroje. Įvardindamas galimą populiacijos dalį kaip politinę mažumą, mažumos kategoriją konstruojantis subjektas (mūsų atveju – lietuvių etninė grupė) įteisina save disponuoti politine galia bei leidžia nepriklausomai formuoti politinius veiksmus kitų politinio proceso dalyvių atžvilgiu. Kitaip tariant, mažumos kategorija ne tik identifikuoja vieną populiacijos dalį, bet ir įteisina jos atskyrimą nuo politinės galios ar materialinių išteklių.

Kitas svarbus nominalaus identiteto formavimo ir sustiprinimo mechanizmas yra susijęs su pilietybės institucija ir ją reguliuojančiomis praktikomis (Brubaker 1998). Pilietybė griežčiau diferencijuoja populiaciją ir nurodo identiteto formavimo kriterijus. Nors pilietybės institucija atlieka

politinę populiacijos diferenciaciją, nacionalinėje valstybėje tokios diferenciacijos principų taikymas neišvengiamai įtraukia ir etninį aspektą. Dažniausiai viena etninė grupė monopolizuoja konkrečios nacionalinės valstybės pilietybės instituciją, o etniniai jos požymiai tampa tolimesnės valstybingumo politikos pagrindu. Šiame teisiniame procese akivaizdžiau išryškėja ir įteisinama socialinė atskirtis etniniu pagrindu.

Lietuvos ir Latvijos pilietybės klausimo sprendimo skirtumai gali būti suvokiami pasitelkus klasikinius politinės ir kultūrinės tautos apibrėžimus, siejamus su savo kilmės šalimis Prancūzija ir Vokietija. Klasikinės prancūziška ir vokiška pilietybės sampratos (Brubaker 1996; Dumont 1986; Kohn 1955; Smith 1991) grindžiamos skirtingais politinio lojalumo, kultūros ir etniškumo sąsajų skirtumais. Jei prancūziškas pilietybės modelis pirmiausiai grindžiamas politinio lojalumo kultūra, tai vokiškasis – etninės kultūros principu. Šie du skirtingi modeliai numato ir skirtingus tautos bei mažumų apibrėžimus.

Latvijos pilietybės įstatymas grindžiamas vokišku nacionalinės valstybės suvokimu, kur etniniai saitai formuoja politinės grupės ribas.

Nors vokiška *tautinės valstybės* samprata akivaizdi ir lietuviškoje pilietinėje sąmonėje, Lietuva, skirtingai nei Latvija ir Estija, visai kitaip formavo savo pilietybės instituciją 1991-aisiais metais.

Lietuvos politikai pasirinko vadinamąjį „nulinį“ variantą, kai visiems tesėtiems Lietuvos respublikos gyventojams automatiškai buvo suteikta Lietuvos Respublikos pilietybė nepaisant jų etninės kilmės, gimimo šalies ar religinių įsitikinimų. Šiam sprendimui, daugelio analitikų nuomone, padarė įtaką demografinė Lietuvos gyventojų struktūra (*Special Report by the FMP 1997; Periodic Report of the UNHCHR 1999*). Buvo akivaizdus lietuvių etninės grupės dominavimas, kur lietuvių kilmės gyventojai sudarė beveik 85% visų respublikos gyventojų. Rusakalbių gyventojų dalis, apimanti etninius rusus, ukrainiečius, baltarusius ir kt., buvo apie 12% (Lieven 1995)³.

Latvijoje, panašiai kaip ir Estijoje, tuo metu rusakalbiai sudarė daugiau nei 50% visų respublikos gyventojų, todėl politinės nuostatos pilietybės suteikimo klausimu buvo grindžiamos siekiais išsaugoti išskirtinį kultūrinį šalies identitetą (žr.: paveikslą Nr. 1.). Kultūrinio pažeidžiamumo jausmas ligi šiol išlieka vienu svaresnių argumentu Latvijos politikų retorikoje.

Latvijos pilietybės suteikimo institucija turi du įdomius bruožus. Pirmasis yra oficialus Latvijos populiacijos skirstymas į tris politines kategorijas - Latvijos piliečius, Latvijos gyventojus ne-piliečius ir kitų šalių piliečius. Tokia tipologinė schema yra reta pasaulio politinėje praktikoje ir jau savo diferenciacijos kategorijose užfiksuoja tam tikrą politinės diskriminacijos aspektą. Beveik 27% visų Latvijos gyventojų neturi pilietybės. Ši populiacijos kategorija taip pat nėra susaistyta pilietybės ryšiais ir su jokia kita pasaulio šalimi. Šią kategoriją išimtinai sudaro buvę Sovietų

Sąjungos piliečiai, kurie po Latvijos nepriklausomybės atkūrimo pasiliko gyventi Latvijoje, tačiau dėl įvairių priežasčių negavo Latvijos pilietybės. Priklausomybę šiai kategorijai galėjo nulemti tai, kad šitaip identifikuojamos populiacijos latvių kalbos mokėjimas neatitinka kalbos įstatymų keliamų reikalavimų, kad kai kurie anksčiau dirbo sovietinėse karinėse ar saugumo struktūrose, kad priklausė politinei nomenklatūrai ir pan.

Ši žmonių kategorija susiduria su sunkumais nacionalinėje darbo rinkoje; jie negali būti samdomi valstybiniame sektoriuje; jiems neteikiamos socialinės lengvatos ar garantijos; ribojamas nekilnojamo turto įsigijimas ir turėjimas; jie negali dalyvauti rinkimuose. Nors ši oficiali kategorija aiškiai diferencijuoja vieną populiacijos dalį ir teisiniais mechanizmais riboja jos raiškos galimybes, daugelio „ne-piliečių“ gyvenimo istorijos trajektorijos ir buities sąlygos beveik nesiskiria nuo „piliečių“. Priklausomybę oficialiai įvardinti populiacijos kategorijai, bet ne realaus gyvenimo trajektorijos, lemia tai, kad viena populiacijos dalis, įvairialypė savo etnine sudėtimi, negali pasinaudoti tokiomis pat valstybės teikiamomis galimybės ir garantijomis, kurios atviros „piliečių“ kategorijai.

Kitas išskirtinis Latvijos įstatymų bruožas yra susijęs su natūralizacija. Kiekvienas žmogus, siekiantis Latvijos pilietybės, privalo pereiti natūralizacijos procesą. Jis reiškia, kad turi būti išlaikytas valstybinės kalbos egzaminas (žodžiu ir raštu), būtina pastovi gyvenamoji vieta Latvijoje, būtina išgyventi 10 metų šalyje, būtinos bendros valstybės įstatymų žinios ir lojalumo valstybei išraiška. Nors šie keliami reikalavimai yra panašūs į kitų valstybių keliamus reikalavimus gaunant pilietybę, Latvijos atveju jie yra žymiai griežtesni. „Kvotinė langų sistema“ nustato, kokio amžiaus individai ir koks jų skaičius gali tapti Latvijos

piliečiais kiekvienais metais. Be to, natūralizacijoje taikomi apribojimai tiems, kas anksčiau dirbo karinėse ar saugumo struktūrose.

Natūralizacijos sąvoka turi keistą semantinę reikšmių struktūrą. Ji pagrįsta dichotomijos bei dvinarės priešpriešos hierarchijos principu. Kaip ir klasikinėse struktūralistų bei antropologų studijose aptartose žalio/virto, natūralaus/dirbtinio, normalaus/patologiško, gamtiško/kultūriško skirtyse, natūralizacijos atveju susiduriame su panašiu dviejų sričių išskyrimu, kur viena iš jų turi ryškų teigiamą normatyvinį atspalvį (Levi-Strauss 1977; Douglas 1969). Natūralizacija rodo, kad, norint tapti „natūraliu“ ar „normaliu“, individui būtina priimti kitus kultūros standartus bei normas negu tie, kurie buvo internalizuoti pirminės socializacijos laikotarpiu vaikystėje. Vadinasi, asmens kilmė, jo gimimas ir auklėjimas ne-latvių šeimoje, automatiškai jam priskiria negatyviai vertinamą bruožą, padarantį jį antrarušiu žmogumi. Jei asmens gimtosios kalbos negloboja ir nepuoselėja valstybė, jis atsiduria visuomenės paribuose. Tokia situacija verčia suabejoti savo kultūrinio identitetu bei ieškoti dilemos sprendimo – toliau puoselėti savo etniškumą ar išsprauti save į kitos kultūros normatyvumo standartus. Ironiškai galima pastebėti, kad natūralizacijos dėka „nenatūralios“ etninės grupės tampa „natūraliais“ Latvijos piliečiais, kurie iš dalies aukoja savo etniškumą pilietybės vardan.

Paminėti pilietybės institucijos bruožai tik iš dalies atspindi viešosios politikos poveikį kasdieniam gyvenimui bei socialiniam veiksmui. Taip, pilietybės ir tautiškumo institucijos riboja individualius veiksmus, bet kasdienėje veikloje jų raiška yra menkai pastebima. Jos nesudaro kurtinės, individualų gyvenimą formuojančios, šerdies. Šis teiginys netiesiogiai gali būti pagrįstas menku Latvijos etninių mažumų

susidomėjimu natūralizacija. Sąmoningas savo etniškumo išsaugojimas šiuo atveju gali būti tikrai viena iš nedaugelio priežasčių, verčiančių individus vengti natūralizacijos. Kitos priežastys yra susijusios su informacijos trūkumais, nesugebėjimu sumokėti reikiamus registravimosi mokesčius, noru išvengti privalomos karinės tarnybos, nenoru prarasti galimybes be vizų lankytis Rusijoje bei kitose NVS šalyse, nenoru netekti Rusijos teikiamas lengvatas Latvijos gyventojams siekiant aukštojo mokslo, apatijos ir susvetimėjimo jausmais (Kotov 1999).

II.2. Reprezentacinės politikos strategijos

Paminėti Latvijos pilietybės įstatymų ypatumai atskleidžia, kaip teisinis diskursas, disponuodamas galia grindžiamomis institucijomis, nulemia atskirų populiacijos vienetų tapatumo formavimo ir socialinio veiksmo strategijas kategorizavimo dėka. Bet klausimas apie teisės, politikos ir kultūrinės etniškumo praktikos sąsajas tebėra atviras.

Netobuli arba tokiais laikomi kitų normatyvinių sistemų požiūriu įstatymai visada sukuria prielaidas politiniam konfliktui ir iš jo plaukiančiam politiniam veiksmui. Bandant suprasti, kaip turėtų būti sutvarkyta viena ar kita visuomenino gyvenimo sritis, kas yra teisinga, o kas ne, kur galima įžvelgti teisinę nelygybę ir pan., kiekvienas politinis judėjimas bando vadovautis savo normatyvinėmis nuostatomis. Nors politinis gyvenimas ir tampa kiekvieno individo kasdienybės sudėtimi bei integralia dalimi, svarstant etninių mažumų politinio veiksmo problemas, gana keblu aptikti aiškias sąsajas tarp etninės grupės interesų ir jų reprezentacijos politikoje. Aukščiau aptarta etninės politikos subjekto/objekto fiktyvi prigimtis verčia suabejoti ir etninių pagrindu organizuotų politinių partijų ar interesų grupių

veiksmams viešojoje politikoje.

Svarstant etninių mažumų reprezentacijos politikos klausimus Lietuvoje ir Latvijoje, galima skirti tris problemines plotmes, retai aptariamas etniniu pagrindu organizuotų judėjimų ar partijų veiksmų prielaidose.

Pirma, kas slypi už etninių mažumų politikos reprezentacijų, jei pats etninės mažumos identitetas, leidžiantis įvardinti ir išskirti atskirą populiacijos dalį, yra neaiškus? Galima daryti prielaidą, kad politiko pasirinkimas, siejamas su vienos ar kitos populiacijos reprezentacija, atskirų klausimų aktualizavimu ir svarstymu, neišvengiamai susijęs su individualaus simbolinio ir politinio kapitalo kaupimu. Politikoje jokia etninė grupė negali būti reprezentuojama kaip vieningas socialinis darinys, turintis savo politinį interesą. Marksistinė socialinės klasės, kaip sąmoningo politikos subjekto, kategorija negali būti pritaikoma etniniams dariniams. Bet kuris etnis darinys yra nevienalytis socialine prasme kaip ir bet kokia visuomenė. Jame galima išskirti skirtingus socialinius sluoksnius, turinčius savo interesus, tarpusavyje konkuruojančius lyderius dėl pripažinimo ir pan. (Gellner 1996). Etninės grupės viduje sėkmingai išvėlgsime interesų konfliktus ir įtampą, kuriuos galima suvokti pasitelkiant centro-periferijos, kultūros-politikos, skirtingų amžiaus grupių, vyriškumo ir moteriškumo priešpriešos, netapatumo, nesuderinamumo kategorijas⁴. Šių socialinių skirtybių ir jų iššauktų interesų skirtumo fiksavimas etniniame darinyje neleidžia kalbėti apie vieningą etninės grupės reprezentacinę politiką. Taip formuojama politika gali atstovauti tik nedidelio etninio darinio narių normatyviniams įsitikinimams bei politiniams interesams, bet ne visai grupei.

Antras polemėnis tautinių mažumų politikos klausimas yra susijęs su kiekviena kategorijomis. Galima teigti, kad tautinių

mažumų politikoje reprezentacija susijusi tik su didžiausiais iš mažiausių etniniais dariniams. Tikslai skaitlingos etninės grupės yra pastebimos viešojoje politikoje. Lietuvoje tik rusai ir lenkai (Lietuvos rusų sąjunga, Lietuvos lenkų rinkimo akcija ir Lietuvos piliečių aljansas), o Latvijoje vien tik rusų etninė grupė (Latvijos rusų piliečių partija) formuoja bendros tautinių mažumų politikos formą ir turinį. Kitos etninės grupės negali dalyvauti politikoje kaip atskiri politiniai veikėjai dėl savo mažo narių skaičiaus ar dėl jų netolygaus išsibarstymo valstybės teritorijoje. Gimtosios kalbos, kultūros ir kitos etninių mažumų problemos bei jų sprendimo būdai yra formuluojami didesnių etninių grupių, o vėliau primetami mažesniems dariniams kaip bendras visų mažų tautinių bendrijų interesas. Kitaip tariant, šiuo atveju remiamasi fiktyvia prielaida, kad visoms nedominuojančioms etninėms grupėms turėtų būti būdingas panašus etninės mažumos identitetas, kuris politikoje rekonstruojamas tik didesnių etninių grupių savijautos ir suvokimo pagrindu.

Trečia, etninių mažumų politika Lietuvoje ir Latvijoje yra susijusi tik su vadinamosiomis tradicinėmis etninėmis grupėmis. Šios grupės pasižymi tuo, kad daugelis jų atstovų turi šių valstybių pilietybę ir vienaip ar kitaip yra įtraukti į visuomeninį ir politinį gyvenimą. Daugelis jų, panašiai kaip ir šių valstybių etninės daugumos nariai, gali disponuoti socialiniais, kultūriniais ir materialiais ištekliais. Šiuo atveju susiduriama su paradoksalia situacija, kad tautinių mažumų integracijos politika orientuota į tą populiacijos dalį, kuri jau vienaip ar kitaip yra integruota į visuomenės gyvenimą. Anapus šios politikos ribų lieka naujai atsirandančios etninės grupės (imigrantai, dirbantys užsieniečiai, pabėgėliai), kurie iš tikro yra atskirti nuo politinio gyvenimo ir lokalizuoti visuomenės paribuose. Daugelyje Vakarų valstybių būtent šios gyventojų kategorijos yra etninių mažumų politikos

objektas ir subjektas, bet ne tvirtai įsitvirtinusios etninės grupės, kurių nariai gali džiaugtis pilietybe, disponuoti nekilnojamu turtu ir visomis socialinėmis garantijomis.

Paminėti polemėniai etninių mažumų politikos aspektai vėl verčia sugrįžti prie šios politikos subjekto/objekto klausimo. Galima teigti, kad politiniame diskurse, panašiai kaip ir teisiniame, mes randame fiktyvią etninės mažumos kategoriją, bandančią primesti identiteto bendrumą skirtingoms etninėms grupėms. Etniškumo ir kitų asmens tapatumo modalumų kaip amžius, lytis, klasė, regioninė priklausomybė sankirtos neleidžia kalbėti apie nuodugnią etninių mažumų reprezentacijos politiką.

Bet nepaisant minėto atitikmens ir reprezentacijos problemų, galima atrasti bendrą vardiklį, kuris jungia skirtingas etnines grupes Latvijoje ir Lietuvoje politiniam veiksmui. Tai yra etninio išskirtinumo išsaugojimas ir puoselėjimas. Jis suteikia pagrindą tiek viešai politinei raiškai, tiek kasdieniam etniškumo praktikavimui ir užtvirtinimui.

Norime pabrėžti, kad etninio tapatumo išsaugojimo negali garantuoti vien tik viešoji politika. Jis pirmiausiai puoselėjamas tik pasitelkiant kasdienės etniškumo praktikos formas individualios elgsenos lygmenyje. Būtent jos leidžia fiksuoti kultūrų skirtybes ir tapatumo rūšis. Nors politika ir įstatymai suvaržo ir struktūrina individo veiksmus, etnis grupės išskirtinumas yra išsaugomas socialinio veiksmo dėka, kuris retai atsižvelgia į politikos nusakomas identiteto sąlygas ar teisiškai nubrėžiamas galimybių ribas. Netgi politinių teisių ar pilietybės suteikimas nebūtinai iššaukia aktyvų dalyvavimą politinėje veikloje⁵ (Engberink 1999) ar pokyčius kasdienės kultūrinės praktikos lygmenyje.

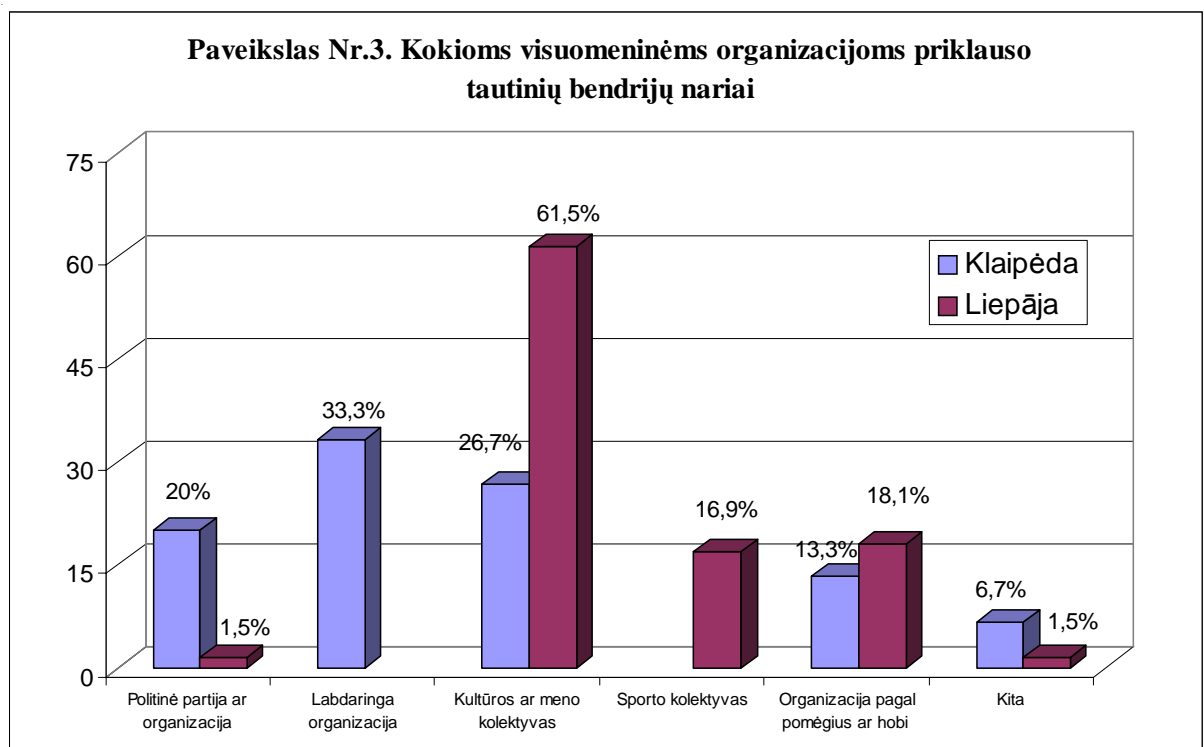
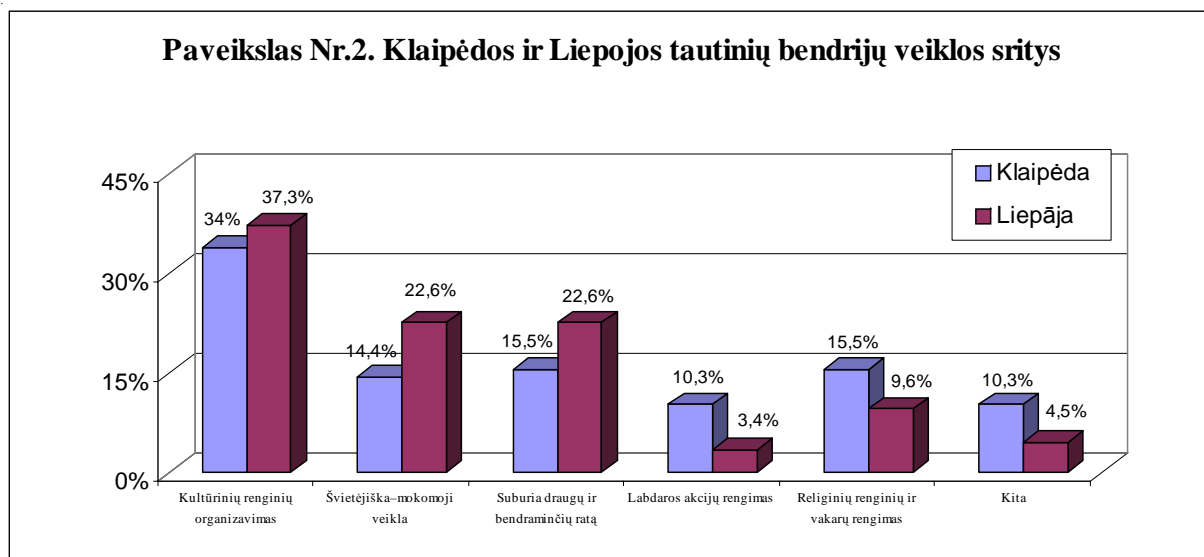
Tad, analizuojant etnines mažumas, būtina sutelkti dėmesį į kasdienę etninių grupių

praktiką, bet ne į jų reprezentaciją politiniame diskurse. Ne politinė saviraiška, bet kultūrinio tapatumo išsaugojimas ir jo puoselėjimas yra daugelio etninių bendruomenių ir organizacijų pagrindinis tikslas tiek Lietuvoje, tiek Latvijoje⁶. Todėl likusi straipsnio dalis kaip tik ir skirta nedidelių etninių darinių kultūrinės raiškos analizei.

III. Kultūriniai skirtumai ir nuotolis III.1. Etniškumo praktika ir strategija

Jei anksčiau buvo aptartas etninės mažumos kaip bendro tapatumo fiktyvumas ir jo buvimas teisiniame bei politiniame diskursuose, o analizė buvo orientuota į teorinį lygmenį, tai dabar bandysime savo samprotavimus pagrįsti empirine medžiaga. Ji leidžia lokalizuoti kultūrinių praktikos formų skirtumus tarp atskirų etninių grupių bei šių formų sąsajas su platesniu socialiniu kontekstu. Pagrindinė svarstymų tezė ir toliau tebėra ta, kad "etninės mažumos" kategorija negali būti pritaikyta kaip bendra identiteto fiksavimo priemonė skirtingoms etninėms grupėms ir kad taip įvardijamų grupių raiška skirtinguose politiniuose kontekstuose yra netapati. Toliau pateikta analizė pagrįstai gali būti įvardinta kaip vidinių grupinių tapatumo strategijų analizė arba požiūris iš analizuojamos grupės perspektyvos vidaus.

Empirinė medžiaga paimta iš 1999-2000-aisiais metais Klaipėdoje ir Liepojoje atlikto etninių bendrijų socialinės adaptacijos, jų narių socialinės integracijos ir socialinės distancijos kitų etninių grupių atžvilgiu, tyrimo. Tyrimui buvo pasirinktos vokiečių, žydų, ukrainiečių, lietuvių (Liepojoje) ir latvių (Klaipėdoje) bendrijos. Ši pasirinkimą nulėmė dvi pagrindinės priežastys. Pirma, nei viena minėtų etninių grupių nei Lietuvoje, nei Latvijoje nėra reprezentuojama viešojoje politikoje etniniu

pagrindu organizuotos politinės partijos ar judėjimo. Antra, buvo remiamasi prielaida, kad etninės bendrijos yra tokie socialiniai dariniai, kur atskiros etninės grupės kultūrinis išskirtinumas ir jo praktikavimas yra aktyviausiai puoselėjamas ir ryškiausiai artikuliuojamas. Šią prielaidą netiesiogiai patvirtino faktas, kad Klaipėdos ir Liepojos bendrijos yra tik

kultūrinės organizacijos, kurioms kitos visuomeninės ar politinės veiklos formos nėra būdingos (žr. paveikslą Nr.2).

Anksčiau buvo paminėta, kad Latvijos teisinė sistema ir oficialioji politika griežčiau apibrėžia ir riboja etninių grupių raiškos galimybes negu Lietuva. Šie politiniai procesai aptinkami ir individualaus veiksmo lygmenyje:

kiek atskiros etninės grupės nariai yra ištraukę į skirtingas socialines organizacijas ir kokias. Liepojos (Latvijos) atveju galima akivaizdžiai stebėti, kad skirtingų etninių grupių nariai, susidūrę su politinės elgsenos apribojimais, linkę savo socialinės integracijos strategijas kaupti kultūrinio veiksmo srityje – jie yra aktyvių kultūrinių organizacijų, meninių kolektyvų, sportinių organizacijų bei *hobio* pagrindu susitelkusių bendrijų nariai (žr. paveikslą Nr.3). Galima teigti, kad Latvijoje kultūrinė saviraiška tampa vienu iš pagrindinių, socialinę veiklą organizuojančių veiksnių daugeliui nedidelių etninių grupių atstovų.

Klaipėdoje pastebimos kitokios tendencijos: individualaus veiksmo lygmenyje bandoma vadovautis platesnio spektro socialinio elgsenos strategijomis. Čia kasdienis individualus veiksmas orientuojamas tiek į kultūros sritį, tiek į politiką, tiek į socialinę sritį. Lyginant šias tendencijas su Liepoja, pastebimas žymiai aktyvesnis skirtingų etninių grupių narių ištraukimas į politikos sferą (žr. paveikslą Nr. 3).

Šiose kasdienio socialinio veiksmo strategijose netiesiogiai galima fiksuoti teisinio ir politinio diskursų poveikį, ribojantį individo dalyvavimą vienoje ar kitoje veiklos sferoje. Jei dalyvavimas vienoje veiklos sferoje atskirai etninei grupei, grupėms ar populiacijos daliai yra varžomas ir apribojamas, tai šios populiacijos narių socialinė veikla ryškiau stebima kitoje visuomeninės veiklos sferoje. Mūsų atveju politinės sferos ribojimas nukreipia nedominuojančios etninės grupės narių visuomeninę raišką į kultūros sferą.

Nors ši išvada ir tiktų Lietuvos bei Latvijos etninių mažumų socialinės veiklos skirtumų interpretacijai, ji būtų neišsami, jei nepaminėtume kito svarbaus aspekto. Jis tiesiogiai susijęs su skirtingų amžiaus grupių visuomeninės raiškos ypatumais, kurie

aptinkami Klaipėdos ir Liepojos tautinių bendrijų atveju. Bendras šių bendrijų bruožas, nepaisant jų kultūrinių skirtumų, yra tas, kad jose dominuoja vyresnio amžiaus žmonės. Aišku, bendrijose galima rasti skirtingų amžiaus grupių atstovų (vaikų, paauglių, jaunimo, senimo), tačiau vidutinis šių bendrijų nario amžius yra 57-60 metų. Vyresnių nei 55 metai dalis sudaro 63,5% visų bendrijos narių. Pastebima ir tai, kad šiose bendrijose yra labai menka dalis vidurinės kartos atstovų – tarpinės jungties tarp jaunosios ir vyresnės kartos.

Šis vienos, t.y. vyresnio amžiaus grupės, dominavimas tautinėse bendrijose gali būti paaiškintas atsižvelgiant į skirtingų amžiaus grupių saviraiškos galimybių skirtumus. Vidutinio amžiaus žmonės yra aktyviau ištraukę į darbinę veiklą, kuri yra viena svarbiausių tokio amžiaus individų tapatumą formuojančių sferų. Todėl vidutinio amžiaus žmonių (25–45 m.) raiška tautinėse bendrijose yra menkai pastebima. Vyresnio amžiaus žmonių santykis su tautinės bendrijos kultūrine organizacija yra žymiai intensyvesnis, nes kaip tik ši aplinka leidžia individui *naujai formuoti savo socialinį identitetą*. Kultūrinė tautinė bendrija atveria galimybes formuoti savo socialinį tapatumą ir priklausomybės jausmą tiems, kas dėl savo amžiaus yra anapus darbinės sferos. Taigi tautinė bendrija tampa nauju socialiniu tinklu vyresnio amžiaus žmonėms ir leidžia jiems formuoti ir sustiprinti savo naują socialinį-kultūrinį identitetą.

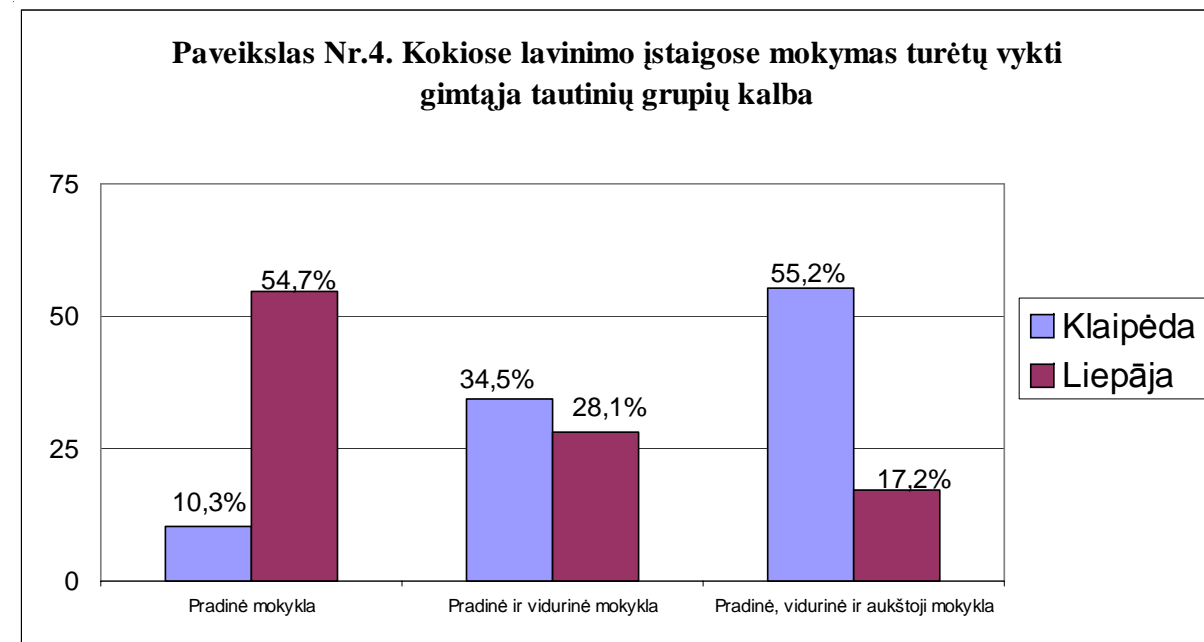
Dalyvavimas tautinės bendrijos veikloje yra patrauklus vyresnio amžiaus žmonėms dėl kelių priežasčių. Pirmą, dalyvavimas tokioje bendrijoje yra pakankamai atviras skirtingų socialinių grupių ar kategorijų individams. Bendrijų kultūrinė veikla yra dažniausiai grindžiama liaudies kultūra. Jos puoselėjimui, galima sakyti, vartojimui, nėra būtini dideli materialiniai išteklių ar finansinės išlaidos, kas

yra svarbu jaunimo subkultūrose. Tokiu būdu, vyresnio amžiaus žmonės, kurių finansinės ir materialinės raiškos galimybės Lietuvoje ir Latvijoje yra tikrai ribotos, lengviau pasirenka liaudies kultūros vartojimo formas negu kurias nors kitas. Kita vertus, liaudies kultūros vartojimas nėra siejamas su specializuotu žinojimu, būtinu jos reprodukcijai. Liaudies kultūra visada yra atkurama ir interpretuojama naujai. Nebūtina būti ekspertu šiame kultūrinio veiksmo procese, todėl ji ir patraukli. Liaudies, tautinė arba folklorinė kultūra bei ją puoselėjančios bendrijos tampa palankia aplinka vyresnio amžiaus žmonių socialinio socialinio-kultūrinio identiteto formavimui. Taipogi tokios bendrijos leidžia vyresnio amžiaus individams ištraukti į platesnį socialinį tinklą ir neleidžia jiems likti socialiai izoliuotiems.

Vaikų ir jaunimo buvimas tautinėse bendrijose susijęs su etninės kultūros perdavimu iš vienos kartos į kitą mokymo proceso dėka. Jaunoji karta tautinėse bendrijose išmoka savo etninės grupės kalbą, istoriją, žaidžia liaudies žaidimus, susipažįsta su tradicinės virtuvės

tradicijomis, mokoma konkrečiai etninei grupei būdingų religinių tiesų ir pan. Kitaip tariant, jaunoji karta įsisavina tuos kultūrinės elgsenos būdus, kurių dėka yra formuojamas jų etninės grupės išskirtinumas. Etninės grupės vyresnės kartos aktualizuojami elgesio modeliai ir artikuliuojamas etniškumas yra perduodami jaunesnei kartai – vyresni moko ir prižiūri, jauni mokosi ir įsisavina. Šiame procese formuojamas individo etnis išskirtinumas ir individualios priklausomybės etninei grupei jausmas, o tautinė bendrija suteikia normatyvinius identiteto standartus, nusakančius ką reiškia būti latviu, žydu, ukrainiečiu ar lietuviu⁷.

Etniškai mažų grupių tapatumo išsaugojimas ar kultūrinių elgesio būdų perdavimas nėra lokalizuotas tik tautinėse bendrijose. Priklausomai nuo etninės grupės dydžio, jos koncentracijos viename ar kitame šalies regione, kultūrinė socializacija gali būti palaikoma ir valstybinių ar privačių institucijų. Latvijoje ir Lietuvoje yra vaikų darželių, vidurinių mokyklų, aukštesniojo mokslo institucijų, kur atskiros etninės grupės nariai gali mokytis savo gimtąja kalba. Šios institucijos ne

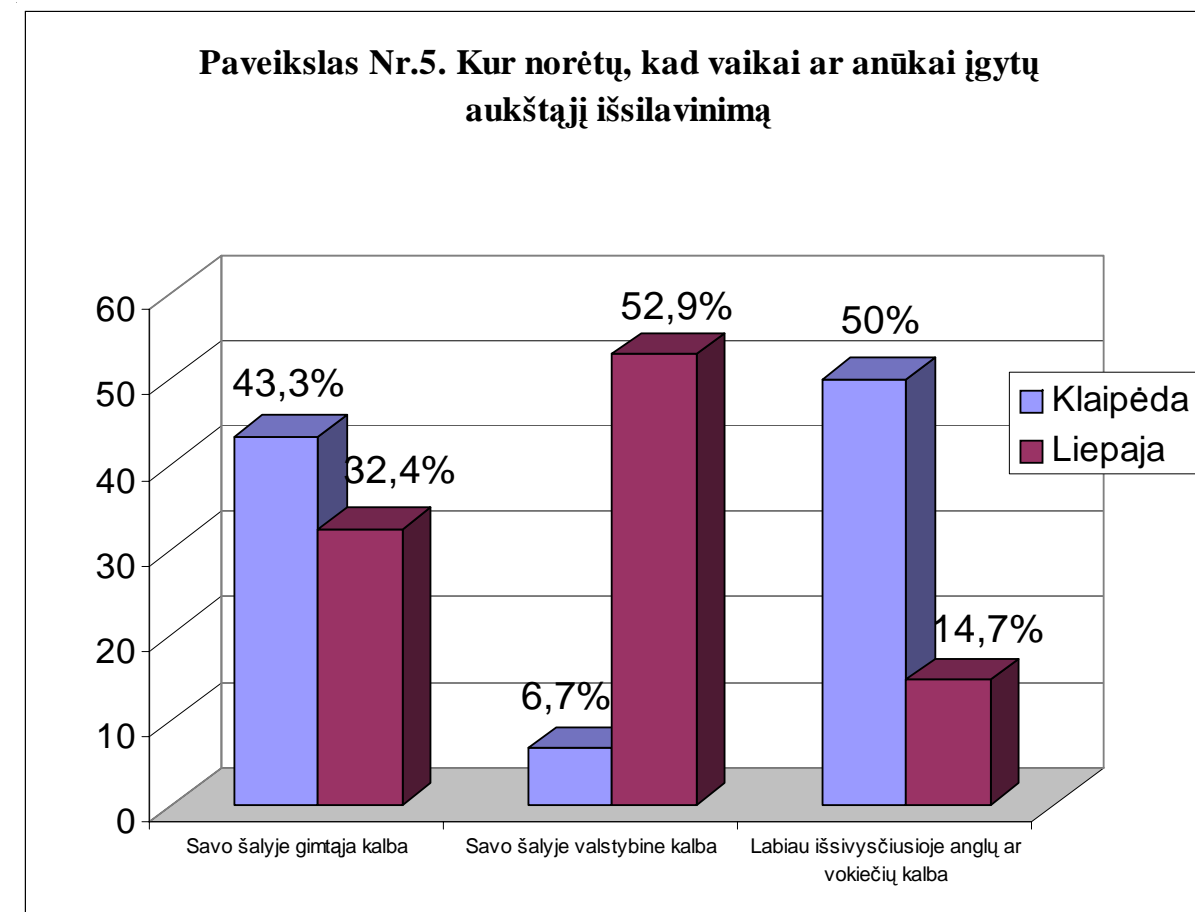

tik leidžia užtikrinti efektyvų socialiai reikšmingų žinių perdavimą, bet ir sutvirtina simbolines etniškumo ribas tarp skirtingų grupių.

Skirtingų etninių grupių požiūris į valstybinių kultūrinės socializacijos mechanizmų organizavimą perteikia ne tik šių gupių pageidavimus, bet ir fiksuoja pragmatinį požiūrį į adaptacijos visuomenėje galimybes – tai gali būti pasiekta esamomis politinėmis ir socialinėmis sąlygomis. Pvz., Klaipėdos tautinės bendrijos mano, kad mokymo procesas gimtąja etninės grupės kalba turėtų apimti visas šio proceso pakopas – nuo pradžios mokyklos iki universitetinio išsilavinimo (žr.: paveikslą Nr.4). Tuo tarpu Liepojoje pastebima tai, kad, daugelio etninių bendrijų narių nuomone, mokymas gimtąja kalba pirmiausiai turėtų vykti

pradžios mokyklose, o universitetinis išsilavinimas oficialia valstybine kalba. Ši tendencija Liepojoje gali būti susieta su stipria asimiliacijos politika, kurios nuostatas greitai įsisavina pačios etninės bendruomenės. Aukštasis mokslas valstybine kalba leidžia būti pajėgiais konkuruojant vidaus rinkoje su dominuojančios etninės grupės nariais, todėl tokia nuomonė pagrįstai gali būti įvardinta kaip sąmoninga socialinės adaptacijos arba kultūrinės asimiliacijos strategija.

Kultūrinės ir socialinės adaptacijos padėties visuomenėje tendencijos stebimos ir ateities projekcijose, susijusiose su aukštojo mokslo institucijų pasirinkimu. Daugiau nei pusė Liepojos etninių bendrijų narių norėtų, kad jų vaikai įgytų aukštąjį išsilavinimą Latvijos aukštojo mokslo institucijose valstybine kalba.

Tai vėl gi gali būti interpretuojama kaip Latvijos etninių mažumų polinkis asimiliacijai ir savo ilgalaikių gyvenimo projektų sąsajai su Latvija. Visai kitokia tendencija pastebima Klaipėdos atveju – daugelis tautinių bendrijų narių norėtų savo vaikus ar anūkus matyti besimokančius labiau išsivysčiusiose šalyse anglų ar vokiečių kalbomis (žr. paveikslą Nr.5). Ateities gyvenimo projektai mažiau prišliejami prie vietos konteksto. Be to, jei ir bandoma juos sieti su Lietuvos aukštosiomis institucijomis, polinkis kultūrinei asimiliacijai yra žymiai mažesnis negu tarp Latvijos tautinių grupių. Klaipėdos etninės bendrijos labiau orientuotos į savo etniškumo sutvirtinimą aukštojo mokslo institucijomis ir prisitaikymą visuomenėje be radikalesnių savo etninio identiteto pokyčių.

Visuomeninės elgsenos skirtumai tarp Liepojos ir Klaipėdos etninių bendrijų leistų daryti išvadą, kad teisinis ir politinis diskursai formuoja išskirtinį tautinės mažumos tapatumą, atpažįstamą kasdienėse socialinio elgsio

praktikos formose. Vienu atveju gali būti suvaržoma politinė raiška ir šitaip nukreipiamos etninių grupių raiškos strategijos į kultūros sferą. Kitu atveju, kai politinė raiška mažiau suvaržyta, gyvenimo projektai aiškiau orientuoti į kitus socialinius-kultūrinius kontekstus, bet ne į adaptaciją dominuojančios kultūros aplinkos atžvilgiu. Nors šios bendrosios tendencijos ir fiksuojamos konkrečios populiacijos elgsenoje bei nuostatose, tautinės mažumos kategorija kaip bendras skirtingų etninių grupių identiteto modalumas sunkiai atlaiko kritiką, kai detalizuojami skirtingų tautinių bendrijų socialinės veiklos skirtumai ir funkcijos. Etninės bendrijos yra netapačios ne tik kultūros prasme, bet ir savo socialinėmis funkcijomis. Pavyzdžiui, Liepojos lietuvių ir Klaipėdos žydų bendrijos savo veiklą stipriai susieja su religiniu auklėjimu bei apeigomis. Klaipėdos ukrainiečių bendrija pirmiausiai suburia draugų ratą ir palaiko bendruomeninius, klasikine *Gemeinschaft* prasme, ryšius. Klaipėdos vokiečių

bendruomenė daugiau orientuota į švietėjišką veiklą ir labdarinių renginių organizavimą. Klaipėdos žydų bendruomenė turi savo socialinės rūpybos (valgykla materialiai blogai gyvenantiems bendruomenės nariams, bendruomeninės patronažinės seserys) sistemą ir pan. Šie skirtumai bendrijų veikloje neleidžia kalbėti apie šių etninių grupių bendrumą ta prasme, kad jos galėtų būti įvardintos kaip viena bendroji kategorija.

III.2. Etninių ribų demarkacija ir socialinė distancija

Buvo paminėta, kad etninėms bendrijoms tenka svarbus vaidmuo formuojant ir apibrėžiant kultūrinę-etninę identitetą. Tačiau pats tapatumo formavimo procesas skirtingose etninėse grupėse disponuoja skirtingais simboliniais ištekliais, kurių dėka individas sukuria savo priklausomybes etninei grupei jausmą.

Pačius bendriausius etniškumo konstravimo išteklius skirtingos etninės grupės lokalizuoja kultūroje, kalboje ir kilmėje (žr. paveikslą Nr.6). Kaip tik šių elementų dėka galima nustatyti asmens priklausomybę konkrečiai etninei grupei. Jei atsitinka taip, kad atskirai etninei grupei yra sunku kurti savo išskirtinumą pasitelkus paminėtus tris elementus ar jų derinius, bandoma ieškoti kitų identitetą formuojančių strategijų bei simbolinių atspirties taškų. Štai keli galimi tapatumo konstravimo pavyzdžiai.

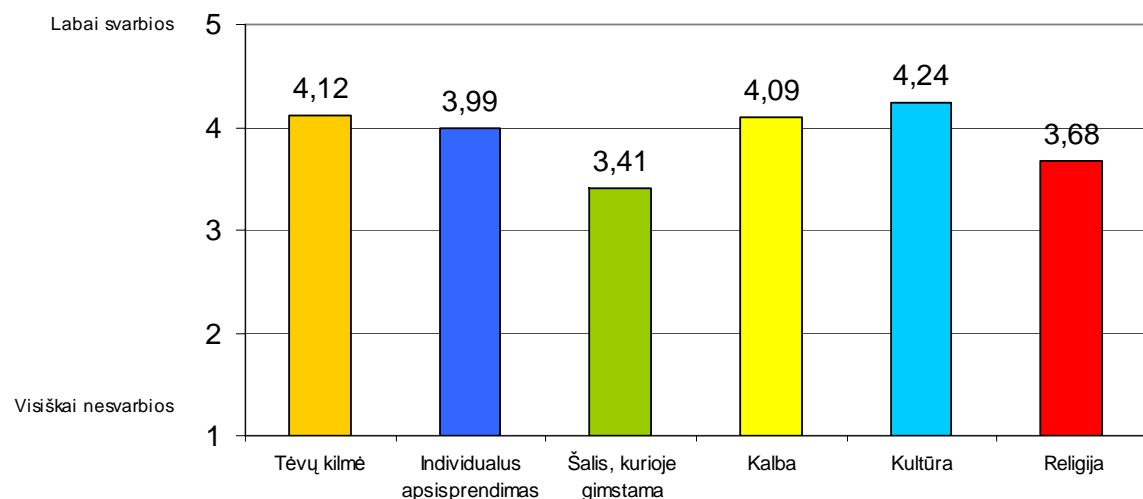
Klaipėdos ir Liepojos žydų atveju kalba yra visai nereikšminga etniškumo apibrėžimui. Šią nuostatą galima paaiškinti tuo, kad daugeliui šių miestų žydų gimtoji kalba, kuria jie šneka ir kuria jie buvo auklėjami šeimose bei mokyklose, buvo rusų kalba, todėl ji negali būti aiškiai siejama su etninių ribų nustatymu. Žymiai svarbesniu veiksmu laikoma individuali

savivoka. Būti žydu reiškia suvokti save žydų bendruomenės nariu. Kaip tik ši subjektyvi nuostata tarnauja simbolinių ribų nustatymui, nors labiau regimos savybės kaip kalba ar fizinė išvaizda neleidžia šios grupės narių išskirti iš didesnės populiacijos dalies.

Kitas pavyzdys yra vokiečių bendrijos Klaipėdoje ir Liepojoje. Vietos vokiečiai į savo išskirtinumą apibrėžimą fiksuojančių komponentų sąrašą neįtraukia kultūros. Kalba bei savivoka yra žymiai svarbesni vokiškumą kuriantys simboliniai ištekliai negu kultūra. Ši reiškinį galima suvokti tik atsižvelgiant į platesnį vokiškojo identiteto ir mentaliteto formavimosi istorinį kontekstą. Nors didele dalimi vokiškumo suvokimas buvo grindžiamas herderišku arba kultūrinės tautos sandaros suvokimu, XIX a. pabaigoje ir XX a. pirmoje pusėje ypač sustiprėja politinės vokiečių žemės vienybės idėja. Daugeliu atveju vokiška identiteto ir mentaliteto raiška susijusi su lojalumo demonstravimu Vokietijai kaip vientisam politiniam vienetui, jungiančiam kultūriškai skirtingus geografinius regionus. Šiame politiniame darinyje, nors ir sujungtame bendros kalbos arealo pagrindu, lokalūs kultūrų skirtumai yra labai dideli. Kalbėti apie bendrą vokišką liaudies ar etnografinę kultūrą, kuri būtų tapati pagal savo funkcionalumą, pavyzdžiui, lietuvių liaudies kultūrai, yra beveik neįmanoma. Kasdienėje sąmonėje svarstymai apie vokiškos kultūros išskirtinumą persipina su bendros europietiškos kultūros ar civilizacijos pasiekimų apraiškų apmąstymu (Kohn 1955, 1960).

Vietos žydų ir vokiečių atvejai parodo, kokias skirtingas etniškumo konstravimo strategijas gali pasirinkti skirtingų etninių grupių nariai ir kaip joms daro įtaką istorinis bei kultūrinis kontekstas. Strateginiai skirtumai ne tik leidžia išsiskirti iš populiacijos, bet ir leidžia griežčiau fiksuoti simbolines etninės grupės

Paveikslas Nr.6. Kokios charakteristikos yra svarbios apibrėžiant asmens priklausomybę tautinei grupei

ribas ir apibrėžti jos narystės kriterijus. Kita vertus, etninės ribos išlaikomos pasitelkiant ir stereotipus, kurių dėka nusakomi *savos* ir *kitų* grupės narių bruožai bei skirtumai.

Stereotipinis mąstymas *savo* grupę apibūdina remdamasis pozityviomis savybėmis, tuo tarpu kita grupė įvardijama pasitelkiant negatyvius bruožus. Klaipėdos ir Liepojos tautinių bendrijų tyrimo metu buvo nustatytos emocinės ir visuomeninės skirtingų etninių grupių savybės, kur kiekvienas stereotipinis etninės grupės išivaizdavimas turi tiek teigiamų bruožų, tiek neigiamų, kurie galų gale sukuria bendrą vaizdinį. Atskiros grupės stereotipiniame mąstyme įgyja tokias savybes:

- Lenkai yra savarankiški, bet nedraugiški;
- Rusai yra draugiški, bet tingūs;
- Vokiečiai yra atsakingi, tačiau nedraugiški (blogi);
- Latviai yra geraširdžiai, tačiau kvailoki;
- Lietuviai yra darbštūs, tačiau nedraugiški;
- Ukrainiečiai yra darbštūs, bet neatsakingi;
- Žydai yra sumanūs, bet nedraugiški.

Etniniai stereotipai ne tik apibūdina etnines grupes remiantis priskirtiniais bruožais, bet ir tam tikru atstumu nutolina vienas grupes nuo kitų. Klasikinė Bogardus skalė parodo, kad nepaisant socialinio ir politinio konteksto suformuotų gyvenimo sąlygų bendrumo, etninės grupės išlaiko didesnę ar mažesnę distanciją viena kitos atžvilgiu (žr.: paveikslą Nr.7). Socialinė distancija tarp dviejų skirtingų grupių grindžiama taip pat nevienodai, kaip ir demarkuojant simbolines etniškumo ribas.

Taigi, kurios etninės grupės yra artimiausios viena kitai, o kurios ne, ir kokie veiksniai nulemia Liepojos ir Klaipėdos etninių grupių „artimumą“?

„ Ukrainiečių manymu, mažiausia visuomeninė distancija yra tarp jų, baltarusių ir rusų. Galima išvelgti, kad bendrumą lemia bendra slaviška kilmė (kalbos ir kultūros panašumas).

„ Lietuvių manymu, artimiausi jiems yra latviai. Bendras baltų kilmės bruožas –

priklausomybė bendrai kalbinei grupei ir geografinis artumas - dažnai suplaka šias dvi grupes į vieną kategoriją. Netgi politikoje ar kasdiniame mąstyme Lietuva ir Latvija (tai pat ir Estija) dažnai suvokiamos kaip vienas bendras geopolitinis regionas.

„ Žydai geriausius santykius turi su rusais ir ukrainiečiais. Tai paaiškinama tuo, kad beveik visi žydai savo gimtąja kalba laiko rusų kalbą, ir tuo, kad daugelio gimtinė yra Rusijoje arba Ukrainoje. Be to, kai kurių jų sutuoktiniai yra kaip tik šių etninių grupių nariai. Tad per intymumą su savo šeimos nariais suformuojamas artimumo bei tolerancijos jausmas šioms etninėms grupėms.

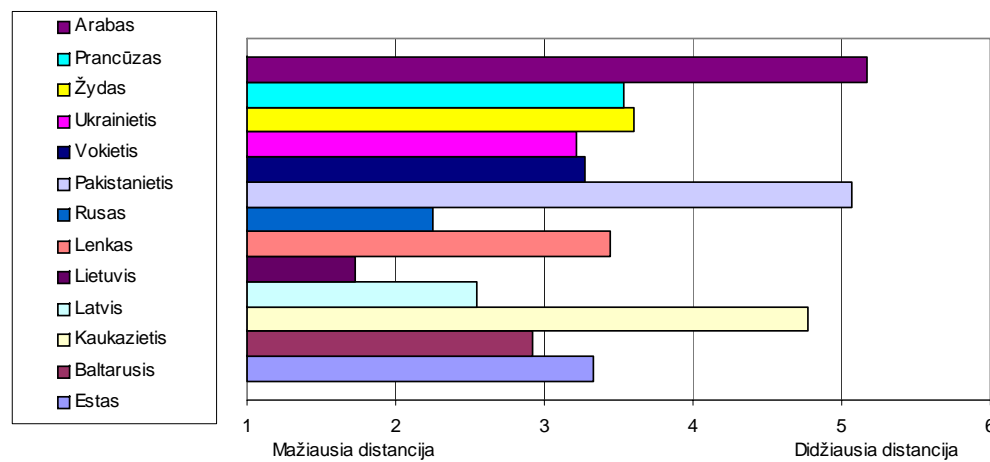
„ Vokiečių nuomone, jiems artimiausi turėtų būti lietuviai. Šis tarpusavio artimumo santykis yra sunkiai paaiškinamas, nes akivaizdūs tiek kalbos, tiek kultūrų skirtumai, tiek geografinis atstumas. Priežastinis ryšys gali būti pagrįstas santykiškai didesniu mišrių šeimų skaičiumi tarp vietos vokiečių ir lietuvių.

„ Latvių nuomone, mažiausia distancija yra tarp jų, estų ir vokiečių. Artumas gali būti aptiktas religijos bendrumo – beveik visose šiose

etninėse grupėse dominuoja protestantizmas. Istorija taip pat akivaizdžiai atskleidžia germaniškos kultūros įtaką tiek latvių, tiek estų tautų ir jų kultūros formavimesi.

Jei skirtingos grupės tolerantiškumą kitų atžvilgiu dažniausiai konstruoja kultūros bendrumo pagrindu, tai didžiausia distancija yra grindžiama akivaizdžiu genotipiniu nepanašumu. Arabai bei pakistaniečiai (išivaizduojami stereotipiniai Vidurinės Azijos atstovai) yra tolimiausiai nustumiami tolerancijos skalėje. Lietuvoje ir Latvijoje svarstyti net pilietybės suteikimo ir pats šių grupių atstovų buvimo šalyje faktas, ką jau kalbėti apie artimesnius santykius. Šis faktas aiškiai nusako vieną ateities problemų – naujų imigrantų integracijos keblumus Lietuvos ir Latvijos visuomenėje. Jei skirtingos etninės grupės vienaip ar kitaip jau yra suderinusios savo santykius su dominuojančiomis etninėmis grupėmis, tai naujai atsirandančios ir bandančios integruotis migrantų grupės susidurs su tolerancijos trūkumu, o tai savo ruožtu gali skatinti politinius konfliktus ar smurtinius veiksmus naujųjų grupių atžvilgiu.

Paveikslas Nr.7. Socialinė distancija tarp skirtingų etninių grupių

IV. Išvados

Šis straipsnis buvo grindžiamas teiginiu, kad negalima kalbėti apie *etninės mažumos* kategoriją kaip apie bendro tapatumo modelį, leidžiantį teisiniame ir politiniame diskurse apjungti kultūriškai skirtingas etnines grupes. Šios kategorijos naudojimas Lietuvos ir Latvijos valstybių skelbiamoje etninių mažumų politikoje nėra korektiškas, nes šios politikos reprezentuojamas subjektas/objektas tikrovėje suskyla į margaspalvį bei eklektišką etninių grupių paveikslą. Nepaisant teisinio ir politinio diskurso pastangų operuoti vienalyte kategorija,

riboti individualaus lygio socialinį veiksma, primesti bendrą identitetą, mes susiduriame su skirtingomis etninių grupių tapatumą konstruojančiomis strategijomis, kur kultūrinių skirtumų svarba yra žymiai svarbesnė negu politinis ar teisinis suvaržymas.

Kita vertus, kasdienio kultūrinio ir socialinio veiksmo analizė leidžia netiesiogiai atpažinti teisinio ir politinio diskurso suvaržymus bei reguliuojančias praktikos formas. Jei Lietuvos etninių bendruomenių narių nuostatos atspindi valstybinės politikos

poziciją – integraciją išsaugant etninį išskirtinumą, tai Latvijoje aptinkame didesnį sąmoningos asimiliacijos polinkį.

Šie skirtumai ir bendrumai negali būti paaikšinti tikrai vienos socialinės sferos įtaka formuojant etniškai nedidelių grupių visuomeninį identitetą. Jie atsiranda jau minėtų

Literatūra:

- Brubaker R. *Pilietybė ir tautiškumas Prancūzijoje ir Vokietijoje*, Vilnius: Pradai, 1998.
- Butler J. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, New York and London: Routledge, 1999.
- Douglas M. *Purity and Danger*, London, Boston and Henley: Routledge and Kegan Paul, 1969.
- Dumont L. *Essays on Individualism: Modern Ideology in Anthropological Perspective*, Chicago: The university of Chicago Press, 1986.
- Engberink G. O. 'Rotterdam: City of Emigrants' in "What Participation by Foreign Residents in Public Life at Local Level?", *CONF/STBG (99) 12*, Strasbourg, 3 Nov, 1999.
- Foucault M. *Seksuallumo istorija*, Vilnius: Vaga, 1999.
- Gellner E. *Tautos ir nacionalizmas*, Vilnius: Pradai, 1996.
- Heikkinen K. 'Religion, Gender and Ethnic Organization' in *Civic Society in the European North: Concept and Context. Proceedings of the seminar held in St.Petersburg*, ed. K.Heikkinen and E.Zdravomyslova. St.Petersburg: Center of Independent Social Research, 1996.
- Jenkins R. *Social Identity*, London: Routledge, 1996.
- Jenkins R. *Rethinking Ethnicity: Arguments and Explorations*, London: SAGE, 1997.
- Keinanen M.L. 'Some Remarks on Women's Religious Traditionalism in the Rural Soviet Karelia' in *Studies in*

Išnašos

¹ *Etninės mažumos* sąvoka tekste vartojama tik kaip kokybinė kategorija. Ji fiksuoja socialinio mobilumo galimybių apibojimus, netolygų materialinių ir socialinių išteklių ir politinės galios paskirstymą, kuris grindžiamas etniniais populiacijos skirtumais, visuomenėje. Ši kategorija nevertinama įvardinti mažas arba neskaitylingas etnines grupes visuomenėje.

² Tekste vartojame *subjekto/objekto* sąvoką. Ji grindžiama tuo, kad etninė mažuma valstybėje yra tuo pat metu ir valstybinės etninių mažumų politikos objektas, ir jos formavimo subjektas. Viena vertus, etninių mažumų politikos objektas yra etninės mažumos, kurias bandoma integruoti į visuomeninį gyvenimą. Antra vertus, mažumos

diskursų bei diskursyvių praktikos formų sąveikos procese. Tik pripažinus šį kompleksinį ryšį, jame fiksuojamas kalbos figūras, individualumo ir bendrumo santykius, tyrinėtojas pagrįstai gali kalbėti apie vienos ar kitos sąvokos empirinį referentą ir nepaklusti sąvokų kuriamos fikcijos patrauklumui.

- Folklore and Popular Religion*. Ed. U.Valk. Tartu: Tartu University, 1999.
- Kohn H. *Nationalism: Its Meaning and History*, Princeton, New Jersey: D.Van Nostrand Company Inc., 1955.
- Kohn H. *The Mind of Germany: The Education of a Nation*, New York: Charles Scribner's Sons, 1960.
- Kotov G. 'On the Situation with National Minorities in Latvia' at MINELRES (Minorities Electronic Resources): http://www.riga.lv/minelres/count/latvia/Minor_99.htm, 1999.
- Levy–Strauss Cl. *Structural Anthropology*, Harmondsworth: Peregrine, 1977,
- Lieven A. *Pabaltijo revoliucija: Estija, Latvija, Lietuva – kelias į nepriklausomybę*, Vilnius: Baltos lankos, 1995.
- Periodic report of the United Nations Committee on the Elimination of Racial Discrimination (1999) *Third Periodic Report of states Parties due in 1997: Latvia*. 25/03/99. CERD/C/309/Add.1. (State Party Report). Geneva: Office of the UNHCHR
- Smith A. *National Identity*. London: Penguin Books, 1991.
- Special Report by the Forced Migration Projects (1997) *Estonia and Latvia: Citizenship, Language and Conflict Prevention*. New York: Open Society Institute;

yra subjektas, kadangi pačios aktyviai dalyvauja politiniame procese bei formuoja etninių mažumų politikos kryptis, prioritetus ir įgyvendinimo būdus.

³ Lievenas taikliai pažymi, kad Latvijoje ne latvių ir ne lyvių kilmės etninės grupės yra dažnai įvardijamos viena "rusakalbių" kategorija. Šią kategoriją sudaro ne vien tik etniški rusai, bet ir ukrainiečiai, baltarusiai, žydai bei daugelis kitų etninių grupių atstovų (Lieven 1995).

⁴ Klaipėdos ir Liepojos etninėse bendrijose ypatingai ryški centro (tautinių organizacijų esančių Vilniuje ir Rygoje) bei periferijos (kitų šalies regionų ir miestelių etninių bendrijų) įtampa. Interviu metu, etninių bendrijų vadovai Klaipėdoje ir Liepojoje dažnai akcentuodavo, kad centre

esančios organizacijos nieko nežino apie periferiją, kad šių organizacijų problemos yra visiškai skirtingos. Sostinės tautinės organizacijos padėtis yra žymiai palankesnė, kadangi ji lengviau suranda ryšius su nacionaline televizijos ir radijo sistema, kurios dėka nušviečiama sostinės bendrijų padėtis.

Nuo 1998 metų Liepojoje ir Klaipėdoje etninės bendrijos aktyviai dalyvavo vietos radijo laidų projekte, kuris buvo skirtas šių miestų bei rajonų gyventojams ir vyko gimtąja etninių bendrijų kalba.

⁵ Nors nedidelės etninės grupės dažniausiai politikos procese siekia savo politinių teisių išplėtimo savos grupės nariams, šio tikslo pasiekimas nebūtinai koreliuoja su šios grupės narių dalyvavimu politiniame visuomenės procese. Pavyzdžiui, Roterdamo miesto Socialinės Politikos studijų centro direktorius Gerardas Engberinkas pažymėjo, kad 1986 m. Olandijoje įstatymiškai leidus imigrantams, šalyje gyvenančioms etninėms grupėms, kurios neturi pilietybės,

Summary

Representation politics of ethnic minorities in Lithuania and Latvia subsumes different minor ethnic groups under one category of minorities' ethnicity. This model of common identity is shaped by juridical and political discourses representing an out-group definition. Differences in everyday cultural

Įteikta 2001 05 16
Pateikta spaudai 2001 07 02

Vytautas Valevičius
KU Filosofijos katedra;
Liutauras Kraniuskas
KU Sociologijos katedra
Minijos 153, Klaipėda

dalyvauti vietos rinkimuose, nepastebimas joks šių grupių suaktyvėjimas. Stebimas atvirkštinis procesas, kad jų proporcija vietos rinkimuose akivaizdžiai mažėja nuo pat pirmųjų tokių rinkimų 1986 metų (Engberink 1999).

⁶ Konferencijos "Tautinės mažumos demokratinėje valstybėje" (Vilnius, 1999 lapkritis) metu daugelis tradicinių etninių grupių atstovų aktyviai pasisakė prieš "tautinės mažumos" sąvokos taikymą įvardijant etninių grupių padėtį Lietuvoje. Šiam reikalui, jų nuomone, labiau tiktų "etninės arba tautinės bendruomenės" pavadinimas.

⁷ Tautinėse bendrijose akivaizdžiai dominuoja vyresnio amžiaus moterys. Kaip tik joms tenka didžiausias vaidmuo kultūrinės socializacijos laikotarpiu, ir jos yra pagrindinis kultūros perdavimo laidas kitoms kartoms. Vyresnio amžiaus moterų vaidmenį puoselėjant ir išsaugant etniškumą intensyviai tyrinėjo skandinavų feministės antropologės (Heikkinen 1996; Keinanen 1999).

practices and social distance among ethnic groups set ethnic boundaries and indicate different strategies of social identity construction for each group. An in-group perspective challenges an image of a common identity and demonstrates its fictive nature.

Saulius Pivoras

Parapijinė pilietinė visuomenė (Šiaurės Švedijos atvejo analizė)

Santrauka

Šis straipsnis siekia išnagrinėti ir paaiškinti teoretikų požiūriu paradoksalų reiškinių – pilietinę politinę kultūrą Švedijos parapijose XIX a. Toks problemos formulavimas remiasi prielaida, kad pilietinės politinės kultūros požymiai yra ne tik ir ne tiek nacionalinių politinių kolizijų išmanymas ir aktyvus dalyvavimas jose, o veikiau aktyvus veikimas bendradarbiaujant su artimiausios teritorinės aplinkos žmonėmis lokalinės visuomeninės kompetencijos rėmuose. Netgi masinės komunikacijos ir visuotinio privalomo viduriniojo išsilavinimo sąlygomis vadinamoji dalyvaujamoji demokratija įmanoma tik lokališkai. O didelio skirtumo tarp pasyvaus ir aktyvaus pritarimo atstovaujamajai valdžiai gal ir nėra. Jeigu dabar švedų politinė kultūra apibūdinama kaip konsensualinė, jos nebūtų buvę be XIX a. kolektyvistinės, bendruomeninės santvarkos arba vadinamojo „komunalizmo.“ Straipsnyje, remiantis daugiausia parapijų ir kaimo bendruomenių susirinkimų protokolų medžiaga, saugoma Švedijos archyvuose, o taip pat periodine spauda, kraštotyrine literatūra ir moksliniais tyrinėjimais stengiamasi atskleisti kaimo bendruomenės specifiką Šiaurės Švedijoje, organizacinio kaimo bendruomenės lankstumo bruožus, liuteronų bažnyčios įtaką pilietinio bendruomeniškumo susiformavimui. Straipsnyje taip pat parodoma, kuo Lietuva iš esmės skyrėsi nuo Švedijos, plačiau tų skirtumų ir jų priežasčių neanalizuojant.

Įvadas

Žinomi amerikiečių tyrinėtojai G. Almondas ir S. Verba yra priešpriešinę parapijinę politinę kultūrą ir pilietinę politinę kultūrą.¹ Bet pastarųjų metų tyrinėjimuose, pavyzdžiui, švedų, ši dichotomija parodoma kaip klaidinga, neatitinkanti realybės, nes kaip tik Švedijos parapijose XIX a. buvo įsiviešpatavęs savarankiškas vietos reikalų kolektyvinis, bendruomeninis tvarkymas, į kurį valstybės valdžia nesikišo.² Gana dažnai parapijinis solidarumas yra apibūdinamas kaip komunalizmas, t. y. paremtas lygybės, saviorganizacijos, vieningumo ir „bendros naudos“ siekimo principais.³ Yra pastebėta, kad komunalizmo terminas neturėtų būti taikomas

bet kuriam kolektyviniam junginiui, o tik politinio pobūdžio teritoriniams dariniams, kurie turi valdymo, teismo ir baudžiamąsias galias. Be to, labai svarbi komunalinių darinių ypatybė būtų nusistovėjęs požiūris, jog jų teisės nėra deleguotos iš viršaus.⁴

Šio straipsnio tikslas būtų plačiau panagrinėti ypač stiprų kaimo bendruomenių vaidmenį parapijinėje vietos savivaldoje XIX a. Šiaurės Švedijoje. Bus bandoma pasiaiškinti, kokie veiksniai sąlygojo tvirtus bendruomeninius ryšius ir kiek jie buvo efektyvūs sprendžiant įvairias politinio pobūdžio problemas vietoje. Straipsnyje remiamasi daugiausia parapijų susirinkimų ir kaimo sueigų

protokolais, kurie yra saugomi Umeå, Skellefteå bei Härnösando archyvuose Švedijoje.

Kaimo bendruomenė Šiaurės Švedijoje

Nuo 1817 m. parapijos visoje Švedijoje buvo pripažintos vietos bažnytinės ir pasaulietinės savivaldos vienetai. Parapijiniai susirinkimai gavo teisę spręsti kai kuriuos vietos klausimus ir įvesti rinkliavas bei mokesčius. Parapijos tapo pilnaverčiais juridiniais asmenimis. Pagrindinis juridinio asmens skirtumas nuo kitų bendruomenių – tai, kad priimant sprendimus juridinio asmens statusą turinčioje bendruomenėje nebūtinai vienbalsiškumo principas, pakanka daugumos.⁵

Kaimo bendruomenė Švedijoje, skirtingai nuo parapijos, niekada netapo juridiniu asmeniu, tačiau ji buvo svarbi parapijinės savivaldos dalis, parapijiniai susirinkimai panaudodavo savo tikslams kaimo bendruomenių pareigūnus, pirmiausia seniūnus. Ypač stipri kaimo bendruomenė buvo Šiaurės Švedijoje (*Norrland*). Nuo pat viduramžių Šiaurės Švedijos kaimai išsiskyrė savo dydžiu. Dažnai vienas kaimas čia turėjo apie tūkstantį gyventojų, tuo tarpu kai kitose Švedijos provincijose, pavyzdžiui, Vesterjotlande (*Västergötland*) ar Gotlande ištisa parapija teturėjo apie tūkstantį gyventojų.⁶ Aišku, kad kaimų dydį nulėmė Šiaurės Švedijos klimato ir ūkio sąlygos. Per visą XIX amžių būdingiausias kaimo gyvenimo ir kaimo visuomenės bruožas Šiaurės Švedijoje, pasak žymaus švedų etnologo O. Isaksono, buvo stiprus kolektyvizmas. Ūkininkai kartu valdė ir naudojo ganyklas ir medžioklės plotus, šienaujamas pievas ir mišką. Pastovios žuvmietės upėse ir teisė gaudyti žuvį jūros užutėkiuose priklausė kaimo bendruomenei, o ne atskiram ūkininkui, kuris galėjo tik naudotis bendru turtu, priklausomai nuo savo ūkio

dydžio kaime.⁷ Kaimo bendruomenės organizaciją pirmiausia lėmė būtinybė režinėje ūkininkavimo sistemoje kartu pradėti tam tikrus darbus: arimą, sėją, šienapjūtę ir javapjūtę. Bendro darbo būtinybė darė kaimo bendruomenę sąjunga, kuri kartu buvo ir brolija, o jos narius jungė etinio–paprotnio pobūdžio bendrumas. Kaimynas buvo laikomas kaimyno broliu.⁸ Pasak tyrinėtojų, Šiaurės Švedijos kaimo bendruomenei būdingi kooperaciniai ir nehierarchiniai bruožai. Čia dažnai nebuvo aiškios komandinės struktūros.⁹ Tam tikrų darbų laikas buvo derinamas kaimo sueigoje, buvo bendrai tikrinamos tvoros, revizuojams priešgaisrinis stovis ir pan. Vienas iš svarbių kaimo bendruomenės uždavinių Šiaurės Švedijoje buvo kelių priežiūra. Kartais čia kelio ilgis per vieno kaimo teritoriją galėjo siekti iki 20 km.¹⁰ Iki XIX a. vidurio kaimo bendruomenės stabilumą užtikrino ir teisė užprotestuoti naujų gyventojų įsikėlimą, kaip kad, pavyzdžiui, 1828 m. Lögdeå kaimo bendruomenė (Nordmalingo parapija) atsisakė priimti gyventi buvusį paštininką N. Brändströmą, nes iš to žemės sklypelio, kurį jis nusipirko, išsiversti jis negalės ir taps našta kaimo bendruomenei.¹¹ Šiaurės Švedijoje būta netgi bandymų kaimo bendruomenę, panašiai kaip parapiją, paversti juridiniu asmeniu. 1864 m. tokį projektą svarstė Norbotnijos landstingas ir jam pritarė, tačiau šį pasiūlymą atmetė riksdagas, nepritaręs pernelyg plačios kompetencijos pripažinimo kaimo bendruomenėms.¹² Žvelgiant į Lietuvą, esminis skirtumas nuo Švedijos būtų tas, kad darbą čia organizavo ne pati kaimo bendruomenė, o dvaro paskirti pareigūnai. Jie naudojami savo padėtimi ir dvaras kartais netgi siekė juos tramdyti. Pavyzdžiui, 1756 m. Palangos valsčiaus nuostatuose dvaro žmonėms draudžiama anksti pavasarį tikrinti valstiečių laukus, kaip jie buvo pratę daryti, ir radus tvoroje spragą ar kur

neužvertę tvorą, tuoj iš valstiečio reikalauti muštinio talerio pabaudos. Tokia pabauda panaikinama iš viso, o dvaras turįs valstiečių tvoras tikrinti tik tada, kai dėl tvoros spragų bus kam nors padarytas nuostolis.¹³

Organizacinis kaimo bendruomenių lankstumas

Kaimo bendruomenė Švedijoje galėjo remtis vadinamaisiais kaimo nuostatais (*byordning*), kuriuos tvirtindavo provincijos gubernatorius (*landshövding*). Šiuose kaimo nuostatuose buvo detalai aptariama kaimo valdymo tvarka, numatytos įvairios bausmės už tos tvarkos pažeidimus ir pan. Tokie kaimų nuostatai buvo plačiai paplitę, nors juos sudarinėti buvo neprivaloma. Kadangi jie buvo priimami iš apačios ir visada turėjo sulaukti parapijos susirinkimo ar bent kaimo bendruomenės pritarimo, jų skirsniai gana žymiai skyrėsi. Neegzistavo kokie nors standartiniai visai valstybei kaimo nuostatai. Visos kaimo bendruomenės turėjo kaimo sueigą (*bystämna*), kur buvo svarstomos visos kaimo problemos ir priimami sprendimai. Tiesa, pastarieji turėjo juridinę galią tik tuo atveju, jeigu niekas neprieštaruodavo ir sprendimas buvo priimamas visų sutarimu. Visų – tai visų žemės savininkų, nes tik jie turėjo teisę dalyvauti kaimo sueigoje. Žinoma, teisę dalyvauti sueigoje turėjo ir našlės – ūkio galvos. Žinomas vienas kurioziškas atvejis, kai Bygdeträsko kaimo Vesterbotnijos provincijoje sueigoje 1812 m. kovo 8 d. (!) daugumą sudarė moterys, nes devyni kaimo vyrai buvo ką tik nuskendę štormo metu.¹⁴ Kaimo sueigos uždaviniai kartais buvo apibrėžiami specialiai. Pavyzdžiui, 1824 m. kovo 22 d. Bobackos kaimo Bygdeå parapijoje sueigos protokole buvo sakoma, kad kaimo sueigos tikslas yra “kurti tvarką mūsų mažoje bendruomenėje ir bendrai stengtis ją išlaikyti.”¹⁵

Kaimo bendruomenė turėjo savo pareigūnus. Svarbiausias iš jų buvo seniūnas. XIX a. pradžioje, kadangi tuo metu už šių pareigų ėjimą nebuvo atlyginama, netgi ir neoficialiai, dažnai šias pareigas eiti kaimo gyventojai turėjo eilės tvarka. Vis tik nuo amžiaus vidurio ryškėja nuostata rinkti kaimo seniūnus. Minėto Bobackos kaimo nuostatuose 1855 m. įtvirtinta seniūno renkamumo taisyklė.¹⁶ 1864 m. Råneå ir Luleå parapijos pasisakė už tai, kad reiktų keisti seniūno pareigų ėjimą eilės tvarka, bent jau taip, kad kaimo bendruomenės turėtų teisę rinkti seniūną, kai matytų reikalą.¹⁷ Kåge kaime (Skellefteå parapija) seniūnas pradėdamas rinkti nuo 1887 m.¹⁸ Bäcko kaime, toje pat parapijoje nuo 1906 m. seniūnas pradėdamas rinkti 5 metams už 5 kronų metinį atlyginimą, jau anksčiau buvo renkamas metams.¹⁹ Seniūnas dažnai ėjo ir kitas pareigas, kurias kartais eidavo ir kiti asmenys atskirai. Pavyzdžiui, vadinamojo prievaizdo (*uppsyningsman*), kuris turėjo rūpintis moraliniu ir religiniu kaimo bendruomenės gyvenimu.²⁰ Seniūnas privalėjo, be kita ko, talkininkauti ir valstybės pareigūnams, pavyzdžiui, sudarant nekilnojamojo turto, t. y. žemės valdų registrą ir pan. Dažnai jo ir jo pagalbininkų (taip pat renkamų arba pasirenkamų) žinioje būdavo ir kaimo kasa. Kartais kasininkas renkamas atskirai.²¹ Kaimo bendruomenė neturėjo teisės rinkti mokesčių, tad gana reikšmingą kaimo kasos dalį, šalia pajamų iš bendros nuosavybės, sudarė įvairios baudos už kaimo nuostatų pažeidimus, kaimo bendruomenės sueigų nelankymą ir pan. Baudas išreikalauti turėjo seniūnas ir jo pagalbininkai. Piniginių baudų dydis ir kiekis, žinoma, galėjo kelti kai kurių bendruomenės narių pasipiktinimą ir kartais būdavo sunku jas išreikalauti iš konkrečių prasizengėlių. Pavyzdžiui, 1846 m. Hjuko kaime (Degerforso parapija) baudas renkantis seniūnas vienos šeimos troboje buvo sutiktas

keiksmis ir grasinimais, vos vos negavo į kailį žarstekliais ir kitais įnagiais, kurių griebėsi įsiutę namiškiai.²² Kita vertus, tai įrodo, koks efektyvus buvo šitoks ne valstybės, o bendruomenės administruojamas baudų rinkimas kaip drausminimo ir kolektyvizmo ugdymo įrankis. Šalia seniūno atskirų kaimų sueigose gana svarbus buvo ir kaimo sueigos pirmininkas. Vienur juo tapdavo žmogus, kuris paleisdamas per rankas specialų ženklą sukviisdavo kaimo sueigą.²³ Čia verta pabrėžti, kad, kaip matome, kaimo sueigą sušaukdavo nebūtinai seniūnas. Gana aiškiai seniūno veiklą kontroliavo ir pati sueiga, kuriai priklausė lemiamas žodis, ko nepamirštama fiksuoti kaimo sueigų protokoluose.²⁴ XIX a. pabaigoje kaimo sueigos pirmininkas jau yra renkamas kiekvienai sueigai, kaip sakoma, “vesti dienos svarstybas.”²⁵ Tam tikrais atvejais kaimo bendruomenė netgi samdydavo tarnautojus už atlyginimą. Pavyzdžiui, žvejybos prievaizdą, kuris turėjo rūpintis tinklų priežiūra ir kita žvejybos įranga bei apskritai organizuoti žūklę.²⁶

Kaimo bendruomenė buvo organizuota ne tik kaip visuma, o ir kaip atskiros kaimo gyventojų dalys. Įprastas ir paplitęs dalykas buvo sudaryti sąjungas (*förening*). Tai galėjo būti pirties sąjunga, žūklės sąjunga ar kelių priežiūros sąjunga.²⁷ Tokių sąjungų nariai buvo ne visi kaimo bendruomenės nariai, o tik savanoriškai prisijungusieji. Vyraujantis tokiose sąjungose buvo *konsensuso* idealas, ką rodo pati “sąjungos” reikšmė švedų kalba. “Sudaryti sąjungą” čia reiškė tiesiog “susitarti.”²⁸ Be tokių sąjungų (susivienijimų) galėjo būti kuriami įvairūs fondai, kurių paskirtis irgi buvo tam tikras bendrasis siekis. 1857 m. Stöcksjö kaimo Umeå parapijoje bendruomenė pasiūlė sudaryti fondą, kuriame per 5 metus būtų sukauptos lėšos, reikalingos tiltui per upę nutiesti.²⁹ 1846 m. visa Lycksele parapija susitarė kurti kelių fondą naujiems keliams tiesti ir seniems

prižiūrėti, į kurių kiekvienas kiemas kasmet turėjo įmokėti po 16 riksdalerių.³⁰ Fondas galėjo būti kuriamas siekiant išnaikinti vilkus, meškas ir lūšis.³¹ 1885 m. Bureå kaimo bendruomenė Skellefteå parapijoje nutarė iš už parduotą bendrą žemę gautų pinigų (3000 kronų) įkurti fondą, iš kurio būtų galima suteikti paskolas kaimo gyventojams 10 metų su 3 proc. palūkanomis. Šiam fondui valdyti kaimo bendruomenė turėjo kasmet išrinkti 3 žmones.³² Kartais panašios paskolos būdavo teikiamos tiesiog iš kaimo bendruomenės kasos, nekuriant specialaus fondo.³³ Iškilus reikalui būdavo greitai sukuriami specialios organizacijos kokios nors problemai spręsti. Taip kaimo bendruomenės sudarydavo specialias mokyklos statybos direkcijas. Tokia direkcija, sudaryta 1876 m. Åbyno kaime Vesterbotnijos provincijoje, turėjo rūpintis mokyklos pastato statyba, kaip atrodytų naudingiausia, o tas medžiagas, kurių būtų neįmanoma nupirkti, turėjo rekvizuoti iš kaimiečių. Panašiai turėjo būti rekvizuojamos (surenkamos) mokyklos pastato statybai reikalingos pinigines lėšos.³⁴ Parapijos buvo riksdago įpareigtos parūpinti pastatus pradinėms mokykloms, tad mokyklos pastato statybos direkcija veikė iš dalies ir valstybinės valdžios vardu, dėl ko galėjo prašyti jos išikišimo išreikalaujant lėšas iš nenorinčių jas duoti. 1889 m. sudaryta Avaträsko kaimo Skellefteå parapijoje mokyklos statybos direkcija rengė savo atskirus susirinkimus ir kruopščiai juos protokolavo.³⁵ Mokyklos pastato statyba betgi galėjo rūpintis ir vienas seniūnas, kaip kad, pavyzdžiui, buvo Drängsmarko kaime toje pat parapijoje.³⁶ Galima atkreipti dėmesį ir į gana dažnus teismo procesus, kuriuose kaimo bendruomenė solidariai gindavo savo interesus kitų interesų grupių, pavyzdžiui, miško pramonės atstovų atžvilgiu.

Labai trumpai atsigręžę į Lietuvą, kaip

esminį skirtumą galime įvardinti tai, kad patvaldinis-biurokratinis Rusijos režimas čia sudarė sąlygas socialinei izoliacijai ir susiskaidymui, o ne konsensusui ir bendro intereso ieškojimams. „Bendros naudos“ ideologija, skirtingai nuo Švedijos, Lietuvoje visiškai nežinoma, bent jau viešai. Valsčiaus teismų procesai XIX a. II pusėje čia buvo taip pat dažni, valsčių teismuose per savaitę būdavo net po 70 bylų. Tačiau tai beveik vien tik individualus bylinėjimasis, kurį gerai apibūdina to meto patarlė: „Ar tavo teisybė, ar ne tavo – provykis, gal pasiseks.“ Buvo paplitęs kyšininkavimas ir papirkinėjimas, valstiečiai nevensė išdavysčių ir skundų. Kaimynas skundė kaimyną už tai, kad pastarasis moko vaikus lietuviškai, skaito lietuviškas knygas ir t. t.³⁷ Kaip 1897 m. pažymi „Varpas“: „susitart – tai ne mus krašto paprotys – niekas mūsų žmonių nemokino tartis, jie ir nemoka. O kaip kieno pievas ar rugių plotą išvažinėja, tai susitikęs vieną iš kaltininkų iškolioja ir viskas.“³⁸

Bažnyčia, politika ir kaimo bendruomenė

Liuteronų valstybinės bažnyčios vaidmuo labai ryškus parapijinėje Švedijos savivaldoje. Iki 1862 m. parapijiniai susirinkimai prasidėdavo ir baigdavosi malda ar bent jau palaiminimu. Jie dažniausiai ir vykdavo sekmdieniais po pamaldų, o parapijinio susirinkimo pirmininkas buvo pastorius. Liuteronų bažnyčia Švedijoje apskritai vykdė eilę valstybės pavestų funkcijų. Svarbi pamaldų dalis buvo įvairių teisės aktų ir kt. oficialių dokumentų skaitymas. Parapijos susirinkimo protokolas prieš jį patvirtinant taip pat buvo perskaitomas bažnyčioje. Įstatymų ir potvarkių rinkinius pastoriai buvo įpareigoti laikyti bažnyčioje po ranka. Daugelį pačios bažnyčios išlaikymo klausimų turėjo spręsti patys parapijiečiai, jie turėjo nustatyti ir pastorių,

mokytojų ir bažnyčios tarnautojų atlyginimą. Pastoriaus namo, kitų bažnytinių pastatų statymas ir remontas buvo parapijiečių prievolė, dėl kurios jie turėjo susitarti parapijos susirinkime ir tokių klausimų svarstymas nebuvo retas, nes reikėjo sulgti dėl atskirų parapijiečių indėlio.³⁹ Kaimo bendruomenių sueigos vykdavo pasaulietiškesnėje aplinkoje, tačiau ir čia buvo žinomos vadinamosios kaimo pamaldos (*bybön*), o XIX a. II pusėje ryškėja įvairių neoficialių religinių liuteronybės atšakų įtaka. Įdomiausia, kad net ir oficialios bažnyčios rėmuose kaimo bendruomenės pasižymėdavo religinėmis iniciatyvomis. 1901 m. Hälla kaime (Åsele parapija) susikūrė siuvimo sąjunga, kuri numatė veikti apie pusę metų. Jos nariai turėdavo kiekvieną trečiadienį ir šeštadienį rinktis kartu siūti 3 valandas pačiliui į kiekvieno iš šios sąjungos narių namus. Darbas turėdavo prasidėti malda, skaitymu iš šv. Rašto ar giesmė. Susirinkimo metu leidžiama serviruoti vien tik kavą. Jeigu kas nors iš narių negalėtų dalyvauti, jis vėliau savo namuose turėdavo atidirbti sąjungos labui arba surasti, kas jį pavaduotų. Uždirbtos lėšos turėjo būti skirtos išlaikyti misionierę Indijoje, kuri skleistų krikščionybę hindu moterų tarpe.⁴⁰

Lietuvos situacija reikalauja detalesnių tyrinėjimų, bet manau, kad išraiškingai katalikų bažnyčios požiūrį į parapijiečių indėlį sprendžiant parapijos reikalus (nors jie ir labai apriboti patvaldinio režimo) nusakė 1898 m. V. Kudirka: „sauvalninkavimas prabaščiau, kuris įgavęs parapijoje neaprubežiuotą patvaldystę, purto ne tik dvasias ir širdis parapijonų, bet ir jų savastį, doros tiesas prilaiko tiktai kaip išdilusius dvylekius dalinimui elgetoms, o iš visuomenės balso tiesiog tyčiojasi.“⁴¹

Kaimo ir parapijos ryšys su nacionaline politika Švedijoje XIX a. nebuvo itin glaudus. Nacionalinės politikos klausimai kaimo bendruomenių sueigose ar parapijiniuose

susirinkimuose svarstomi labai retai. Toks išimtinis atvejis pasitaikė, pavyzdžiui, 1850 m. Lövångerio parapijoje, kada teismo apygardos viršininko (*häradshövding*) iniciatyva buvo svarstomas nacionalinės reprezentacijos, t. y. parlamento sudėties reformos projektas.⁴² Vis tik ūkininkai rinkdavo savo atstovus į riksdagą ir paprastai jiems pavesdavo ir eilę kitų visuomeninių užduočių. Pasitikėjimas vadinamaisiais riksdagsmanais, net ir po jų kadencijos, buvo didelis. 1842 m. Innerviko kaimo (Skellefteå parapija) sueigoje buvo svarstomas riksdagsmano Anderso Normarko pageidavimas atleisti jį iš seniūno pareigų, kurias jis ėjo kelis metus. A. Normarkas buvo įkalbėtas pasilikti kaimo seniūnu už 4 riksdalerių kasmetinį atlyginimą iš kaimo kasos.⁴³ 1840 m. Piteå parapijos susirinkimas nutarė kreiptis į savo riksdagsmaną, kad su jo pagalba surastų Stokholme patikimą pribuvėją parapijai.⁴⁴ Lietuvoje gi vėl visiškai atvirkščiai – pribuvėjos paprastai skiriamos su carinės administracijos *aprobata*, neretai jos parenkamos stačiatikių tikybos ir kaimo bendruomenė nelabai jomis pasitiki. Pavyzdžiui, prašant joms skirti kaimo bendruomenės išlaikomą būstą pragyvenimui, kaimo bendruomenė atsisako tą daryti. Bet tai nereikia, kad kaimo bendruomenė Lietuvoje visiškai nevertino kokybiškų medicinos paslaugų. Pavyzdžiui, Svėdasuose ligoninės statybai valstiečių bendruomenė surinko 1000 rublių, t. y. maždaug apie pusę visų reikalingų lėšų.⁴⁵

Švedijos kaimo bendruomenėje reikšmingi valdininkai, kurie, kaip kaimo bendruomenės nariai, dažnai patys tapdavo kaimo bendruomenės patikėtiniais tvarkant įvairius reikalus valstybės institucijose ar teikdavo teisinės ir kt. konsultacijas.⁴⁶ Lietuvoje rusų kilmės valdininkija – visiškai svetimkūnis kaimo bendruomenės organizme.⁴⁷

Švedijos kaimiečiai XIX a. pakankamai įtarūs valdžios siūlymų atžvilgiu, nes nenori jokių didesnių papildomų išlaidų. Pavyzdžiui, Norsjō parapijoje 1851 m., atsakydamas į provincijos gubernatoriaus prašymą išsakyti savo nuomonę apie žemės ūkio mokyklos įkūrimą kurioje nors iš Šiaurės Švedijos apskričių, parapijinis susirinkimas pareiškė, kad jis yra „nekompetingas spręsti apie tokios įstaigos naudą ir vertę apskritai.“⁴⁸ Tačiau kartais tos papildomos išlaidos būdavo priimtinos. Antai 1859 m. Piteå parapijos (Norbotnijos apskritis) susirinkimas nutarė prisidėti prie konservatyvaus dienraščio „Norrbotens Posten“ išlaikymo, užsiprenumeruodamas parapijos sąskaita 100 šio laikraščio egzempliorių likusiai metų daliai, paskirstant tuos egzempliorius pagal kaimus.⁴⁹ Parapijų požiūrį įvairiais klausimais, ypač tais, kuriais parapijos galėjo būti tiesiogiai suinteresuotos, buvo priimta sužinoti, siunčiant paklausimus parapijiniais susirinkimams. Tarkim, prieš išplečiant vadinamojo Norbotnijos įstatymo, draudžiančio kirsti tam tikro dydžio medžius, taikymą kitoms provincijoms, jų parapijiniai susirinkimai buvo paprašyti pareikšti savo nuomonę.⁵⁰ Taip buvo įprasta visais panašiais atvejais. Parapijų iniciatyva XIX a. gana ryškiai įvardyta vienos nacionalinės reikšmės problemos – alkoholinių gėrimų gamybos ir vartojimo – atžvilgiu. Žinoma, matyt, ne be vadinamųjų „religinio pabudimo“ judėjimų įtakos. Taip, pavyzdžiui, 1853 m. Vännäs parapijos susirinkimas svarstė, kad reikia reikalauti, kad kitas *riksdagas* imtųsi energingų priemonių prieš alkoholinių gėrimų prekybą ir gamybą šalyje.⁵¹ 1890 m. Torpo komunalinis (iš parapijinių virto komunaliniais po 1862 m. reformos) susirinkimas entuziastingai rėmė pasiūlymą įteikti suinteresuotiems *riksdago* nariams reikalavimą svarstyti parlamente klausimą, kad vyno ir alaus prekybos sąlygos būtų suvienodintos su kitų

alkoholinių gėrimų prekybos sąlygomis. 1892 ir 1901 m. komunalinis susirinkimas skyrė gana dideles lėšas kovai už blaivybę. 1908 m. Torpo komunalinis susirinkimas vienbalsiai pasisakė už lokalinį veto alkoholinių gėrimų prekyboje.⁵² Toks suinteresuotumas šia problema plaukė iš tam tikrų bendrų moralinio – paprotinio pobūdžio vertybių aktyvaus praktikavimo. Ne be reikalo pirmosios masinės partijos Švedijoje – liberalų - rėmėjais provincijoje (Šiaurės Švedija žinoma kaip ilgametis liberalų bastionas) pirmiausia tapo būtent religinio pabudimo ir blaivybės judėjimų nariai. Švedijoje tai ir buvo pagrindiniai vadinamieji liaudies judėjimai (*folkrörelser*). Netgi ir kova už rinkimų teisės *riksdagą* išplėtimą buvo motyvuota noro geriau atstovauti ne tik socialinius, o ir teritorinius interesus.

XX a. pradžioje pastebimos tam tikros kaimo bendruomenių sueigų ir parapijinių susirinkimų Švedijoje politizavimo tendencijos. Tyrinėtoje Šiaurės Švedijos medžiagoje ryškesnių pavyzdžių iš kaimo bendruomenės

Vietoj išvadų

Iš tyrimo matyti, kad saistančioji bendruomeninė medžiaga – bendras gyvenimo būdas. Egzistenciškai aktualiausias lokalinės problemos sudarė prielaidas atsirasti bendruomeninei iniciatyvai. Paprotinis-

Išnašos

- ¹ Almond G, Verba S. 1963. *The civic culture*. Princeton
- ² Gustafsson H. 1989. *Sockenstugans politiska kultur. Lokal självstyre på 1800-talets landsbygd*. Stockholm
- ³ Aronsson P. 1992. *Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre smålandsocknar, 1680–1850*. Lund
- ⁴ Harnesk B. 1998. 'Kommunalism, makt och motmakt i det tidigmoderna Europa' *Historisk tidskrift* 4: 635–36.
- ⁵ Schalling E. 1966. 'Sockenmenighetens utveckling till juridisk person' *Statsvetenskaplig tidskrift* 1: 46.
- ⁶ Bysamhällen. 1912. *Örnköldsviks allehanda* 05 06
- ⁷ Isaksson O. 1967. *Bystämman och bystadga*. Umeå: 337.
- ⁸ Erixon S. 1978. 'Granne är grannes broder', kn. S.

sueigų virsmo politinių diskusijų klubais nepavyko surasti. Bet Vidurio Švedijoje tokie pavyzdžiai yra žinomi. 1905 m. Östraby kaimo (Lenhovda parapija, Smålando provincija) sueiga išreiškė savo pasiryžimą remti Švedijos karą su Norvegija bei patvirtino pasitikį savo *riksdago* deputatu. 1907 m. šio kaimo sueigoje buvo diskutuojama apie rinkimų teisės reformą.⁵³ Tačiau tokie reiškiniai švedų tyrinėtojų vertinami kaip kaimo bendruomenės sueigos degradavimo požymiai. Politizavimui daug atsparesni, atrodo, buvo parapijiniai susirinkimai. Dauguma siekė išlaikyti parapijos susirinkimą kaip praktinių klausimų sprendimo areną. Pavyzdžiui, Umeå komunaliniame susirinkime 1917 m. vasario mėnesį darbininkas A. Anbergas (darbininkai į komunalinius susirinkimus pateko tik po rinkimų reformos 1909 m.) siūlė komunai protestuoti prieš vyriausybės "neatsakingą politiką", bet šis pasiūlymas, kaip nesuderinamas su komunos susirinkimo kompetencija, buvo vieningai ir energingai atmestas.⁵⁴

moralinis vieningumas buvo bendruomenės pagrindas. Šitiems dalykams nykstant silpo ir bendruomeniškumas. Bet jo išugdyti įpročiai ir politinės kultūros ypatumai dar ir šiandien yra akivaizdūs Švedijoje.

- Erixon. *Byalag och byaliv*. Stockholm: 34.
- ⁹ Hellspong M, Löfgren O. 1994. *Land och stad. Svenska samhällstyper och livsformer från medeltid till nutid*. Lund: 289.
- ¹⁰ Isaksson O. 1963. 'Byalag och bygemenskap. Tegs byars handlingar', *Skytteanska samfundets handlingar*. 2 : 40.
- ¹¹ Normalingo parapijos protokolas 1828 09 27, Forskningsarkivet Umeå (toliau – FAUM). Mikrofiša S 08847 2/4.
- ¹² Isaksson O. 1967 : 208.
- ¹³ Jablonskis K. 1979. *Istorija ir jos šaltiniai*. Vilnius: 199.
- ¹⁴ Wiking – Faria P. 1981. *Byalaget – centrum för*

samverkan och sammanhållning i bondesamhället, kn. *Från undersäte till medborgare. Om svenska folkets demokratiska traditioner*. Stockholm: 45.

- ¹⁵ Fahlgren K. 1963. *Bygdeå sockens historia*. Umeå: 502.
- ¹⁶ Ten pat: 516.
- ¹⁷ Isaksson O. 1967: 285.
- ¹⁸ Boken om Kåge. 1987. Skellefteå: 53.
- ¹⁹ Bäcko kaimo bendruomenės sueigos protokolas. 1906 08 01, Folkrörelsearkivet Skellefteå (toliau – FRASK). Bäcko by. A. I. 1. *Byastämmoprotokoll* 1904 – 1935.
- ²⁰ Isaksson O. 1967: 276.
- ²¹ Ten pat: 302.
- ²² Larsson H. 1990. *Här ligger Hjuken*. Umeå: 83.
- ²³ Bygdeå parapijos susirinkimo protokolas. 1839, FAUM. Mikrofiša S 09323 6/14.
- ²⁴ Sörmjölle kaimo bendruomenės sueigos protokolas. 1847 05 08, Folkrörelsearkivet Umeå (toliau – FRAUM). Sörmjölle by. *Byastämmoprotokoll* 1806 – 1927.
- ²⁵ Lövöno kaimo bendruomenės sueigos protokolas. 1898 01 27, FRAUM. Lövöns by. *Bystämmoprotokoll*.
- ²⁶ Isaksson O. 1963: 73.
- ²⁷ Ten pat: 40.
- ²⁸ Jansson T. 1985. *Adertonshundratalets associationer*. Uppsala: 274.
- ²⁹ *Boken om Stöcksjö*. 1991. Stöcksjö: 224.
- ³⁰ Lycksele parapijos susirinkimo protokolas. 1846 08 02, FAUM. Mikrofiša S 08838 2/7.
- ³¹ Gipe J. 1955. *Burträsk. En sockenkrönika fram till omkring 1870*. Uppsala: 239.
- ³² Bureå kaimo bendruomenės sueigos protokolas. 1885 05 01, FRASK. Bureå by. *Bystämmoprotokoll*.
- ³³ Frödin J. 1933. *Den nord – och mellansvenska byns organisationsformer och upplösning*. Oslo: 37.
- ³⁴ Åbys bystämmoprotokoll. 1876 11 03, kn *Åbys byhandlingar. Sammanställda av C G Carlsson. D 2: 110*.
- ³⁵ Avaträsko kaimo bendruomenės sueigos protokolas. 1889 08 11, FRAUM. Avaträsk by. *Protokoll och föredragningslistor 1843 – 1891*.

Summary

This article deals with the paradoxical from the theoretical point of view phenomena – civic political culture in the Swedish parishes. It is assumed that civic political culture is not only and mostly connected with the participation in national political struggles, but active involvement, cooperating with neighbours, into the local public affairs. Swedish political culture is now labeled as consensual, but as such it rests upon the foundations, which were laid down by the collective communal order or so called "communalism" of the 19th century. Article is mainly

Įteikta 2001 05 16
Pateikta spaudai 2001 07 02

Saulius Pivoras
Donelaičio 52, Kaunas. VDU

- ³⁶ *Ur Drängmarks historia. Anteckningar smmanställda av K H Lindmark*. 1988. Lövsele: 97.
- ³⁷ Vėbra R. 1985. *Šimtas istorijos mėslų*. Vilnius: 316 –17.
- ³⁸ *Varpas*. 1897. 4: 58.
- ³⁹ Lenhammar H. *Kyrkan i sockenstämman. Uppsala: 30 – 121*.
- ⁴⁰ *Hällaboken*. 1978. Dorotea: 128.
- ⁴¹ Kudirka V. 1990 *Raštai*. T. 2. Vilnius: 661.
- ⁴² Lövångerio parapijos susirinkimo protokolas. 1850 07 27, FAUM. Mikrofiša S 08844 5/10.
- ⁴³ Innerviko kaimo bendruomenės sueigos protokolas. 1842 05 02, FRASK. Innerviks by. A. I. 1. *Protokoll 1840 – 1879*.
- ⁴⁴ Piteå parapijos susirinkimo protokolas. 1840. 04 12, FAUM. Mikrofiša S 09666 9/9.
- ⁴⁵ Garbaskaitė. 2001. E. *Sveikatos apsaugos ir socialinės globos problemos Kauno gubernijoje XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje*. Magistro darbas. Vadovas: S. Pivoras. Kaunas: 16, 28.
- ⁴⁶ Isaksson O. 1963.
- ⁴⁷ Vegienė A. 1999. *Rusų valdininkija kaip visuomeninio gyvenimo veiksnys Lietuvoje XIX a. II pusėje*. Magistro darbas. Vadovas: S. Pivoras. Kaunas
- ⁴⁸ Norsjö parapijos susirinkimo protokolas. 1851 12 26, FAUM. Mikrofiša S 066818 1/5.
- ⁴⁹ Piteå parapijos susirinkimo protokolas. 1859 03 30, FAUM. Mikrofiša S 09668 3/7.
- ⁵⁰ *Byske socken. Bidrag till en bygdeskildring*. 1958 Umeå: 331.
- ⁵¹ Vännäs parapijos susirinkimo protokolas. 1853 11 06, FAUM. Mikrofiša S 10176 4/9.
- ⁵² Nordgren A. 1945. *Från bystämma till kommunalfullmäktige. Den kommunala självstyrelsens utveckling i Torp*. Sunsvall: 205 – 10.
- ⁵³ Rehnberg M. 1951. *Småländsk bystämma*. Tierp: 178 – 9.
- ⁵⁴ Kommunalt. Umeå landsförsamling. 1917, *Umebladet*. 02 26.

based on the analysis of protocolles from the parish or village community meetings (sockenstämmor and bystämmor). These protocolles one can find in the Umeå, Skellefteå and Härnösand archives. It is attempted to throw light on the specificity of village community in Northern Sweden, to disclose features of its organizational flexibility and to trace impact of lutheran church on the emergence of civic communality. Article shows as well main Lithuanian differences from Sweden in the sphere of communalism.

Vygandas Aleksandravičius

Tapatybės diskursai civilizacijų sandūros įtampoje

Santrauka

Straipsnyje svarstomas tapatybės principo vaidmuo, konstituojant civilizacinius modelius. Mėginama parodyti monologišką ypatingų vakarietiškos ir balkaniškos civilizacijų tapatybių pobūdį, nulėmusį šių civilizacijų konfliktą Kosove. Principiniai Vakarų ir Balkanų civilizacijų skirtumai bei geopolitinis šių civilizacijų artumas sukūrė įtampą, išsikrovusią dramatiška kolizija. Pašalinti šią įtampą diskursyviomis priemonėmis buvo neįmanoma, nes nebūta bendro diskursyvaus pagrindo.

Ketinimas suvokti ir įvertinti konfliktą reikalavo atsiriboti nuo tiesioginio susitapatavimo su viena ar kita agresyvia tapatybe. Postruktūralistinė tapatybės principo kritika, iškelianti alternatyvų „mąstymą, paremtą skirtumu“, suteikė teorinį pagrindą fenomenologinėms šio straipsnio išvalgoms.

Vakarų ir Balkanų civilizacijų susidūrimas aprašomas kaip neišvengiamas, jei išliekama Kit¹ pajungiančių tapatybių rėmuose. Deleuziška Michelio Tournier romano Penktadienis arba Ramiojo vandenyno limbai interpretacija pasiūlė plačią mąstymo, paremto realiu skirtumu, perspektyvą. Savito lietuvių kilmės amerikiečių mąstytojo Alphonso Lingio ir iškilaus lietuvių filosofo Arvydo Šliogerio idėjos suteikė kryptis neprievartiniam dialogui, atveriančiam kitos, neagresyvos tapatybės konstituvimo erdvę.

Įžanga

Šio daugiaplaučio straipsnio kontekste tapatybė nagrinėjama jos konstitucijos skirtingose diskursyviuose terpėse ir jų sankirtos perspektyvoje. Turima omenyje vakarietiškosios ir balkaniškosios civilizacijų sandūra Kosovo krizės laikotarpiu.

Kaip žinoma, struktūralistinės filosofijos pakilimas Prancūzijoje septintajame praėjusio amžiaus dešimtmetyje rodė mėginimą įveikti, šios filosofinės krypties požiūriu, Vakarų mąstymo tradicijoje iki tol dominavusią „tapatybės logiką“. Pasak struktūralistų, tai tokia mąstymo forma, kuri nepajėgia reprezentuoti sau Kito, nesuredukuodama jo į save ir nepajungdama skirtumo tapatybei. Buvo

kritikuojama tiek tradicinė metafizika, nusakanti esencialistinį, substancialų tapatumą, tiek pokario tarpsniu populiarį dialektiką, dialektiniame kito neigimo ir peržengimo procese įtvirtinanti tapačią savastį, tiek fenomenologija, kuri, susiaurindama būties sampratą iki fenomeno, tai yra būties-mums, postulavo bendražmogišką subjektyvumą kaip absoliutų prasmės šaltinį, ir šia prasme išliko išplėsto, bet to paties subjektyvumo rėmuose.

Siekdama transformuoti ir išplėsti vakarietiško racionalumo ribas iki universalių bendražmogiškų reikšmingumo modelių, struktūralistinė filosofija paradoksaliai pakliuvo į tuos pačius tapatybės logikos spąstus, kuriuos

ketino demaskuoti ir dekonstruoti. Siekdama reliatyvizuoti hierarchišką okcidentocentrizmą, atstatyti marginalizuotas „mito“, „beprotybės“, „laukinio mąstymo“ teises, ji tik išplėtė komunikatyvios mąstymo logikos erdves iki globalių mastelių, kartu absorbuodama *Kito* kitoniškumą, kurį norėjo apginti pradiniam, programiniame savo kilimo etape.

Postruktūralistai, aptariami šiame straipsnyje, visų pirma Michelis Foucault ir Gilles Deleuzas, išryškino paradoksalių struktūralistinio mąstymo pobūdį ir, atsižvelgdami į iškilusias problemas, rafinavo kritinį tapatybės logikos dekonstravimo projektą, iškeldami „mąstymą paremtą skirtumu.“ (Descombes, 1980,75)

Gilles Deleuzas išskyrė keletą tapatybės įsiviešpatavimo strategijų: tapatybės įsitvirtinimą per susidūrimą su kitu, ekstrapoliuotą metafizinėje begalinai didelio ir begalinai mažo opozicijoje ir tapatybės išlikimą, paneigiant, peržengiant ir įimant *Kitą* dialektiniame *To Paties* judėjime. Kaip alternatyvą opozicijai ir paneigimui G. Deleuzas iškelia už tapatybę ankstesnio skirtumo principą. (Deleuze 1968: 62-68)

Turėdami omenyje šią kritinę tapatybės logikos dekonstravimo perspektyvą, pamėginsime filosofiskai reflektuoti įvairių civilizacijų tapatybės modelių sandūrą Kosovo krizės metu, pasiūlysim keletą empirinio ir fenomenologinio pobūdžio deskripcijų, galinčių sutvirtinti kai kurias bendresnes išvalgas.

Konflikto kontūrai

Pasaulinių žiniasklaidos/*mass media* priemonių ekranuose Kosovo drama, kaip žinoma, rutuliojosi pirmuoju 1999 m. pusmečiu. Didelis *mass media* dėmesys konfliktui suteikė jam išskirtinę reikšmę kitų pasaulio įvykių fone ir leido kaip niekada įdėmiai ir nuosekliai stebėti

jo interliudiją, kulminaciją ir atomazgą.

Tarptautinės teisės požiūriu, tai buvo konfliktas tarp skirtingų, neredukuojamų vienas į kitą žmogaus teisių ir valstybės suverenumo, nesikišimo į konkrečios šalies vidaus reikalus principų. Konfliktuojančios pusės apeliavo būtent į šiuos principus ir, dėl negalimumo redukuoti juos vieną į kitą, pati apeliacija į tarptautinę teisę kaip galutinį vienareikšmiško sprendimo pagrindą šioje konkrečioje situacijoje pasidarė neįmanoma. Sprendimas išėjo už universaliųjų tarptautinės teisės diskurso rėmų ir virto kariniu konfliktu, kur karinės jėgos panaudojimas buvo lemiamas argumentas.

Pamėginkime pasamprotauti, kodėl visgi nesugebėta rasti diplomatinių, diskursyvių konflikto sprendimo priemonių, kodėl nebuvo galima apsieti be fizinio santykių išsiaiškinimo? Suprantama, tai bus tik hipotetiniai svarstymai, nepretenduojantys į absoliučiai teisingą atsakymą, tam tikros išvalgos, siekiančios išprovokuoti diskusiją šiuo, manytina, reikšmingo netolimos praeities įvykio atžvilgiu, juolab, kad ir paties konflikto epilogas dar tęsiasi ir, be abejonės, daugiau ar mažiau mus veikia.

Bendriausia tezė, mėginanti atsakyti į klausimą, ar nebuvo galima rasti diskursyvaus (t.y. ne karinio) konflikto sprendimo, būtų tokia: ne, nes Balkanuose susidūrė skirtingi civilizaciniai - vakarietiškas ir balakniškasis - diskursai, kuriems nebuvo galima pateikti platesnio, abiem pusėm priimtino, išteisiančio pagrindo ir kurie rėmėsi unikaliomis, monologinėmis ir ekspansyviomis tapatumo sampratomis.

Pagalbinė tezė, paremianti iškeltą hipotezę, teigtų, jog skirtumas tarp Vakarų ir Balkanų civilizacijų kai kuriais principiniais šias civilizacijas konstituojančiais (kaip, pvz., žmogaus teisių sampratos) klausimais buvo toks

didelis, o geopolitinis atstumas tarp kertinių šių civilizacijų židinių toks mažas, jog tai sukėlė maksimalią šių skirtingų civilizacijų įtampą, kuri baigėsi kariniu konfliktu.

Suprantama, galima nurodyti gausybę empirinių priežasčių, privertusių Vakarų taip aktyviai reaguoti į serbų ir albanų konfliktą Kosove. Pradedant susirūpinimu dėl galimo tolimesnio konflikto plitimo jau atrodytų rimstančiuose Balkanuose, didžiųjų valstybių apmaudu dėl nesugebėjimo sulaikyti Jugoslavijos prezidento Miloševićiaus ofenzyvų, vakarų europiečių baime dėl užplūsiantį teisėtų pabėgėlių masių, baigiant kareivų noru išbandyti naujausias karines technologijas, valstybių siekių nustatyti ir užfiksuoti naują pasaulio nacijų hierarchiją pasibaigus „šaltajam karui“ ir subyrėjus Sovietų Sąjungai. Kita vertus, atrodo, jog tiesiogiai Kosovo regionas ir tenykščių albanų teisės didžiosioms Vakarų valstybėms turėjo minimalią ekonominę ir geopolitinę reikšmę ir tikrai neprilygo toms išlaidoms, kurios buvo, yra ir dar ilgai bus skiriamos šio konflikto sprendimui. Neatmetant visų šių veiksnių svarbos, visgi neatsisakysime mėginimo išryškinti kai kuriuos svarbius šios dramos aspektus, neredukuojamus į tiesioginius ekonominius ir politinius vienos ar kitos šalies ar jų aljanso interesus.

Taip pat pamėginsime pagrįsti tezę, jog konfliktas vyko tarp skirtingų civilizacijų, o ne tarp skirtinguose tos pačios civilizacijos plėtros tarpsniuose esančių visuomenių. Šis teiginys nepretenduoja pateikti realistinį ar vertybinį vienos ar kitos konfliktuojančių pusių vertinimą ir įvardijamas veikiau analitiniais sumetimais. Remiamasi ir siekimu kaip galima ryškiau atskleisti specifinę konfliktuojančių visuomenių sanklodą, išryškinti jų neredukuojamus skirtumus, kviečiant ne redukuoti vieną į kitą, pajungti vieną kitam – juk, užbėgant už akių, būtent tai ir buvo konflikto nervas, - bet

pasiūlyti alternatyvią santykio su *Kitu* perspektyvą, prisimenant įžangoje užsimintą „tapatybės logikos“ kritiką.

Korektiškumo dėlei reikia pripažinti, jog vienareikšmiškai apibrėžti Vakarietiškujų ir Balkaniškujų visuomenių specifiką kaip skirtumą tarp civilizacijų neįmanoma. Sunku būtų nusakyti universalūs, visoms Vakarų ir Balkanų kultūroms būdingus, bruožus. Galima pažymėti tris skirtingus šių civilizacinių darinių sąveikos lygmenis: 1) globalaus pobūdžio karinio Šiaurės Atlanto Aljanso ir Jugoslavijos konfliktą, kuris buvo tarsi kolizija tarp postindustrinės ir industrinės visuomenių, 2) Jugoslavijos valdžios institucijų ir Albanų bendruomenių konfliktą bei 3) vakarietiško disciplinarinio aparato struktūrų ir vietinių balkaniškujų bendruomenių sąveiką. Kiekviename iš šių lygmenų galima rasti nebendramačių ir neredukuojamų į kitus elementų ir jų mazgų.

Specifinė valstybinių institucijų ir vietinių bendruomenių kompozicija Vakarietškose ir Balkaniškose visuomenėse leidžia sustiprinti plačią civilizacijų sandūros tezę. Liberaliose Vakarų demokratijose valstybinių institucijų, įvairių bendruomenių, asociacijų, bendrijų ir konkretaus individo santykių trikampis yra daugiau ar mažiau pusiausvyras. Bendruomenių ir valstybės institucijų - vietų, kuriose diskursyviai konstruojamos ar konstituojamos individualios tapatybės, - vaidmuo yra vienas kitą papildantis, sutvirtinantis ir koreguojantis. Balkanuose, o ypač Albanijoje, Kosove apie tokią reliatyvią darną kalbėti neįmanoma. Balkaniškojo regiono tikrovė galėtų įnešti svarių empirinių korekcijų į liberalistinės ir komunitarinės politinės filosofijos ginčą. Priešingai nei Vakarų visuomenėse, kur valstybinės institucijos sukuria disciplinarinį konkrečių individų artikuliacijos, jų kaip žmogaus teisių subjektų apibrėžtumą, kontrolę

ir apsaugą, Balkanuose, ypač Albanijoje ir Kosove, o taip pat Bosnijoje, valstybės institucijų vaidmuo, palyginti su vietinių bendruomenių įtaka, yra minimalus ir nepajėgia atlikti reikšmingesnio individo tapatybę konstituojančio vaidmens.

Pateiksime keletą iliustruojančių empirinių pastebėjimų bei fenomenologinių deskripcijų.

Socialinės balkaniškosios civilizacijos sanklodos ypatumai

Vietovėse, kuriose būta, visuomenė yra organizuota gimininių klanų principu. Kraujo ryšys čia yra pagrindinis veiksnys apibrėžiant konkretaus individo tapatybę. Vadinamojo „kraujo ryšio“ svarba kyla iš pagrindinio paprotinės kalniečių teisės principo. Šioji teisė pirmą kartą buvo užrašyta Albanijoje 1930 m. kalniečių teisės kodekse – *Kanūne*. Būtent ji užpildė teisinį vakuumą Albanijos šiaurėje, po to, kai albanai nuvertė vieną iš keisčiausių pasaulyje totalitarinių režimų. Įvairiu mastu ši kalniečių teisė veikia ir Kosovo kalnuose.

Nors totalitarinio režimo laikais paprotinė kalniečių teisė buvo uždrausta, teisinė atsakomybė ir tada buvo kolektyvinio-gimininio pobūdžio. Nusikaltus šeimos nariui, į kasyklas buvo siunčiama visa šeima. Tuo tarpu šeima čia laikoma ne dviejų žmonių su vaikais ar be jų sąjunga, bet mažiausiai per tris kartas, įskaitant brolius ir pusbrolius, išsiplėtęs klanas, vadovaujamas patriarcho senolio, sprendžiančio tai, kas, kada ir su kuo turi vesti ar išvažiuoti dirbti į užsienį.

Moterys nebuvo kraujo teisės (taigi ir keršto) subjektas, todėl buvo traktuojamos kaip beteisė prekė. (Kanun 1989: II) Šiandieną padėtis yra pasikeitusi, bet rimčiau kalbėti apie vakarietiškojo tipo emancipaciją Albanijoje ir apskritai Balkanuose – neįmanoma. Ir dabar didžiojoje Albanijos dalyje moterys negali

pačios rinktis vedybų partnerio, vienos apsilankyti svečiuose, turi nuolankiai pasišalinti iš kambario, kuriame vyrai prie rakijos stiklelio aptarinėja reikalus. Būdavo keista, kai namus tvarkiusią šeiminkę nuolat atlydėdavo vyras, o, jam susirgus, dešimtmetis sūnus. Tai buvo aiškinama baime dėl negatyvios kitų vietinės bendruomenės narių reakcijos, apkalbų. Kitur Balkanuose moterys nėra ribojamos taip smarkiai, tačiau ir ten jos išlieka patriarchaliniu požiūriu subordinuotos.

Valstybės institucijų negalią užtikrinant įstatymą ir jos vietą užėmusio kalniečių kraujo teisės stiprumą galima pavaizduoti pasakojimu apie kraujo keršto verpete atsidūrusių šeimų susitaikymo ritualą. Po to, kai buvo nužudyti du policininkai, jų šeimos kreipėsi ne į policiją, bet savo ruožtu nužudė, jų manymu, kaltą restorano savininką. Mat, pagal Kanūną, šeiminko namai yra vieta, kur svečio, kas jis bebūtų, saugumas, yra šventas, ir šeiminkas už tai atsako. Trys šeimos pateko į kraujo keršto ratą, nes bet kada, bet kuris iš vienos šeimos narių gali nužudyti kitos šeimos vyriškosios lyties asmenį. Po keleto įtampos ir baimės mėnesių, dar dviejų mirčių, išvargintos šeimos nutarė pasinaudoti ritualizuota susitaikymo galimybe. Kartu su vietiniais religinės ir municipalinės valdžios atstovais buvome pakviesti laiduoti šį susitaikymą.

Tai buvo įtampos kupinas reginys, kai vykdamis paeiliui iš vieno namų į kitus, šeimų vyriškiai turėdavo paspausti priešiškos šeimos kieme eile sustojusių vyrų rankas. Aktualių ir potencialių žudikų veidai tuomet būdavo įsitempę, nebuvo žiūrima į akis. Atlikus šią procedūrą, pasakius tam tikras ritualines frazes, susitaikymo ritualas buvo baigtas.

Atrodo, jog tai buvo bene glaudžiausias ir gana dviprasmiškas mūsų sąlyčio su vietine socialine realybe momentas. Dviprasmiškas tuo, kad šitaip mes – tarptautinės institucijos atstovai

- tarsi pateisinome paprotinės teisės teisėtumą sprendžiant panašaus pobūdžio konfliktą, nors tai iš principo prieštaravo mūsų atstovaujamos institucijos principams. Šiuos “principus” arba vakarietiško disciplinarinio aparato veikimo logiką praskleisime vėliau, tuo tarpu apsiribosime pastebėjimu, jog tą kartą nugalėjo smalsumas.

Stiprus bendruomeninis identitetas Balkanuose labai susilpnina kitokio pobūdžio, platesnį simbolinį solidarumą, pilietinio bendrumo jausmą. Atrodė, jog dažnai konkretaus individo tapatumui buvo svarbus tik jo priklausomybės vienam ar kitam klanui, giminei faktas. Net jo religinė priklausomybė vaidino antrinį vaidmenį. Gimininis ir etnis bendrumas, atrodytų, yra nuosekliai vienas kitą sustiprinantys veiksniai. Tačiau ir čia teko stebėti labai didelį įvairių bendruomenių etnosu viduje antagonizmą, tarsi nematomomis sienomis suskaidantį visuomenę į daugybę mažų, uždarytų klanelių. Šiek tiek abstrahuojantis nuo šių pastebėjimų, reikia pažymėti, jog specifiškai balkaniškajai tapatybės logikai, tapatumo, kuris, kaip minėta, yra pabrėžtinai bendruomeniškas, įtvirtinimui būdingas labai stiprus *kito, ne-savo* neigimas. Galima teigti, jog pozityvus giminytės ir kaimynystės ryšio principas, sustiprinamas stiprių kitų bendruomenių atstovų neigimu, pastarųjų atžvilgiu transformavosi į neapykantą ir smurtą.

Vakarietiškas disciplinarinis aparatas

Dabar pakalbėsime apie vakarietiško disciplinarinio aparato veikimo logiką. Ten teko būti vakarietiško disciplinarinio aparato “sraigtelio” atsargos karininkų britų vadovaujamoje, militarizuotoje diplomatinėje ESBO misijoje Albanijoje.

Tai buvo “labai produktyvi” biurokratinė organizacija, kasdien prirašydavusi gausybę

dažniausiai niekam nereikalingos informacijos foliantų, kuriuos vėliau, pagal vidines karines instrukcijas, saugumo sumetimais reikėdavo sudeginti.

Taigi teko būti tarsi vienu iš tų kvailokų ateivių teletabių, nuo grėsmingos aplinkos užsibarikadavusių diplomatiniais numeriais šarvuotuose džipuose - kapsulėse.

Kupini tarptautinei institucijai būdingos arogancijos mes tik slydome šios šalies, jos tikrų rūpesčių ir gyvenimo paviršiumi ir retai kada turėjome apčiuopiamesnę sąlytį, nekalbant apie realias galimybes patarti ar padėti. Buvome tarsi pakibę svetimose ir kitoniškoje socialinėje realybėje.

Nors buvome išoriškai gerbiami ir populiarūs (gatvėse ir pakelėse mums modavo rankomis ir sveikindavo), gilesnio ryšio su tenykštės visuomenės užkaboriais mes beveik neturėjome. Ten, kur būdavo priimami svarbesni sprendimai ir vykdavo tikrai kažkas rimta, mus retai kada prisileisdavo arčiau. Nebent tai būdavo susiję su kokiu nors pliku interesu, kurį mūsų dėka buvo viliamasi patenkinti. Todėl pagrindinis mūsų principas buvo nieko konkrečiai nežadėti, nes pažado netesėjimas ten užsitraukia kraujo kerštą. Mums rūpimi edukaciniai, žmogaus teisių apsaugos, ekologiniai projektai tame krašte buvo panašūs į fantastinę lektūrą, bet nežiūrint to, turėjome įkyriai juos piršti. Kita vertus, būtent šios organizacijos pajėgomis buvo parašyta ir atkaklaus spaudimo dėka priimta šalies konstitucija, automobiliais, ryšio priemonėmis ekipiruota policija.

Reti susitikimai su slaptesnėmis tenykštės realybės pusėmis (kaip kad minėtame kraujo keršto epizode) tik sustiprindavo negatyvų jausmą, jog tarp mūsų institucijos, reprezentavusios Vakarų pasaulio realybę, ir tenykščio pasaulio yra labai mažai bendra ir tai, kad jie iš esmės yra paralelūs. Tačiau, kita vertus,

mūsų veikla buvo nuolatinis, metodiškas spaudimas, įvairialypė (gal tik ne fizinė) prievarta, siekiant primesti tenykščiams būtent mūsų dalykų padėties vertinimą, jos rekonstravimo ir reorganizavimo būtinybę, būdus ir kryptis. Tai, kaip jau minėta, buvo nelengva, o dažnai ir neįmanoma. Nieko keisto, kad nuo tokios prievartos tenykštė tikrovė visaip slėpėsi ir jai priešinosi. Taigi mūsų, t. y. Vakarų civilizacijos atstovų, principinė pozicija buvo - ne priimti (kas, beje, būtų problemiška išliekant tradicinių vakarietiško orientacijų rėmuose), bet atkakliai, kantriai, įveikiant savo teisę į neskaidrumą arba tiesiog kitoniškumą ginančių albanų priešinimąsi, juos keisti; po truputį plėsti provakarietišką socialinį tinklą (juk vakarietiškoje misijoje vairuotojais, vertėjais, namų šeimininkais dirbo nemažai žmonių), diegti vakarietiškus socialinės realybės, diskursyvos jos raiškos organizavimo, kontrolės ir sklaidos principus, procedūras ir stilių.

Nesusikalbėjimas, diskursų svetimumas ir abipusis agresyvumas nebuvo kokios nors vienos pusės piktavališkumo padarinys. Tai, ką darėme, dažniausiai būdavo susiję su geriausia, altruistinėmis ketinimais. Balkanai taip pat gyveno, - žvelgiant iš šalies galbūt groteskišką, - bet savą gyvenimą. Problemą apibendrinsime kaip susidūrimą tarp ekspansyvaus vakarietiško identiteto, subordinuojančio *Kitus* savojo diskurso logikai, ir ypatingos balkaniškosios tapatybės, taip pat apsibrėžiančios per *kito* neigimą, tik kitokio pobūdžio. Tuo būdu susidūrė skirtingos civilizacinės tapatybės konstruojančios save *Kito* neigimo pagrindu.

Remiantis šių specifinių patirčių analogija, į Kosovo krizę pamėginsime pažvelgti kaip į panašaus, tik jau kituose lygmenyse įvykusio, nesusikalbėjimo ir/ar negalėjimo susikalbėti nulemtą dramą.

Diskursyvi Vakarų ir Balkanų kolizija

Vakarietiškas diskursas

“Diskurso” sąvoka čia vartojama išorinių institucinių mechanizmų ir vidinių organizavimo, atrankos ir kontrolės taisyklių reglamentuotos kalbos prasme. (Foucault 1994: 116) Kalbant apie Vakarų diskursą kaip vieną iš pagrindinių jo momentų, norėtusi paminėti tai, kad jis yra organizuojamas, kontroliuojamas ir palaikomas kaip pagal tam tikras taisykles ir principus plečiama komunikacija.

Komunikacijos teorija buvo suformuluota, pritaikius struktūralistinį metodą semiologijoje (ženklų teorijoje). (Descombes 1980: 101) Plėtojantis naujausioms informacinėms technologijoms, komunikacija darėsi nebe originali teorinė išmonė, bet daugiau ar mažiau įtakinga ideologija, gyva, veiksminga socialinės tikrovės dalis, atliko lemiamą vakarietišką civilizacinę tapatybę konstituojantį vaidmenį. Todėl postruktūralistinė komunikacinės perspektyvos kritika darosi jau nebe vien tik teorinis disputas, bet ir aktualių kasdienybės problemų kritika.

Plėtojant vakarietiškos civilizacijos kaip esmingai komunikatyvios civilizacijos tezę, galima pastebėti, jog pati komunikacija darosi tarsi savaiminis vakarietiškosios civilizacijos tikslas, jos diskursyvumo šerdis ir variklis. Moderniosios technologijos globaliai išplečia komunikacijos erdvę, bet kartu ir vakarietiškąjį diskursą.

Pati komunikacija, išikūnijusi ypatingomis savisklaidos priemonėmis, kuria tarsi naują, kitą, vadinamąją “virtualią” realybę. Tačiau “virtualumas” čia suprantamas ne vien siaura informatikos termino prasme. Teorinės šio teksto perspektyvos rėmuose “virtualumas” visų pirma suprantamas kaip transcendentalioji terpė, žyminti ir apibrėžianti specifines

civilizacines diskursyvumo galimybės sąlygas. Tai tarsi apriorinė vakarietiškosios civilizacijos kategorija, intersubjektyvaus *Kito* struktūra, įvairiose srityse atsiskleidžianti izomorfiškais reikšmingumo modeliais, nustatanti specifinę diskurso tvarką.

Šiai tvarkai būdinga tai, jog kodų sistemos, tinklas, internetas, ekranas darosi vienintelė vieta, kur sutinkamas *kitas*, tačiau jau nebe kaip substancialus, bet rekonstruotas komunikacinių instrumentalijų.

Vadinasi, nuo konkretaus prasminio turinio, prasminių “autorius” intencijų nepriklausomų kodų tinklas yra toji diskursyvi aplinka, kurioje iš anksto apibrėžiamos individualios tapatybės konstravimo sąlygos. Būtent šia prasme tapatybė yra suvokiama kaip diskursyvusis konstruktas, paklūstantis specifinei, civilizacinei diskurso tvarkai.

Ekspansyvi komunikacija, kaip minėta, kartu yra ir instrumentinė Vakarų diskurso sklaidos priemonė ir tema. Jos dėka siekiama pajungti visus aktualius ir potencialius subjektus vieningai komunikacinei sistemai, kurioje jie iš esmės netenka savo kitoniškumo pagrindo, tampa tik komunikacinio tinklo kodais, geriausiu atveju tik kurį laiką egzotiškais ir įdomiais. Per komunikatyvią ekspansiją Vakarų diskurso realybė pažįsta ir pajungia, absorbuoja *kitą*. Tačiau absorbuoja visų pirma “virtualiai”, o tik po to pajungia “materialiai” vakarietiškojo disciplinarinio aparato sklaidai, kai iš anksto paruošti, pertvarkyti kitoniškumo elementai jau būna parengti pasidaryti šio aparato sraigteliais. Taigi per šią iš pažiūros nekaltą komunikacijos plėtros strategiją vakarietiškas diskursas pasirodo kaip iš principo ekspansyvus ir monologiškas.

Balkaniškasis diskursas

Tuo tarpu balkaniškoji diskursyvioji realybė, panašiai kuriama tiek serbų, tiek albanų, tiek kitų Balkanų nacijų, yra tarsi “žemiškesnio” pobūdžio, nes yra pajungta tiesioginei, fizinei jos konstruojamos neapykantos *kitam* realizacijai, dažnai stebėtinai “sklandžiai” pereinančiai į prievartą. Tautų savęs identifikavimo mitologijos, kuriamos *Kito* neigimo ir niekinimo pagrindu, čia yra pabrėžtinai negatyvios ir agresyvos. Taigi taip pat monologiškos.

Balkaniškieji diskursai tikrai negali vadintis “virtualiais” siaura technologine prasme, taip pat ir Balkanų bendruomenės negalėtų būti vadinamos informacinėmis visuomenėmis. Jie neturi tų komunikacijos priemonių, kurios vakarietiskame diskurse vaidina lemiamą vaidmenį. Vertinant vakarietiskais standartais, vietinės televizijos atrodo apgailėtinais neestetiskos, aidinčios, palaikiai įrengtos, iš anksto pažymėtos nepasitikėjimo žyme, nepajėgios “objektyviai” atspindėti dalykų padėties. Dar liūdniau atrodo laikraščiai, kurių pan-politiškumas, visiškai interpretacinis stilius, pateikdamas kiekvieną faktą per nesutaikomų politinių grupuočių, kurioms jie atvirai atstovauja, interesų prizmę, taip pat neleidžia priimti jų už objektyvaus susižinojimo ir susikalbėjimo pagrindą. Spauda kariauja, o televizija yra visiškai kontroliuojama valdžios klanų ir tėra jos propagandinis ruporas.

Tinkamiausias balkaniškojo diskurso sklaidos būdas – gandai, pašnibždomis tariamos apkalbos, mistinių elementų nestokojančios istorijos, įvairiausios suokalbčio teorijos, perduodamos iš burnos į burną, tiesiogiai.

Vakarietiškas pan-technologizmas, turinio ištirpimas jo pateikimo būde, informacijos vertinimas pagal vaizdo “skonį”, jį rėminančias

vinjetes, kaitos dinamiką, tai - dar neįmanoma Balkanuose. Tačiau tai nepašalina galimybės kalbėti apie ypatingai balkaniškai struktūruotą *Kitą*, civilizacinį *a priori*, nulemiantį ypatingą balkanišką pasaulėjautą ir mentalitetą, individualaus tapatumo konstituciją. Šioje specifinėje perspektyvoje galima kalbėti netgi apie ypatingą balkanišką laiko, gyvenimo ritmo sampratą. Jis čia artimesnis ištęstam, neskubriam gamtos cikliškumui, netelpa į dinamiškus projektinio, planingo vakarietiško kalendorių laiko rėmus.

Dėl instrumentinių priemonių stygiaus balkaniškoji tapatybė nepajėgia kartu išlikti savimi ir dalyvauti vakarietiskame diskurse ne tik kaip egzotiškas ar beprotiškas, eliminuotinas jo sandas. Instrumentiniai, technologiniai skirtumai sustiprina gilesnius, struktūrinius civilizacinių diskursų skirtumus, paryškina savitas diskurso organizavimo, disciplinos ir kontrolės tvarkas.

Šie skirtumai dar labiau komplikuoja principinę kiekvieno ekspansyvaus diskurso susikalbėjimo galimybę, šių diskursų susitikimą paverčia ne dialogu, bet žūtbūtine kova.

Skirtingų diskursų sąveikos rezultatai

Pažymėtini keletas momentų, išryškėjusių propagandinėje kovoje. Diskursų tvarkos skirtumai, įvardinti kaip vieni iš svarbiausių konflikto kilimą nulėmusių veiksnių, jam vykstant - sumažėjo, įvyko savotiškas šių diskursų “suartėjimas”. Jie tarsi persmelkė vienas kitą, primetė vienas kitam svarbius savo elementus. Vakarų diskursas įtraukė balkaniškąjį diskursą į savo komunikacinės plėtros strategiją. Pasikvietus serbus į pokalbius pasaulinių *mass- media* studijose tiesiogine pragmatine prasme būdavo mažai kas pešama, nes šie paprastai nė krisleliu nesuabejodavo savo oficialiosios pozicijos teisumu. Dažnai

Vakarams tai kainuodavo nemažus propagandinius nuostolius, sukeldavo naujas pasipriešinimo kariniams veiksams bangas, neigiamą visuomenių spaudimą. Bet pats *audeatur et altera pars* principas sutvirtindavo jau anksčiau minėtą Vakarų komunikacinės stiliškos “pranašumą”. Nepaisant to, kad nesusikalbėjimas minėtose studijose buvo akivaizdus, šiaip marginalus ir niekada kaip toks negalėjęs išeiti į platesnius vandenis serbų diskursas buvo pakeltas į pasaulinį lygmenį, tačiau kartu ir pajungtas minėtiems specifiniams vakarietiškos komunikacijos principams, savotiškai absorbuotas ir nukenksmintas, ištirpdavęs pagrindinėje provakarietiškos interpretacijos ir propagandos tėkmėje.

Panašų anestezinį poveikį turėjo ir chirurgiškai detalus pačių karinių operacijų demonstravimas. Vos ne tiesiogiai transliuojant bombos numetimo procesą, jo atvaizdavimas tarsi sutampa su pačiu procesu. Mes girdime performatyvią komandą, matome kaip ji įvykdoma. Toks atvaizdavimo performatyvumas mus tarsi tiesiogiai, o būtent virtualiai, įtraukia į procesą ir mes jau nebegalime skirti, kur baigiasi vaizdas ir prasideda tikrovė.

Moderniausiomis komunikacijos priemonėmis demonstruojamas karinių technologijų efektyvumas provokuodavo veikiau azartišką pasigėrėjimą šių operacijų efektingumu negu užuojautą taikinių objektams. Ciniškas atvirumas ir detalumas paradoksaliai sukūrė tarsi fikcijos, virtualios tikrovės jausmą ir dažnai paslėpdavo vertybinę vakarietiško “diskursyvumo” ambivalentiškumą, kai atrodytų virtualios bombos virsdavo tikrais sprogimais. Tačiau viso pasaulio (įskaitant lėktuvų pilotus) akyse, išskyrus tik pačias aukas, ant realios žemės bombos, kitaip negu ekranuose, taip ir nenusileido. Viskas vyko tarsi kine. Čia galima prisiminti panašią sarkastišką J. Baudrillardo pastabą apie 1991

m. vykusį Ispanijos karą, jog pastarasis taip pat vyko tik ekrane. O ekrane, kine, televizijoje žmonės jau yra matę ir efektingesnių scenų, smurtas jų nebejaudina. Pajungti ekraninei komunikacinio diskurso sklaidos logikai, ypač reglamentuojančiai ir kanalizuojančiai geismus, žiūrovai reikalauja dar išpūdingesnių ir žiauresnių reginių. Dinamiškas, klipinės estetikos principais organizuojamas informacijos pateikimas kaip pagrindinį informacijos vertinimo principą iškelia specifinės estetikos kriterijus, makdonaldišką ryškumą ir spalvingumą, kur tarp kraujo klano ar pomodoro reklamoje nebėra reikšmingesnio vertybinio skirtumo.

Sunku kalbėti apie užuojautą, etinį vertinimą kaleidoskopiškos vaizdų kaitos išplautomis smegenimis spoksant į „teisingą“ radikalų blogiečių baudimo reikalą.

Tačiau dramatiški fizinės prievartos faktai demaskavo „virtualaus“, komunikatyvaus vakarietiško diskurso nekaltybės mitą, parodydami, jog minėtas „virtualumas“ nusako galingą ir pragaištingai efektingą tikrovę.

Visgi ne viską buvo galima matyti tik ekrane. Tiesiogiai regėti buvo galima šių, pabrėžtina, abiejų, diskursų įsakytos kovos „pėdsakus“ – dienomis nesibaigiančią pabėgėlių upę; pabėgėlių, kurių atvirus, kančios ir siaubo pažymėtus veidus, užsidėjus driekžų šypsenas, reikėjo skaičiuoti. Po to - klasifikuoti, organizuoti - ne kaip individus su savo dramomis, akimirksniu apsvirtusiais, į nežinią pakrypusiais gyvenimais, bet kaip anoniminius statistinius vienetus, apibrėžiamus pagal palapinių, paklodžių, maisto ar vaistų poreikį.

Tai taip pat galima pateikti kaip ryškų anonimizuojančio vakarietiško disciplinarinio aparato veikimo pavyzdį. Žmonės čia akimirksniu netenka intymiausios individualios tragedijos nuosavybės, tampa spygliuotomis tvoromis aptvertų palapinių lagerių gyventojais,

klasifikacijos ir kalkuliacijos objektais, skaičiais gausybėje jų poreikius apibūdinančių lentelių. Tačiau aptverti kosoviečius reikėjo nuo agresyvių, piktavališkų vietinių albanų gangsterių intencijų (pastarieji grobėsi kosoviečių merginų), - taigi nuo tos pačios Balkaniškos realybės.

Šiuo konkrečiu atveju bei apskritai viso konflikto atžvilgiu sunku pateikti paprastą etinį vertinimą, privalu susilaikyti, uždelsti vieną ar kitą pusę palaikantį apsisprendimą.

Vertinimo perspektyva

Komunikatyvaus vakarietiškojo diskurso dinamika komplikuoja galimybę stabelėti ir giliau apmąstyti padedant ieškoti tikslesnio jos įvertinimo galimybių. Pati vertinimo galimybė pakliūva į ambivalentišką ideologinio apsisprendimo už vieną ar kitą agresyvią tapatybę alternatyvą. Skirtingi civilizaciniai *a priori* pateikia išankstines, savas, nesutaikomas ir nesuderinamas prasmines visatas, reikalauja nuspausti vieną iš dviejų siauro ideologinio vertinimo klavišų: arba jus už žmogaus teises ir bombardavimą, arba už valstybės suverenumą ir etninį valymą bei pjautynes.

Poststruktūralistų atliekama tapatybės logikos, komunikacinio mąstymo kritika, jo diskursyvią tvarką grindžiančios prievartos mechanizmų dekonstravimas galimas tik susilaikant nuo tiesioginio apsisprendimo konkrečiai tapatybei. Vertinimo negalimybės, sprendimo uždelsimo, nukėlimo įtamposje galima pamėginti atskleisti civilizaciškai nebendramatį abiejų konfliktuojančių pusių pobūdį, retrospektyviai peržengti etinio sprendimo neįmanomybę; susilaikant nuo siauro, skuboto ideologinio vertinimo, atverti platesnę, kitą konflikto suvokimo (ir galbūt drauge įvertinimo) perspektyvą, pateikti kitokią tapatybės konstituavimo ir santykio su *Kitu* alternatyvą.

Kitoks Kitas

Norėtusi pasiūlyti interpretaciją, padedančią bendrais bruožais apibrėžti minima alternatyvą.

Aptardamas Michelio Tournier romaną Penktadienis arba Ramiojo vandenyno limbai, Gilles Deleuzas pažymėjo, jog intersubjektyvių Kito struktūrų subyrėjimas nebūtinai reiškia žūtį juose konstituotai individualiai tapatybei. (Deleuze 1990: 306-308) Tournier romano Robinzonas, patekęs į negyvenamą Speranzos salą, pradžioje dar inertiškai tęsė vakarietiško civilizacinio diskurso determinuotus sąveikos su aplinka principus, mėgino racionaliai kultivuoti salą, susikūrė laikrodį, kalendorių, pasiskelbė jos gubernatoriumi, leido ir pakluso savo įstatymams. Tačiau fizinis intersubjektyvumo struktūras palaikančio Kito stygius pamažu ardė tradicinių civilizacinių modelių palaikymo galimybę, atverdama jų trapumą ir absurdiškumą. Visgi irstanti simbolinė tikrovė nulėmė ne Robinzono kaip individo pražūtį, bet atvėrė kitas sąveikos su aplinka galimybes. Sugriuvus tradicinei geismo kanalizacijai į siaurą aplinkos užvaldymą ir biologinę reprodukciją, atsivėrė kitokio – soliarinio - seksualumo perspektyva, atsivėrė pirmąsias gamtos elementų - saulės, dangaus, žemės, vėjo - terpę, leidžianti konstituti naują tapatybę, anapusinę civilizaciniams tapatybės konstituavimo diskursams; tapatybę, kuri konstruojama ne kaip tariamai duotos savasties išlaikymas, bet principinio, realaus skirtumo pripažinimo pagrindu.

Baigiant dar kartą pabrėšime negatyvų, niekinantį ir susinaikinantį abiejų konfliktuojančių diskursų pobūdį, savo niekingumą, principinę tuštumą manifestavusį žudynėmis ir raketų sprogimais. Dramatiška dviejų civilizacijų sandūros iškrova – tapatybės įvirtinimo per kito neigimą ir subordinavimą civilizacinio diskurso modeliams fiasko, panaši (nepaisant žanrinio utopinio romano ir bibliinių

mastelių dramos skirtumo) į pradinę Tournier Robinzono transformaciją, kai jis išsivadavo iš absurdiškų vakarietiškųjų santykio su kitu struktūrų inercijos. Šis analitiniais sumetimais daromas palyginimas siekia parodyti, jog dramatiška kolizija yra neišvengiama tik tarp agresyvių, monologinių civilizacinių tapatybių. Tačiau tapatybės konstituavimo ir kitokio santykio su Kitu galimybės dar neišsemiamos. Kitas nebūtinai turi būti suvokiamas tik kaip kita biografija, kultūra ar civilizacija, t. y. tik signifikatyvioje, diskursyvioje terpėje. Priešingai, civilizacijos, jos diskursų žlugimo akivaizdoje ypač ryškiai iškyla kontrastas tarp panašių diskursų ir absoliučiai su jais nesusijusio, laisvo jų atžvilgiu gamtiško daiktų pasaulio.

Dervos juodumo naktys, gurvuoiais nusėtos, mėnulio peizažus primenančios plynės, vaiskaus, ledinio vandens srovė, iškilame abejingume, absoliučiam pranašume ir svetimybėje stūksantys Balkanų kalnai įsakmiai ir tvirtai primena apie kitokią, anapus reikšmingų ir reikšmingų civilizacinių diskursų atsiveriančią tikrovę. Referencinės, metafizinės nuostatos kritika paslėpė nuo mūsų iki-civilizacinės, iki-signifikatyvios, dar nereikšmingos pirmąsias gamtiškos terpės ir joje išskylančių daiktų tikrovę, įmetė mus į ideologinių kovų verpetą, pajungdama ribotų civilizacinių pasirinkimų alternatyvoms. Tačiau civilizacinės prievartos tikrovė praplėšė „virtualios“ diskursyvumo tikrovės nekaltybės šydą ir parodė holistinio signifikacijos sistemų **suabsoliutinimo negalimumą.**

Pirmąsias terpės pripažinimas nėra romantinis ar rusoistinis siūlymas „grįžti atgal į gamtą“, jos rekonstravimo alternatyva; tai nėra ir į originalumą pretenduojanti iniciatyva. Perfrazuojant savitą lietuvių kilmės amerikiečių filosofą Alphonso Lingį, galima teigti, jog mums visiems, ne tik žmonėms, bet ir kalnams,

daiktams, augalams, gyvūnams, bendri ir neatšaukiami dalykai - stovėjimas ant žemės po saulėtu ar žvaigždėtu dangumi - neleidžia pervertinti pesimistinio civilizacijų kolizijų vertinimo, leidžia ieškoti ne kovos, bet dialogo su plačiai suvokiamu *Kitu* galimybių. Atsakingoje stovėsenoje tiesiogiai regimo daikto

Literatūra:

1. Deleuze G. (1968) *Difference et Repetition*, Paris: Press Universitaires de France.
2. Deleuze G. (1990) *The Logic of Sense*; trans. M.Lester and C. Stivale, ed. C.V. Boundas, New York: Columbia University Press.
3. Descombes V. (1980) *Modern French Philosophy*; tr. L.Scott-Fox and J.M, Harding, New York: Cambridge University Press.
4. Foucault M. (1994) *Slova i veščī. Archeologija gumanitarnych nauk*, per. V.P. Vizgin i N.S. Avtonomova. Sankt-Peterburg: A-cad.
5. Foucault M. (1998) *Diskurso tvarka*; vert. M. Daškus, Vilnius: ALK / baltos lankos.
6. Kanuni i Lekė Dukagjini: *The Code of Lekė Dukagjini*

Summary

The article reflects on the role of the principle of Identity in constitution of particular civilizational models. It attempts to demonstrate the monologous character of the particular Western and Balkan civilizational identities, what attributed to their collision in Kosovo. The principal differences in constitution of Western and Balkan civilizations and their close geopolitical situation created high tension, which discharged in the dramatic conflict, impossible to resolve in discursive mode due to the lack of common discursive background.

The necessities to distance us from direct identification with one or another expansive identity model was the condition for a reflection and evaluation of the conflict. The poststructuralist critique of the principle of identity, favoring the alternative

akivaizdoje mes galime geriau suprasti iškilus lietuvių mąstytojo Arvydo Šliogerio pastangą filosofijoje išlaikyti metafizinę įtampą, civilizacijų sandūroje atsiveriančios iki-signifikatyvios, anapus- diskursyvos tikrovės prošvaistes. Skaitytojų valia vadinti tai metafiziniu "likučiu" ar atvira klausimo erdve.

- (1989), ed. Shtejefen K. Gjecovi; tr. Leonard Fox, New York: Gjonleka Publishing Co.
7. Lingis A. (1994) *Foreign Bodies*, London, New York: Routledge.
8. Lingis A.(1997) *Nieko bendra neturinčiųjų bendrija*; vert. M. Žukaitė, Vilnius: ALK / baltos lankos.
9. Lingis A.(1998) *The Imperative*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
10. Šliogeris A. (1997) *Nieko vardai*, Vilnius: Pradai.
11. Šliogeris A. (1999) *Alfa ir omega . Ontotopijos metmenys*, Vilnius: Pradai.
12. Tournier M. (1995) *Penktadienis, arba Ramiojo vandenyno limbai*, Vilnius: Alma littera.

“thinking based on difference”, decisively contributed to the theoretical background of the phenomenological insights of this text.

The collision between the Western and Balkan civilizations was depicted through different planes and from diverse angles as inevitable, unless the will to sustain their particular identities in subjecting the Other were not renounced. Deleuzian interpretation of Michel Tournier’s novel “Friday, or the Limbs of Pacific” provided with a broad insight on the possibility of thinking, based on the reality of difference. Ideas of distinctive American thinker Alphonso Lingis and Lithuanian philosopher Arvydas Šliogeris provided with a basis for delineating vectors of the non-violent constitution of dialogue, whereof a new kind of an inaggressive identity might emerge.

Įteikta 2001 05 22

Pateikta spaudai 2001 07 02

Vygandas Aleksandravičius
LFSI Saltoniškių 58, Vilnius

Apie autorius

Vygandas Aleksandravičius	LFSI Filosofijos doktorantas
Arvydas Juozaitis	dr. LFSI vyr. mokslinis bendradarbis
Liutauras Kraniauskas	VU Socialinės teorijos katedros doktorantas, KU Sociologijos katedros asistentas
Saulius Pivoras	dr., e. doc. pareigas, VDU Politikos mokslų ir diplomatijos instituto Viešojo administravimo katedros vedėjas
Silva Pocyte	dr., KU Vakarų Lietuvos ir Prūsijos istorijos centro mokslinė bendradarbė
Nijolė Strakauskaitė	doc. dr., KU Istorijos katedra
Algimantas Valantiejus	doc. dr., KU Sociologijos katedros vedėjas
Vytautas Valevičius	doc. dr., KU Filosofijos katedra
Vygantas Vareikis	dr., KU Istorijos katedros vedėjas
Vladas Žulkus	prof. habil. dr., KU Vakarų Lietuvos ir Prūsijos istorijos centro direktorius

Sociologija. Mintis ir veiksmas

Vyriausiasis redaktorius dr. doc. Algimantas Valantiejus (KU)
Vyr. red. pavaduotojas dr. doc. Vylius Leonavičius (VDU)

Redakcijos taryba: dr. doc. Aleksandras Dobryninas (VU), dr. doc. Vladas Gaidys (LFSI), dr. doc. Zenonas Norkus (VU), dr. doc. Marius Povilas Šaulauskas (VU)

Redakcijos kolegija: Frank Aarebrot (Bergeno universitetas, Norvegija), habil. dr. prof. Egidijus Aleksandravičius (VDU), dr. doc. Arūnas Augustinaitis (VU), habil. dr. prof. Algirdas Gaižutis (LMA), habil. dr. prof. Romualdas Grigas (LFSI), dr. doc. Marijus Jonaitis-Šidlauskas (KU), Olav Korsnes (Bergeno universitetas, Norvegija), dr. doc. Vaidutis Laurėnas (KU), habil. dr. prof. Arvydas Virgilijus Matulionis (KI), Ph. D. prof. Algis Mickūnas (Ohio universitetas, JAV), Ph. D. prof. John W. Murphy (Miami universitetas, JAV), Almantas Samalavičius (VPU), dr. doc. Tomas Soideika (VDU), Nortautas Statkus (TSI), Ramūnas Trimakas (VU), dr. doc. Danutė Tureikytė (LFSI), dr. Audronė Žukauskaitė (LFSI)

Redaktorė Laima Valantiejiė

Viršelio autorius Algimantas Kalvaitis

Viršelyje - Laimos Gentvilaitės-Sakalauskiėnės grafikos darbas *Vėntė* (1998)

Redakcijos adresas

Socialinių tyrimų/sociologijos istorijos centras
Socialinių mokslų fakultetas
Minijos g. 153, LT-5800 Klaipėda
Tel. 8-26 36 60 74, el. paštas a_valantiejus@ip.ku.lt

SL 432. 2001 07 02. 16,2 leidyb. apsk. I. Tir. 100 egz. Užs. Nr. 1850.
Išleido ir spausdino S.Jokužio leidykla-spaustuvė,
Nemuno g. 139, LT-5799 Klaipėda.
Tel. 8-26 366 000.

Redakcijos kolegijos parengtieji nurodymai autoriams

Pateikiamos taisyklės parengtos atsižvelgiant į Lietuvos mokslo tarybos nutarimą Nr. 239, 1997 11 24. Laikytasi nuomonės, kad teikiant straipsnių publikavimo nurodymus autoriams, būtina atsižvelgti į *bendruosius* mokslo darbų publikavimo reikalavimus, kuriais vadovaujasi didžioji dalis Lietuvoje leidžiamų mokslo (ir ypač socialinių mokslų krypties) žurnalų.

1. Straipsnio medžiaga turi būti pateikiama tokia tvarka:

- autoriaus vardas, pavardė;
- straipsnio pavadinimas;
- straipsnio santrauka lietuvių kalba (iki 500 spaudos ženklų);
- straipsnio turinys (nuo 0, 75 iki 1, 5 spaudos lanko);
- straipsnio santrauka anglų, vokiečių ar prancūzų kalbomis (iki 1000 spaudos ženklų);
- visos išnašos (su tam tikromis, straipsnio autoriaus požiūriu, būtinomis, išimtimis) pateikiamos straipsnio pabaigoje.

2. Žurnalo redakcijos kolegijai pateikiamas vienas straipsnio egzempliorius, parengtas kompiuteriu ir atspausdintas pagal nurodytus reikalavimus, o taip pat diskelis su straipsnio įrašu. Straipsniai turi būti surinkti naudojantis Microsoft Word 6 programa. Pageidautina rinkti Times LT šriftu.

3. Ypač atkreiptinas dėmesys į nuoseklią citavimo tvarką (pagal vadinamąją Harvardo sistemą): autoriaus pavardė, knygos ar straipsnio publikavimo metai, puslapiai (Kavolis 1991: 23-4). Literatūros sąrašas pateikiamas abėcėlės tvarka. Toliau pateikiame citavimo pavyzdžius:

1. (Straipsnis) Norkus, Zenonas. 1999. 'Maxo Weberio suprantančioji socialinė ekonomika', *Sociologija. Mintis ir veiksmas* 2 (4): 41-8.
Spires, Scott. 1999. 'Lithuanian linguistic nationalism and the cult of antiquity', *Nations and Nationalism* 5 (4): 485-500.
2. (Monografija) Sverdiolas, Arūnas. 1996. *Steigtis ir sauga*. Vilnius: Baltos lankos.
3. (Straipsnis knygoje) Pavilionis, Rolandas. 1995. 'Liudvigas Vitgenšteinas ir jo kalbos filosofija' kn. Liudvigas Vitgenšteinas *Rinktiniai raštai*. Vilnius: Mintis.

Smith, Anthony. 1979. 'Preface'. In Anthony Smith *Nationalism in the Twentieth Century*. Canberra: Australian National University Press.